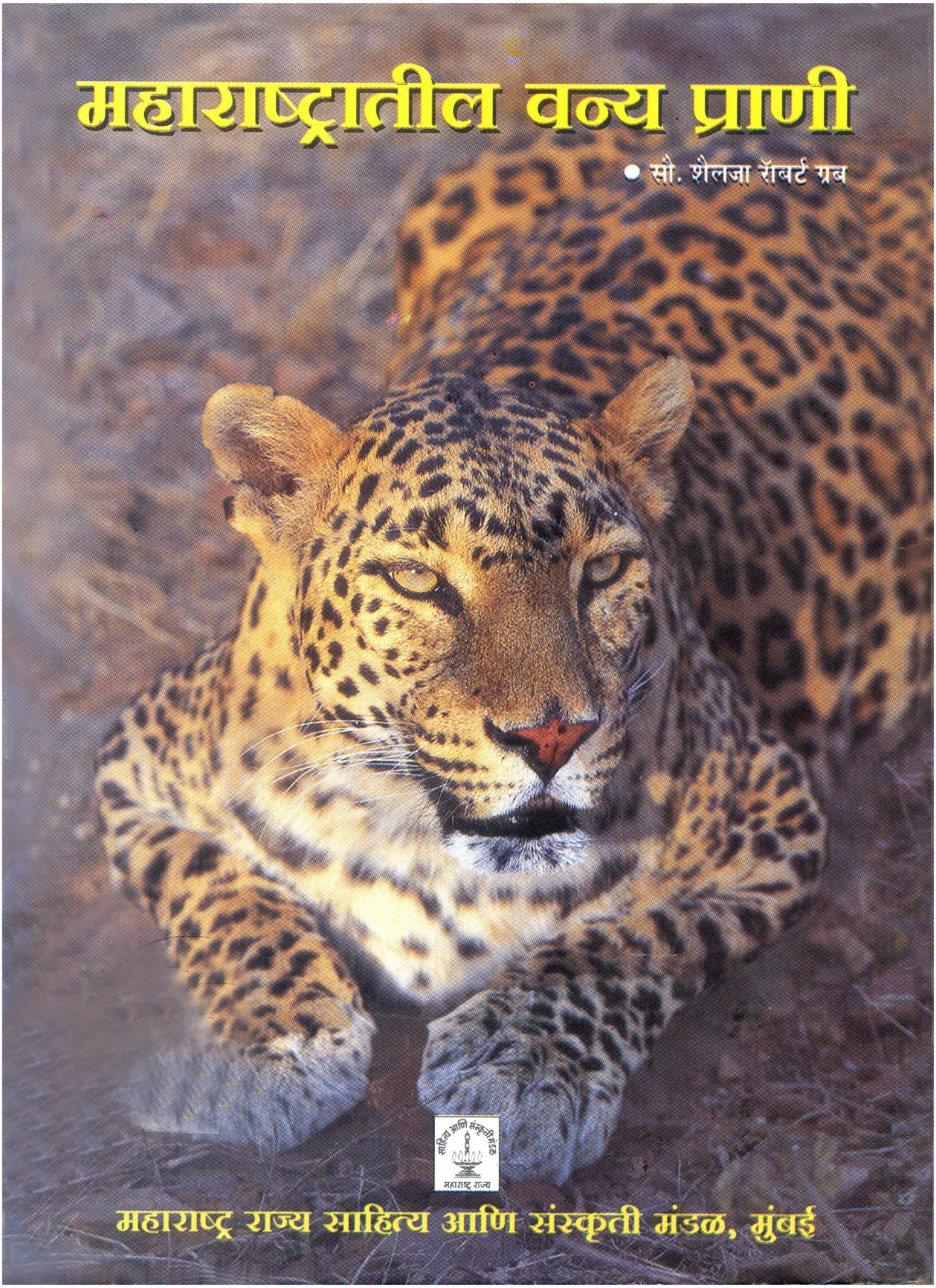
महाराष्ट्रातील वन्य प्राणी
• सौ. शैलजा रॉबर्ट ग्रब
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्रातील वन्य प्राणी

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्रातील वन्य प्राणी

सौ. शैलजा रॉबर्ट ग्रब,

निसर्ग अभ्यास नियोजक

Institute For Restoration of

Natural Environment

Kanyakumari Dt. T. N.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

अनुक्रमणिका

प्रथम आवृत्ती १९७८
द्वितीय आवृत्ती २००३

© प्रकाशकाधीन

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय इमारत,
तिसरा मजला, १७२, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय मार्ग,
दादर, मुंबई – ४०० ०१४.

मुद्रक :
व्यवस्थापक,
शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय,
पुणे- ४११ ००१.

किंमत : रुपये १०५/-

अनुक्रमणिका

माझी आई श्रीमती सुशिला सदाशिव सोमणे
हीस प्रेमपूर्वक अर्पण. तिच्याच स्फूर्तीने हे
पुस्तक पूर्ण केले गेले.

सौ. शैलजा ग्रब

अनुक्रमणिका

निवेदन

आधुनिक शास्त्रे, ज्ञानविज्ञाने, तंत्र आणि अभियांत्रिकी इत्यादी क्षेत्रात त्याचप्रमाणे भारतीय प्राचीन संस्कृती, इतिहास कला इत्यादी विषयांत मराठी भाषेला विदापीठाच्या स्तरावर ज्ञानदान करण्याचे सामर्थ्य यावे हा मुख्य उद्देश लक्षात घेऊन साहित्य संस्कृती मंडळाने वाङमय निर्मितीचा विविध कार्यक्रम हाती घेतला आहे. मराठी विश्वकोश, मराठी भाषेचा महाकोश, वाङमयकोश, विज्ञानमाला, भाषांतरमाला, आंतरभारतीविश्वभारती, महाराष्ट्रेतिहास इत्यादी योजना या कार्यक्रमात अंतर्भूत केल्या आहेत.

मराठी भाषेला विद्यापीठीय भाषेचे प्रगल्भ स्वरूप व दर्जा येण्याकरिता मराठी विज्ञान, तत्त्वज्ञान, सामाजिक शास्त्रे आणि तंत्रविज्ञान या विषयांवरील संशोधात्मक व अद्यावत माहितीने युक्त अशा ग्रंथाची रचना मोठ्या प्रमाणावर होण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या प्रसाराने मराठी भाषेचा विकास होईल ही गोष्ट तर निर्विवादच आहे. पण मराठी भाषेचा विकास होण्यास आणखीही एक साधन आहे आणि ते साधन म्हणजे मराठी भाषेत निर्माण होणारे उत्कृष्ठ वाङमय हे होय. जीवनाच्या भाषेतच ज्ञान व संस्कृती यांचे अधिष्ठान तयार व्हावे लागते. जोपर्यंत माणसे परकीय भाषेच्याच आश्रयाने शिक्षण घेतात, कामे करतात व विचार व्यक्त करतात तोपर्यंत शिक्षण सकस बनत नाही. संशोधनाला परावलंबित्व रहाते व विचाराला अस्सलपणा येत नाही. एवढेच नव्हे तर वेगाने वाढणाऱ्या ज्ञानविज्ञानापासून सर्वसामान्य माणसे वंचित राहतात.

वरील विषयांवर केवळ परिभाषाकोश अथवा पाठ्यपुस्तके प्रकाशित करून विद्यापीठीय स्तरावर अशा प्रकारचे स्वरूप व दर्जा मराठी भाषेला प्राप्त होणार नाही. सर्वसामान्य सुशिक्षितांपासून तो प्रज्ञावंत पंडितापर्यंत मान्य होतील अशा ग्रंथांची रचना व्हावयास पाहिजे. मराठी भाषेत किंवा अन्य भारतीय भाषांमध्ये विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे व तंत्रविज्ञान या विषयांचे प्रतिपादन करावयास उपर्युक्त अशा परिभाषा सूची किंवा परिभाषा कोश तयार होत आहेत. पश्चिमी भाषांना अशा प्रकारच्या कोशांची गरज नसते. याचे कारण उघड आहे. पश्चिमी भाषांत ज्या विद्यांना संग्रह केलेला असतो, त्या विद्याची परिभाषा सतत वापराने रूढ झालेली असते. त्या शब्दांचे अर्थ त्यांच्या उच्चारांबरोबर अथवा वाचनाबरोबर वाचकांच्या लक्षांत येतात. निदांन त्या त्या विषयांवरील जिज्ञासूंना तरी ते माहीत असतात. अशी स्थिती मराठी किंवा अन्य भारतीय भाषांची नाही. परिभाषा किंवा शब्द यांचा प्रतिपदानाच्या ओघात समर्पकपणे वारंवार प्रतिष्ठित लेखांत व ग्रंथात उपयोग केल्याने अर्थ व्यकत करण्याची त्यात शक्ती येते. अशा तऱ्हेने उपयोगात न आलेले शब्द केवळ कोशात पडून राहिल्याने अर्थशुन्य राहतात. म्हणून मराठीला आधुनिक ज्ञानविज्ञांची भाषा बनविणयाकरिता शासन, विद्यापीठे, प्रकाशन संस्था व त्या त्या विषयांचे कुशल लेखक यांनी मराठी ग्रंथरचना करणे आवश्यक आहे.

वरील उद्देश ध्यानात ठेवून मंडळाने जो बहुविध वाङमयीन कार्यक्रम आखला आहे. त्यातील पहिली पायरी म्हणून सामान्य सुशिक्षित वाचकवर्गाकरिता, इंग्रजी न येणाऱ्या कुशल कामगाराकरिता व पदवी/पदविका घेतलेल्या अभियंत्यांकरिता सुबोध भाषेत लिहिलेली विज्ञान व तंत्रविषयक पुस्तके प्रकाशित करून स्वल्प किंमतीत देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. मंडळाने आजवर आरोग्यशास्त्र, शरीरविज्ञान, जीवशास्त्र, आयुर्वेद, गणित, ज्योतिषशास्त्र, भौतिक, रेडिओ, अणुविज्ञान, सांख्यिकी, स्थापत्यशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, पाणी पुरवठा, साखर निर्मिती इत्यादी विषयांवर ४० दर्जेदार पुस्तके विज्ञानमालेत प्रकाशित केली आहेत. प्रकाशचित्रणकला, गणकयंत्रे, रंग, कृत्रिम धागे, पुस्तक बांधणी,

अनुक्रमणिका

मोटार दुरूस्ती, वैमानिक विद्या, अवकाशयान, वास्तुकला इत्यादी इतर अनेक विषयांवरील पुस्तके तयार होत आहेत.

महाराष्ट्राचे एकूण क्षेत्रफळ तीन लक्ष सात हजार सातशे बासष्ट चौ. किलोमीटर असून एकूण क्षेत्रफळाच्या १८·४ टक्के म्हणजेच सुमारे छपन्न हजार चौ. किलोमीटर क्षेत्र जंगल प्रदेशाने व्यापलेले आहे. ह्या जंगलव्याप्त प्रदेशात निरनिराळ्या प्रकारच्या वनस्पती असून त्या त्या भौगोलिक परिस्थितीनुसार विविध प्राणी त्यात वास्तव्य करतात. सर्वसाधारणपणे या प्राण्यांची माहिती फारच थोड्यांना म्हणजेच त्यांचा जवळून अभ्यास करणाऱ्यांनाच असते. परदेशी शिकारी, साहसी प्रवासी व प्राणीशास्त्रज्ञ यांनी काही विशिष्ट प्राण्यांचा जीवनक्रम आपल्या वनवास्तव्यात जवळून पाहून त्यासंबंधी अधिकारवाणीने लिहिलेल्या काही इंग्रजी पुस्तकांची येथे आठवण होणे साहजिक आहे. परंतु या प्राण्यांबद्दल मराठीमध्ये एकत्रितपणे माहिती देणारी पुस्तके क्वचितच आढळतील. ही माहिती सर्वसामान्य वाचकास मराठीतून उपलब्ध व्हावी म्हणून महाराष्ट्र राज्यातील जंगलात आढळणाऱ्या निरनिराळ्या प्राण्यांची माहिती मिळवून पुस्तकरूपाने वाचकांपुढे आणण्याचे काम मंडळातर्फे सौ. शेलजा रॅाबर्ट ग्रब, मुंबई यांनी पूर्ण केले. सदर पुस्तकात एकूण ४२ चित्रे असून ही चित्रे बॅाम्बे नॅचरल हिस्टरी सोसायटीच्या सौजन्याने या पुस्तकात अंतर्भूत करण्यात आली आहेत. सौ. ग्रब यांनी सुबोध भाषेत हे पुस्तक लिहिले असून सर्वसामान्य वाचकाच्या दृष्टीने अत्यंत माहितीपूर्ण व उद्‌बोधक झाले आहे. मंडळाच्या विज्ञानमालेत हे पुस्तक महाराष्ट्रातील वन्य प्राणी या नावाने प्रकाशित करण्यास मंडळांस आनंद होत आहे.

वाई
विजयादशमी
१९ आश्विन, शके १९००
११ ऑक्टोबर, १९७८

लक्ष्मणशास्त्री जोशी
अध्यक्ष
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

महाराष्ट्राची भूमी पूर्वीपासून सुजल व सुफल म्हणून ओळखली गेली आहे. अनेक वन्य प्राणी आपली हजेरी येथील वनांमध्ये लावून आहेत. येथील वनांमधील झाडांवर रंगबेरंगी पक्ष्यांचे संमेलन नेहमी भरलेले दिसून येते. आपल्या दिवसभराच्या कामाने थकलेल्या मनाला पक्ष्यांचा गोड आवाज कानावर पडल्यास खासच आल्हाददायक वाटेल. तसेच आपल्या चाकोरीच्या जीवनाबाहेर जाऊन ह्या प्राणी जगात डोकावल्यास मनाला खचितच विरंगुळा मिळेल. आपल्याकडे एवढे प्राणी दिसत असून त्याबद्दलची माहिती मात्र फारच थोड्या लोकांना असते. परदेशी लोकांमध्ये असे पक्षीप्राणी पाहण्याचे फारच वेड आहे. किंबहुना परदेशांत आठवड्याची दोन दिवसांची सुट्टी अशा निसर्गाच्या सहवासात घालविण्यास ते लोक धडपड करीत असतात. तेथे अनेक उपवने, अभयारण्ये दिसून येतात. तसेच तेथे पर्यटकासाठी खास फिरण्याच्या वाटा (नेचर ट्रेल्स) व वाटाडे (गाईड्स्) असतात. प्राण्यांवरची माहिती देणारी अनेक पुस्तके उपलब्ध असतात. आपल्याकडे ह्या गोष्टींची फारच कमतरता भासते. शिवाय त्यावरचे साहित्यदेखील स्थानिक भाषांमधून उपलब्ध नाही. त्यामुळे सामान्य लोकांपर्यंत ही माहिती पोहोचणे शक्य नाही. याकरिता महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृती मंडळाने जो सामाध्य-विज्ञानाच्या निरनिराळ्या विषयांवर पुस्तके प्रकाशित करण्याचा उपक्रम हाती घेतला आहे. तो स्तुत्य आहे. त्याद्वारा मला आपल्या राज्यातील प्राणीजीवन तुमच्या पुढे ठेवण्याची संधी मिळाली.

ह्या पुस्तलामध्ये मी आपले वन्य जीवन वाचकांपुढे जास्तीत जास्त सोप्या भाषेत ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही शास्त्रीय माहिती सामान्य वाचकांच्या गरजा लक्षात ठेवूनच मांडली आहे. पुस्तकाचे लिखाण करताना मी तशी कोणाची मदत घेतलेली नाही. परंतु ह्या कामी माझ्या ययजमानांची फारच मदत झाली. वेगवेगळ्या मुद्यांवर चर्चा केल्यामुळे लेखन सुलभ झाले. तसेच फॅारेस्ट डिपार्टमेंटचे महाराष्ट्र राज्यासाठी असलेले क्युरेटर श्री. पी. कन्नन यांनी उपवने व अभयारणये ह्या विषयी माहिती देण्यात खूप मदत केली. याशिवाय त्यांनी स्वतः पुष्कळ रस घेऊन माझ्याशी उत्साहाने चर्चा करून मला पुष्कळ मुद्दे मांडण्यास मदत केली. त्याबद्दल मी त्यांचे अत्यंत आभार मानते.

पुस्तकामध्ये जी रंगीत चित्रे घातली आहेत. ती एस्. एच्. प्रेटर यांच्या *The Book of Indian Animals* ह्या पुस्तकावरून घेतली आहेत. बॅाम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीने या पुस्तकामधील चित्रे घेण्यास परवानगी दिली. याबद्दल सोसायटीचे आभार मानते.

पुढील वर्णन लहान थोर सर्वांस आवडेल व त्यामुळे विशेषतः आपल्या तरुण पिढीमध्ये ह्या प्राण्यांविषयी आवड निर्माण होईल ही अपेक्षा आहे. हे पुस्तक विद्यार्थी वर्गास तसेच वनखात्यातील सरकारी कमर्चाऱ्यांना देखील उपयोगी पडेल अशी खात्री आहे.

सौ. शैलजा रॅाबर्ट ग्रब

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

१ विषयप्रवेश १२
२ जंगलांचे प्रकार व महाराष्ट्राची तोंड ओळख १५
३ मर्कटे १९
लाल तोंडाचे माकड २०
उत्तरी माकड २१
हनुमान वानर २१
तेवांग २२
४ मांसाहारी प्राणी २६
कॅनीडे कुटुंब २७
लांडगा २९
कोल्हा ३०
कोकरी अथाव छोटा कोल्हा ३१
जंगली कुत्रा ३२
ऊर्सीडे कुटुंब ३३
अस्वल ३५
मुस्टेलिडे कुटुंब ३७
जलमांजर ३७
राटेल ४१
व्हिव्हेरीडे कुटुंब ४१
जावडी-मांझर ४३
उद्-मांजरे ४३
हर्पेस्टिडे कुटुंब ४४
सामान्य मुंगूस ४६
हाईनीडे कुटुंब ४७
तरस ४९
फेलीडे कुटुंब ५०
सुक्या रखरखीत जंगलातील मांजरे ५६

जंगली मांजर ५७
वाघाटी ५९
तांबड्या ठिपक्यांचे मांजर ५९
बिबळ्या वाघ ६०
पट्टेवाला वाघ ६१
५ कीटकहारी प्राणी ६४
झाडावरील खारुंदर ६४
कुंपण डुक्कर ६५
चिचुंदरी ६६
६ उडणारे सस्तन प्राणी ६८
७ कुरतडणारे प्राणी ७८
उडणाऱ्या खारी ८१
शेक्रा अथवा राक्षसी खार ८३
पट्टेवाली खार ८३
हिस्ट्रिसिडे कुटुंब ८४
सायाळ ८५
म्युरिडी कुटुंब ८८
जेरबील ८९
शेतातील घुशी ९०
घरगुती घुशी ९१
शेतातील उंदीर ९२
घरगुती उंदीर ९२
झाडांवरील उंदीर ९२
८ शशांक ९४
ससा ९४
९ खूरवाले प्राणी ९६
गवा १००
जंगली म्हैस अथवा रानरेडा १०१
चिंकारा १०३

काळवीट १०४
चौशींगा... १०८
नीलगाय... १०८
सर्व्हीडे कुटुंब १०९
सांबर...११३
ठिपकेवाले हरीण ११४
भेकर ११८
ट्रॅगुलिडे कुटुंब... ११८
पिसोरी..११९
सुईडे कुटुंब ११९
रानडुक्कर १२०
१० खवलेधारी प्राणी १२२
११ जलचर सस्तन प्राणी..१२४
देवमासा १२७
फीनर व्हेल... १२८
पॅारपज्...१२९
१२ महाराष्ट्रातील उपवने व अभयारण्ये...१३०
१३ वनसंपत्तीचे संरक्षण १३८
१४ महाराष्ट्रातून नाहिसे झालेले जनावर—चित्ता...१४०
१५ पांढरे वाघ...१४२
१६ प्राण्यांच्या गर्भधारणेचा काळ, पिलांची संख्या व आयुर्मर्यादा..१४५
परिशिष्ट...१४७

१ विषयप्रवेश

प्रस्तुतच्या ह्या पुस्तकामध्ये महाराष्ट्र राज्यात दिसून येणाऱ्या वन्य प्राण्यांबद्दल माहिती दिलेली आहे. ह्यामध्ये फक्त सस्तन प्राणीच नमूद केलेले आहेत. प्रथम आपण सस्तन प्राणी म्हणजे काय ते पाहू. सस्तन प्राण्यांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल. पृथ्वीवरील सर्व पृष्ठवंशीय किंवा पाठीचा कणा असलेल्या कशेरु (Vertebrate) प्राण्यांचे दोन वर्ग पडतातः उष्ण रक्ताचे प्राणी व शीत रक्ताचे प्राणी. उष्ण रक्ताच्या प्राण्यांच्या शरीराचे तपमान कायम असते. सभोवतालच्या वातावरणाचा त्यांच्या शरीराच्या तपमानावर काहीच परिणाम होत नाही. ह्या प्राण्यांचे आणखी दोन उपवर्ग पडतात. पक्षी व सस्तन प्राणी हे ते उपवर्ग होत.

"सस्तन प्राणी (मानवासहित) म्हणजे ज्यांच्या शरीरावर केस असतात आणि जे पिलांना जन्म देतात व त्यांना दूध पाजून त्यांचे संगोपन करतात." पृथ्वीवरील सर्व प्राण्यांमध्ये फक्त सस्तन प्राणीच आपल्या पिलांना अंगावरचे दूध पाजतात. देवमासा व डॉलफिन यांना कोणी मासे समजून चूक करण्याचा संभव आहे. कारण ते जरी पाण्यात राहत असले तरी इतर सस्तन प्राण्यांसारखेच आपल्या पिलांना ते अंगावरचे दूध पाजतात. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या शरीराच्या काही ठराविक भागावर केस देखील असतात. सस्तन प्राण्यांची ही दोन प्रमुख लक्षणे झाली. याशिवाय आणखी कितीतरी सांगता येतील. सस्तन प्राण्यांचा खालचा जबडा म्हणजे एकच सलग हाड असून तो वरच्या जबड्याला प्रत्यक्ष जोडलेला असतो. इतर पृष्ठवंशीय प्राण्यांमध्ये खालचा जबडा दोन किंवा अधिक हाडांनी बनलेला असतो. दुसरी लक्षात घेण्याजोगी गोष्ट म्हणजे सस्तन प्राण्यांमध्ये हृदय व फुफ्फुसे ही विभाजक पडद्यामुळे पोटातील इंद्रियांपासून वेगळी झालेली असतात. इतर प्राण्यांमध्ये अशा प्रकारचा विभाजक पडदा आढळून येत नाही. हृदय, फुफ्फुसे, जठर आतडी ही सर्व एकाच पोकळीमध्ये आढळून येतात. इतर प्राणी सर्वसाधारणपणे अंडी घालतात व त्यातून नवीन प्राणी जन्माला येतो; तर सामान्यतः सर्वच सस्तन प्राणी पिलांना जन्म देतात. सर्व सस्तन प्राण्यांमध्ये ह्याला अपवाद दोनच आहेत. ते म्हणजे (१) डकबील्ड प्लॅटिपस (ह्याला मराठीमध्ये बदकचोच्या असे म्हणतात) आणि (२) मुंग्याखाऊ (Spiny Ant-eater). परंतु हे प्राणीदेखील अंड्यांमधून पिले बाहेर आली की इतर सर्व सस्तन प्राण्यांप्रमाणेच त्यांना आपल्या अंगावरचे दूध पाजून त्यांची वाढ करतात.

आत्मसंरक्षण, अन्न आणि निवारा यांकरिता वेळी प्रतिस्पर्ध्यावर हल्ला करणे व पिलांची जोपासना करणे या तीन गोष्टी पृथ्वीवरील इतर सर्व प्रकारच्या प्राण्यापेक्षा सस्तन प्राणी जास्त काळजीने व हुषारीने करताना दिसून येतात. कारण त्यांच्या बुद्धीचा विकास इतर प्राण्यांच्या बुद्धीपेक्षा जास्त झालेला आहे.

ह्या सर्वच सस्तन प्राण्यांच्या राहणीमानाचा व त्यांच्या एकंदर आयुष्याचा अभ्यास करणे फार मनोरंजक आहे. परंतु ह्या पुस्तकामध्ये फक्त महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या प्राण्यांबद्दल आपण माहिती पाहणार आहोत. कारण सबंध भारतात कित्येक जाती व उपजातींचे प्राणी दिसून येतात. त्या सर्वांबद्दलची माहिती पाहणे येथे शक्य नाही. निसर्गाने विविध प्रकारचे वन्य पशुपक्षी निर्माण करून ही सृष्टी समृद्ध केली आहे. ह्या संपत्तीचा अमोल ठेवा सुदैवाने भारताला फार मोठ्या प्रमाणावर मिळालेला आहे. आपला भारत देश पुरातनकालापासून वन्य प्राण्यांनी समृद्ध असा देश म्हणून ओळखला जातो. भारताच्या मैदानी भागात काळे हरीण, ठिपक्याठिपक्यांचे हरीण, नीलगाय यांचे कळप अजूनही दिसून येतात. भारतातील जंगालांत गौर, सांबर, वाघ, हत्ती दिसून येतात. एकशिंगी भीमकाय गेंडा आसाममधील जंगलांत आढळतो; तर

रानबकरा दक्षिण भारतात निलगिरी येथे दिसून येतो. चौशींगा, बाराशींगा, ढाण्यावाघ, काश्मीर काळवीट, कस्तुरी मृग, लंगूर, उडणाऱ्या खारी असे कित्येक प्राणी भारताच्या ह्या ना त्या भागांतील जंगलांत आढळून येतात. भारतात जितक्या विविध प्रकारचे पशुपक्षी पहावयाला सापडतात तितके क्वचितच इतर देशांत पहावयाला मिळतील. याला कारणे अनेक आहेत. त्यांतील मुख्य कारण म्हणजे भारताची भौगोलिक रचना व त्याद्वारे मिळालेले फायदे. सबंध भारत देशात आपल्याला वेगवेगळ्या प्रकारचे भूभाग व अनेक प्रकारची जंगले दिसून येतात. ठराविक जंगलांतील राहणीमान ठराविक जातीच्या पशुपक्ष्यांना अनुकूल असे असते.

आज आपल्या सबंध भारत देशातील जमिनीपैकी सुमारे ७·३३ लक्ष चौरस कि. मी. क्षेत्र जंगलव्याप्त आहे. जंगलाचे क्षेत्र सर्व राज्यात सारख्याच प्रमाणात नाही. आसाम, ओरिसा यासारख्या राज्यात ते एकूण क्षेत्रफळाच्या २० टक्क्यांपेक्षा अधिक भरते; तर पंजाब, राजस्थान यासारख्या कोरड्या हवामानाच्या राज्यात ते ३ टक्क्यांपेक्षाही कमी आहे. महाराष्ट्र राज्यात जंगलव्याप्त प्रदेशाचे हे प्रमाण एकूण क्षेत्रफळाच्या १८·४ टक्के आहे. महाराष्ट्राचे एकंदर क्षेत्रफळ तीन लक्ष सात हजार सातशे बासष्ट चौ. कि. मी. आहे. त्यापैकी सुमारे छपन्न हजार चौ. कि. मी. इतके क्षेत्र जंगलप्रदेशांनी व्यापलेले आहे.

जंगलक्षेत्रांची भारतातील विभागणी प्रामुख्याने पावसाच्या प्रमाणावर आधारलेली आहे. जंगलप्रकारही पर्जन्यमानाप्रमाणेच आढळतात. महाराष्ट्रातील वन्य जीवनाची सखोल माहिती घेण्यापूर्वी आपण प्राणीमात्रांचे वर्गीकरण कसे करण्यात आलेले आहे याबद्दल थोडीफार माहिती घेणे योग्य ठरेल.

प्राण्यांच्या वर्गीकरणात सूत्रबद्धता आणण्याचा पहिला प्रयत्न ॲरिस्टॉटलने केला. अठराव्या शतकातील निसर्गतज्ज्ञ लिनीअस ह्या स्विस शास्त्रज्ञाने वर्गीकरणाची (Class) पद्धत घालून पुढचा महत्त्वाचा टप्पा गाठला. पुढे सिम्पसन् या शास्त्रज्ञाने सस्तन प्राण्यांचे वर्गीकरण वाढ आणि रचना ह्यामधील मूलभूत फरकावर आधारित अशा १९ गणांमध्ये (Orders) केले. गुणांचे पृथक्करण कुलांमध्ये (Families) केले जाते. एका कुलामधील प्राण्यांचे महत्त्वाचे गुण सारखेच असतात. उदा., Felidae (फेलीडी) ह्या कुलामध्ये वाघ, सिंह, चित्ता, बिबळे, वेगवेगळ्या प्रकारची मांजरे ह्या सर्वांचा समावेश होतो. हे कुल Carnivora (कार्नीव्होरा) ह्या गणामध्ये समाविष्ट आहे. कार्नीव्होरा ह्या गणामध्ये मांसभक्ष क असे सस्तन प्राणी मोडतात.

बऱ्याचशा सारख्या गुणांच्या प्रजातीच्या समूहाला गोत्र (genus) असे म्हणतात. गोत्र कुलापेक्षा खालच्या वर्गाचे असते किंवा दुसऱ्या शब्दात आपण कुलाचे गोत्रात वर्गीकरण केले जाते असे म्हणू शकू. गोत्राची कल्पना संपूर्णपणे मानवनिर्मित आहे. केवळ सोईसाठी सारख्या गुणांच्या प्रजाती एकत्र करुन गोत्राची निर्मिती केली आहे. लिनिअसचा नेहमी गोत्रांवर विशेष भर असे; परंतु अलीकडे गोत्रांना फारसे महत्त्व दिले जात नाही. गोत्रांमध्ये कोणत्या प्रजाती एकत्र करावयाच्या ह्यासंबंधीचे वाद तज्ज्ञांमध्ये होत आले आहेत आणि अजून होत आहेत. शास्त्रीय नावांमधील पहिले नाव गोत्राचे असते. एवढ्यापुरताच आपला गोत्राशी संबंध येणार आहे. एकाच गोत्रातील सर्व प्राण्यांचे नाव एकच असते. उदा., फेलीडी कुलात फेलीस नावाचे एक गोत्र आहे; त्यामध्ये फेलीस चास, फेलीस लिबीका, फेलीस टोमेंटोसा इ. अनेक जातींची मांजरे येतात.

गोत्राची विभागणी निरनिराळ्या जातींमध्ये (Species) करणे ही वर्गीकरणाची शेवटची पायरी आहे. जात एक नैसर्गिक घटक आहे. आंतर निपज करुन जातीची कसोटी ठरविण्यात येते. एका जातीत

सारख्या गुणधर्माचे वेगवेगळे प्राणी असतात. जात्यांतर्गत असे अनेक सूक्ष्म भेद असू शकतात. हे फरक जर अधिक स्पष्ट व कायमचे असतील तर वर्गीकरण शास्त्रज्ञ त्या जातीच्या उपजाती (Sub Species) आणि वंश ह्यात आणखी भेद करतात. परंतु निरनिराळ्या वंशातील प्राण्यांची आंतर निपज होऊन सुद्धा जात तीच राहिल्यामुळे जात ही वर्गीकरणाचा घटक होतेच.

पृथ्वीवर आढळून येणाऱ्या सस्तन प्राण्यांच्या १९ गणांपैकी ९ गणांमधील कमीअधिक प्राणी महाराष्ट्रात दिसून येतात. महाराष्ट्रातील ठिकठिकाणी आढळून येणाऱ्या सर्व प्राण्यांची आतापर्यंत उपलब्ध असलेल्या माहितीवरुन जी यादी करण्यात आली आहे ती पुस्तकाच्या शेवटी देण्यात आलेली आहे.

पुढच्या प्रकरणात आपण जंगलांचे प्रकार पाहून महाराष्ट्राची प्राकृतिक व नैसर्गिक तोंडओळख करुन घेणार आहोत. कारण एखाद्या भागातील वन्यप्राण्यांचे जीवन जवळून पहावयाचे व त्यांच्या राहणीमानाचा अभ्यास करावयाचा तर आपल्याला त्या भागाच्या नैसर्गिक व भौगोलिक परिस्थितीचा आढावा घेणे अत्यंत जरुरीचे आहे.

***

अनुक्रमणिका

२ जंगलांचे प्रकार व महाराष्ट्राची तोंड ओळख

भारतातील जंगलांची पाहाणी केल्यास एक गोष्ट प्रामुख्याने आपल्या लक्षात येते ती म्हणजे भारतातील जंगलांची विभागणी पावसाच्या प्रमाणावर आधारलेली आहे; व त्यानुसार खालीलप्रमाणे पाच प्रकार दिसून येतात :-

(१) सदाहरित जंगले

ज्या ठिकाणी वार्षिक पर्जन्यमान २०० सें. मी. पेक्षा जास्त आहे अशा भागात ही आढळतात. सह्य पर्वताच्या पश्चिम उतरणीवर तसेच आसाममध्ये हिमालयाच्या उतरणीवर आणि अंदमान बेटात ही जंगले आहेत. आंबा, चिंच, गुर्जन, शिसव, महागनी, रबर, बांबू, रोझवूड, साल, एबनी इत्यादी झाडे या जंगलात आढळतात.

(२) रुंदपर्णी पानझडी वृक्षांची जंगले

जेथे वार्षिक पर्जन्यमान १०० ते २०० सें. मी. असते अशा भागात ही जंगले आहेत. सह्य पर्वताच्या पूर्व उतरणीवर तसेच हिमालयाच्या मध्य आणि पश्चिम भागात ही जंगले आढळतात. साग, पळस, पिंपळ, अर्जुन, खैर, मोह, शिरीष, चंदन, साल इत्यादी वृक्ष या जंगलात आढळतात.

(३) झुडुपांची राने

ज्या भागात वार्षिक पर्जन्यमान १०० सें. मी. पेक्षा कमी असते तेथे ही राने आढळतात. दक्षिण पठाराच्या अंतर्भागात तसेच भारताच्या वायव्य भागात ही आहेत. बाभूळ, बोरी व निवडुंग या जातीच्या वनस्पती या भागात आढळतात.

पर्जन्यमानाखेरीज समुद्रसपाटीपासूनच्या उंचीनुसार (Alpine Forests) भारतात दिसून येणाऱ्या जंगलांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

(४) उपोष्ण रुंदपर्णी आणि समशीतोष्ण सदाहरित जंगले

ही जंगले हिमालयात १०० मीटर उंचीवर व दक्षिण भारतात १,५०० मीटर उंचीवर आढळतात. या ठिकाणी पर्जन्यमान १२० सें. मी. पेक्षा अधिक असते. ओक, देवदार, पाईन, फर इत्यादी वजनाने हलक्या लाकडांची झाडे ही या जंगलांची वैशिष्ट्ये होत.

(५) समुद्रकाठची जंगले

ही जंगले भारताच्या त्रिभुज प्रदेशात आणि समुद्रकाठच्या दलदलीच्या भागात आढळतात. अशा ठिकाणी सुंद्रीची झाडे फार मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात.

अनुक्रमणिका

भारतात दिसून येणारे मुख्य जंगलप्रकार आपण वर पाहिले. या पुस्तकात आपण महाराष्ट्रातील वन्यप्राणीजीवनासंबंधाने माहिती पाहणार असल्यामुळे आपल्याला महाराष्ट्राच्या देखील एकंदर भौगोलिक व नैसर्गिक रचनेचा विचार लक्षात घ्यावयास पाहिजे. म्हणजे त्यानुसार महाराष्ट्रात कशा प्रकारची जंगले आढळून येतात ते समजेल व त्यानुसार त्या प्रकारच्या नैसर्गिक परिस्थितीत आढळून येणाऱ्या पशूबद्दल माहिती घेणे सुलभ होईल.

महाराष्ट्राचा ५६० कि. मी. (सरळ रेषेत मोजल्यास) लांबीचा पश्चिम भाग अरबी समुद्राने वेढलेला आहे. त्याच्या वायव्य बाजूस गुजरात असून उत्तर व ईशान्येस मध्य भारत आणि आग्नेय बाजूने आंध्र प्रदेशाच्या सीमा आहेत. दक्षिणेस म्हैसूर व गोवा ही राज्ये दिसून येतात. महाराष्ट्र राज्याचे एकंदर क्षेत्रफळ ३,०७,७६२ चौ. कि. मी. आहे. म्हणजे याचा विस्तार सबंध भारताच्या १।१० पटीहून थोडा अधिकच होईल. सबंध महाराष्ट्रात दक्षिणोत्तर सह्याद्री पर्वत पसरलेला आहे. सह्याद्रीची एकूण लांबी ६४० कि. मी. आहे. त्यामुळे नैसर्गिकरित्या महाराष्ट्राची विभागणी पुढीलप्रमाणे झालेली आहे.

(१) कोकणची किनारपट्टी

सह्याद्रीचा पश्चिम घाट पर्वत महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीजवळून दक्षिणेकडे खाली पसरलेला आहे. अरबी समुद्राजवळील भारताची पश्चिम कडा व सह्याद्रीमधील चिंचोळा भाग याला कोकणची किनारपट्टी असे नाव आहे. कोकणची किनारपट्टी खाड्या व बंदरे यामुळे सुमारे ७२० कि. मी. लांबीची आहे. कोकण किनारपट्टीची हवा बरीच दमट असून तेथे फारच पाऊस पडतो.

(२) दख्खनचे महाराष्ट्र पठार

सह्याद्री पर्वताच्या पूर्वेला दख्खनचे महाराष्ट्र पठार पसरलेले आहे. ह्या पठाराच्या उत्तरेला सातपुडा पर्वताच्या रांगा आहेत. सातपुडा पर्वत पूर्व-पश्चिम पसरलेला आहे. सह्याद्री व सातपुडा पर्वतांच्या कोन्यात धुळे जिल्हा वसलेला आहे. नाशिकच्या उत्तरेस व सातपुड्याच्या दक्षिणेस सह्याद्रीच्या सातमाळा व अजंठा या डोंगरांच्या ओळी आहेत. महाराष्ट्रात सह्याद्रीचे बालाघाट व महादेव हे दोन प्रमुख फाटे पूर्वेकडे विदर्भ व मराठवाड्यापर्यंत गेलेले आहेत.

महाराष्ट्रात उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा असे तीन ऋतू स्पष्टपणे दिसून येतात. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी हिवाळा; मार्च ते मध्य जूनपर्यंत उन्हाळा व जून ते ऑक्टोबरपर्यंत पावसाळा असे ऋतुचक्र दिसून येते. महाराष्ट्राला पाऊस नैऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून मिळतो. सह्याद्रीमुळे मोसमी वारे अडतात व त्यामुळे कोकणात आणि सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर पाऊस खूपच पडतो. किनारपट्टीकडील ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी जिल्ह्यांमध्ये व घाटातील भागात पावसाचे प्रमाण फारच म्हणजे जवळजवळ ३,००० मि. मी. इतके आहे. काही भागात तर ते ७।८,००० मि. मी. इतके जास्त आहे. मुंबईच्या उत्तरेस मात्र ते कमी कमी होत जाते. नाशिक, धुळे, जळगाव तसेच अहमदनगर, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर इत्यादी भागात पावसाची सरासरी ६००/६५० मि. मी. पेक्षा जास्त नाही. मराठवाड्यात ७५०/१,००० मि. मी. पर्यंत पाऊस पडतो. पूर्णा-वैनगंगेच्या खोऱ्यात म्हणजे भंडारा, चंद्रपूर व नागपूर इत्यादी जिल्ह्यांना सरासरी १,००० मि. मी. च्या आसपास पाऊस मिळतो.

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र राज्याचे सरासरी कमाल तपमान ३६·८१° सें. ग्रे. असून ते मे महिन्यात ४१·४०° सें. ग्रे. पर्यंत देखील वाढते व डिसेंबर- जानेवारी ३०·०८° सें. ग्रे. पर्यंत देखील उतरते किमान तपमानाची सरासरी १५·८५° सें. ग्रे. असून ते डिसेंबर-जानेवारीत ७·६०° सें. ग्रे. पर्यंत खाली उतरते.

यापुढे आपण येथे आढळणारी जंगले व त्यांची रचना याचा आढावा घेऊ.

महाराष्ट्र राज्यातील जंगले सर्व ठिकाणी सारख्या प्रमाणात घनदाट अशी नाहीत. तथापि या जंगलांत निवास करणारे वन्य पशुपशी विविध प्रकारचे आहेत आणि विपुलही आहेत. पूर्वीपासून महाराष्ट्र हा वनश्रीने नटलेला असा भाग म्हणून ओखळला जातो. हवामानाच्या फरकानुसार येथील जंगलांतून विविध प्रकारची झाडे व वनस्पती दिसून येतात. नुसत्या फुले येणाऱ्या झाडांच्याच सुमारे ३,५०० निरनिराळ्या जाती दिसून येतात. समुद्रालगतच्या जमिनीपासून ते सह्याद्रीच्या कुशीतील कळसूबाई ह्या १,६४६ मीटर उंचीच्या महाराष्ट्रातील सर्वोच्च शिखरापर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारच्या वनस्पतीचे नमुने आपल्याला पहावयाला मिळतात.

महाराष्ट्राच्या एकंदर विस्तारापैकी सुमारे ५६,००० चौ. कि. मी. इतके क्षेत्र जंगलप्रदेशांनी व्यापलेले आहे. सह्याद्रीच्या दक्षिणेस व ईशान्येस व घाटात तसेच सातपुडा पर्वताच्या येथे दाट असे जंगलप्रदेश दिसून येतात. ठाणे, कुलाबा, नाशिक तसेच धुळे, जळगाव, अमरावती आणि भंडारा, नागपूर, चंद्रपूर व यवतमाळ ह्या जिल्ह्यामध्ये जंगले मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात.

सदाहरित जंगले : महाबळेश्वर, माथेरान, आंबोली, भीमाशंकर येथे पावसाचे मान ३,६०० ते ७,००० मि.मी. इतके जास्त आढळून येत असल्याने येथे सदाहरित अरण्ये दिसून येतात. ह्या विभागात प्रामुख्याने जांभूळ, पिसा, करमळ, अंजनी, हिरडा, आंबा, चिंच, शिसव, महागनी, साल, नागचाफा, रोझवूड इत्यादी वृक्ष दिसून येतात. ह्या भागांतील जंगले वर्षभर हिरवीगार व घनदाट असतात. सदाहरित जंगलांत वनस्तींचे निरनिराळे मजले आढळतात. जमिनीबरोबर नेचे, कर्दळी, रानसुरण, लहान रोपटी, गवते, कंदमुळे वगैरे वनस्पती; ५ ते ६ मीटर उंचीवर लहान वृक्ष व झुडूपे; २० ते ३० मीटर उंचीवर किंवा त्याहून अधिक उंचीवर मोठाले वृक्ष व त्यावर वाढणाऱ्या वेली आणि आर्किडसारख्या वनस्पती दृष्टीस पडतात. येथील मोठमोठे वृक्ष हिरव्यागार पानांनी सदा बहरलेले दिसून येतात. त्यामुळे अशा घनदाट जंगलांमध्ये उन्हाळ्यामध्ये देखील गर्द छाया असते. तेथे तऱ्हेतऱ्हेचे अनेक प्राणी पहावयास सापडतात.

पानझाडी वृक्षांची अरण्ये : यामध्ये पुढीलप्रमाणे दोन भाग पाडता येतील :—

(१) **वर्षाच्या काही काळात हिरवीगार दिसून येणारी जंगले :** ही जंगले सह्याद्रीच्या कुशीतच सदाहरित जंगलांच्या खालच्या पट्ट्यांत आढळून येतात. कोल्हापूर येथील चांदघर. साताऱ्यातील कोयनेचे जंगल तसेच कुलाबा जिल्हा ह्या ठिकाणी दिसून येतात. ही देखील भरपूर पावासाच्या ठिकाणीच दिसून येतात. अशा जंगलांत सदाहरित जंगलांत दिसून येणाऱ्या वृक्षांबरोबरच पळस, पांगरा, हिरडा, बेहडा, किंडाल, कवठ, जांब इत्यादींसारखे ठराविक काळात पाने झडून जाणारे वृक्ष व झाडे देखील असतात. ह्या भागांत वन्य प्राणी कमी प्रमाणात आढळतात.

अनुक्रमणिका

(२) **पानझडी वृक्षांची साधारण हिरवी जंगले :** या प्रकारची जंगले सह्याद्रीच्या उतरणीवर जेथे १,५००/२,००० मि. मी. पर्यंत पाऊस पडतो अशा ठिकाणी आढळतात. कुलाबा, रत्नागिरी, ठाणे, नाशिक ह्या जिल्ह्यांत तसेच चंद्रपूर, भंडारा येथे दिसतात. ह्या ठिकाणी सांग, शिसव, बेहडा, धावडा, ऐन, मोह, काकड इत्यादी झाडे मोठ्या प्रमाणावर असतात.

पानझडी वृक्षांची सुकी जंगले : चंद्रपूर, नागपूर, यवतमाळ, भंडारा, मेलघाट, यावल या भागातील जंगले या प्रकारात मोडतात. ह्या भागांमध्ये पावसाचे प्रमाण बरेच कमी आढळते. ह्या जंगालांतून साग, ऐन, सलाई, धावडा, तेंडू, बीजा, लेंडीया, कुल्लु, मोवीन, मोह इत्यादी प्रकारचे वृक्ष दिसून येतात. या ठिकाणी पुष्कळ प्रकारचे वन्य प्राणी राहतात.

याशिवाय पुणे, अहमदनगर, सातारा, धुळे, जळगाव व सोलापूर हे प्रदेश उष्ण कटिबधंता येत असल्यामुळे या जिल्ह्यांमध्ये खुरट्या झुडुपांची जंगले दिसून येतात. यामध्ये प्रामुख्याने बाभूळ आणि बोरी असतात. येथे पाऊस फारच कमी म्हणजे जेमतेम ३०० ते ६०० मि. मी. पर्यंत पडतो व उन्हाळ्यात तपमान केव्हाकेव्हा ४०° ते ५०° सें. ग्रे. पर्यंतही असते.

रत्नागिरी, कुलाबा व ठाणे या जिल्ह्यांमध्ये समुद्रकाठी दलदलीच्या प्रदेशांत काही जंगले दिसून येतात. यांना इंग्रजीमध्ये "लिटोरल अँड टायडल् स्वाम्प फॅारेस्ट" असे म्हणतात. यामध्ये सुंद्रीची झाडे प्रामुख्याने दिसून येतात.

आता आपण महाराष्ट्रात मुख्यत्वेकरून दिसून येणाऱ्या जंगालांबद्दल माहिती पाहिली. यापुढील प्रकरणांमधून आपण वन्य प्राण्यांच्या जीवनाचे जवळून दर्शन घेणार आहोत.

या पुस्तकात आता जे प्राणी आपण पाहणार आहोत त्यांचा क्रम पुस्तकाच्या शेवटी दिलेल्या यादीप्रमाणे राहील. त्यानुसार सर्वप्रथम आपण मर्कट (प्रायमेट्स **Primates**) या गणामध्ये येणाऱ्या प्राण्यांची माहिती घेऊ.

***

अनुक्रमणिका

३ मर्कटे

या गटांत सर्व प्रकारचे माकडे व वानरे मोडतात. सस्तन प्राणीवर्गात येणाऱ्या सर्व गटांमध्ये ह्या गटांतील प्राण्यांच्या शरीराचा, हालचालींचा तसेच बुद्धीचा जास्त विकास झालेला आढळून येतो. या गटाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील प्रकारे दिसून येतात. ह्या प्राण्यांच्या हाताचा अंगठा बाकीच्या सर्व बोटांच्या समोर बसविलेला असतो. त्यामुळे हाताची मूठ वळविता येते व कुठलाही पदार्थ किंवा वस्तू सहज उचलता येते. पायांची रचना जवळजवळ हातासारखीच असते. शास्त्रीय वर्गीकरणाच्या दृष्टींने पाहिले असता मानवही ह्याच गटांत मोडतो. अर्थात ह्या पुस्तकात आपण फक्त वन्य प्राण्यांचीच माहिती पाहणार आहोत.

जंगलांतील इतर प्राण्यांबरोबरचे सहजीवन

माकडे व वानरे रानामध्ये हरणे, रानगायी इत्यादीसारख्या अन्य प्राण्यांबरोबर देखील सख्यत्वाने राहताना दिसून येतात. ज्या झाडावर माकडे फळे खातात; त्या झाडांच्या खाली कित्येकदा रानगायी वगैरे माकडांनी अर्धवट खाऊन टाकलेली फळे खाताना दिसतात. त्यांचे मुख्य शत्रू म्हणजे मनुष्य व वाघ (पट्टेवाला व बिबळ्या) हे होत. बिबळ्या वाघ झाडावर चढण्यात फारच पटाईत असतो. माकडाचे मांस ही त्याला मेजवानीच असते. माकडे रात्रीच्या वेळेस झाडांच्या फांद्याच्या शक्य तितक्या टोकाला जाऊन राहाण्याचे प्रयत्न करतात. कारण बिबळ्या जरी झाडावर चढला तरी फांदीच्या टोकाकडे येऊ लागताच त्याच्या वजनाच्या भाराने फांदी गदगदा हलू लागते म्हणजे माकडे लगेच सावध होता व चीं चीं करून ओरडून सर्वांना सावध करतात. बऱ्याचदा ह्या गडबडीत एखादे तरी माकड घाबरून काय करावे हे न सुचल्यामुळे धपकन् खाली उडी घेतेच, की बिबळ्याचा आयताच डाव साधतो. खाली पडलेल्या माकडाचा बिबळ्या पाठलाग करून फडशा पाडतो. माकडांचे दुसरे शत्रू म्हणजे अजगरे व मगरी होत. पाणी प्यावयाला आलेल्या माकडांची शिकार मगरी कित्येकदा बरोबर साधतात.

माकडे नेहमी गटागटाने राहतात. आनंद, राग, भीती व्यक्त करण्याकरिता ती वेगवेगळे आवाज काढतात. आपल्या कळपांतील इतरांना बोलावण्यासाठी तसेच सावधगिरीच्या सूचना देण्यासाठी काही ठराविक प्रकारचे आवाज काढतात. तसेच आपले केस ओरबाडून ठराविक इशारे देतात. रानामध्ये प्रत्येक कळपाच्या काही ठराविक जागा असतात. त्या मर्यादेपलीकडे सहसा कळपांतील माकडे जात नाहीत. माकडांच्या सांघिक जीवनामध्ये आपल्याला hierarchy म्हणजे उच्चनीच भेद दिसून येतो. विशेषतः बॅानेट व ऱ्हिसस जातीच्या माकडांमध्ये तो विशेष प्रकारे जाणवतो. एका गटात लहान मोठी मिळून ३०-४० माकडे असू शकतात. केंव्हा केंव्हा ही संख्या ५०-६० वरही जाते. कळपात ७-८ मोठे नर १०-१५ माद्या व इतर लहान-मोठी माकडे असतात. ह्या कळपाचा प्रमुख एक बलवान व मजबूत असा नर असतो. त्याच्या खाली ७-८ नरांची क्रमवारी असते. बळानुसार ३ नंबरचा नर २ नंबरवाल्याला वचकून असतो. अशा प्रकारे नरांमध्ये नंबरवारी असते. कळपप्रमुखाला सर्वात उत्तम माद्या उपभोगावयाला मिळतात. इतर सर्व नर त्याला वचकून आपल्या मर्यादेत असतात. तसेच प्रमुख नराच्या आवडत्या मादीला इतर माद्या घाबरून असतात. खाद्याची वाटणीही वरील प्रकारेच होते.

कळपप्रमुख दर दिवशी कोणत्या दिशेने कूच करावयाचे ते ठरवितो. सर्व कळप त्याच्या आज्ञेत असतो. मधून मधून कळपप्रमुख नर दात विचकून आपले सर्व दात (विशेषतः सुळे) मजबूत असल्याचे दाखवितो. कारण वयोमानानुसार जेंव्हा त्याचे सुळे पडून २ नंबरच्या नराच्या लक्षात ते येताच तो त्याला

अनुक्रमणिका

पिटाळून लावून स्वतः कळपप्रमुख बनतो. त्यानंतर त्या म्हाताऱ्या नराला एकट्याने आपले आयुष्य कंठावे लागते.

केंव्हा केंव्हा ७/८ उनाड तरूण नर कळपातून बाहेर फुटून आपला स्वतःचा असा वेगळा कळप बनवितात. केंव्हा केंव्हा काही माद्याही त्यांना जाऊन मिळतात. मानवाप्रमाणे माकडे देखील सर्वसाधारणपणे एकावेळी एकाच पिलाला जन्म देतात. मात्र केव्हा केव्हा २/३ पिले देखील जन्माला येतात. पिल्लू जन्मल्याबरोबर आईच्या पोटाला चिकटून दूध पिऊ लागते. आपल्या छोट्याशा हातांनी व पायांनी ते आईच्या छातीचे व पोटाचे केस पकडून ठेवते. माकडीण खाली बसली असता पिलू खाली पडू नये म्हणून हाताने अगर पायाने त्याला धरून ठेवते. पिल्लाला रांगता येऊ लागेल इतके मोठे झाल्यावर ते आईच्या पाठीवर बसते.

माकडांबद्दलची ही सर्वसाधारण माहिती आपण पाहिली. यापुढे आपण या गटातील महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या प्राण्यांकडे वळणार आहोत. महाराष्ट्रात मुख्यतः लाल तोंडाचे माकड (बॉनेट मंकी), उत्तरी माकड (ऱ्हिसस् मंकी), हनुमान वानर (कॉमन लंगूर) व तेवांग (स्लेंडर लॉरीस) हे या गटांत मोडणारे चार प्राणी दिसून येतात. आपण त्या प्रत्येकाची सविस्तर माहिती यापुढे पाहू.

लाल तोंडाचे माकड
(बॉनेट मंकी)

हे माकड कुल्यावर बसले असता त्यांची उंची ६० सें. मी. भरते. त्याच्या शेपटीची लांबी ही डोके व शरीर याच्या लांबीपेक्षा मोठी असते. ह्या जातीच्या पूर्ण वाढ झालेल्या नर माकडाचे वजन ६ ते ९ कि. ग्रॅ. इतके व मादीचे ७ ते ८ कि. ग्रॅ. पर्यंत भरू शकते. याच्या डोक्यावर काळसर रंगाचे लांब केस डोक्याच्या मध्यापासून खाली सर्वत्र छताप्रमाणे पसरल्यासारखे असतात. तोंड बरेचसे लालसर रंगाचे असते. त्यामुळे हे माकड लाल तोंडाचे माकड या नावाने ओळखले जाते. ऋतुमानाप्रमाणे या माकडाच्या रंगात थोडासा फरक पडतो. हिवाळ्यात तो पाठीवर काळपट भुरा असून पोटाकडे मळकट पांढरा असतो; तर उन्हाळ्यात पाठीवर तो ऊदी असतो. ही छोटी माकडे सहसा २०/३० च्या कळपाने राहत असलेली दिसून येतात. कित्येक वेळा खेळ करणाऱ्या डोंबाऱ्याकडे आपण ही माकडे पाहतो. फुले, फळे, पाने झाडांची मुळे, कीटक जे काही मिळेल त्यावर ही ताव मारताना दिसून येतात.

रानांतून मनुष्यवस्तीच्या आसपास जी माकडे येऊ शकत नाहीत ती स्वाभावाने भित्री व लाजाळू असतात; परंतु जी मनुष्यवस्तीच्या आसपास येऊन धीट झालेली असतात ती केव्हा केव्हा फारच उपद्रवी ठरतात. ही माकडे फारच खोडकर असतात. जास्तकरून फळविक्रेते व धान्याची दुकाने ह्यावर त्यांचा फार मोर्चा वळतो. तसेच गावाकडे कौलारू घरे असली तर दुपारी तिपारी कौलांच्या छपरांवरून उड्या मारून माणसांना फार त्रास देतात. कौले उचकटणे हा यांचा एक फार आवडीचा खेळ आहे.

रानांतील कळपामध्ये छोटी-मोठी; नर-मादी अशी सर्व माकडे आढळून येतात. केव्हा केव्हा उनाड तरुण नरांची टोळकी देखील दिसून येतात. मादीच्या गर्भधारणेचा काल सुमारे ६ महिने असतो. ४-५ वर्षाचे माकड वयात येऊन पूर्णावस्थेला पोहोचलेले असते. ह्या माकडांचे आयुष्य सुमारे १२-१५ वर्षांपर्यंत असते; परंतु ह्या जातीचे एक पाळीव माकड ३० वर्षांपर्यंत जगल्याची नोंद आहे.

अनुक्रमणिका

ही माकडे महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, नाशिक, अहमदनगर, सातारा, सांगली ह्या भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात.

उत्तरी माकड
(ऱ्हिसस् मंकी

ही माकडे लाल तोंडाच्या माकडांचे उत्तरेकडील जातभाई म्हटल्यास वावगे होणार नाही. महाराष्ट्रात फक्त मुंबई व नाशिक येथे गोदेच्या तटीच ही दिसून येतात. आकाराने ती लाल तोंडाच्या माकडांहून थोडी मोठी असतात. वजनदेखील थोडे जास्तच भरेल. पूर्ण वाढलेल्या नराचे वजन ७ ते १० कि. ग्रॅ. भरते. परंतु ह्याच जातीच्या उत्तर हिंदुस्थानात दिसून येणाऱ्या माकडांचे वजन त्याहूनही जास्त भरते. ह्या माकडांच्या कमरेखालचा भाग लालसर असतो. त्यामुळे ती पटकन ओळखू येतात. ही माकडे मुख्यतः नदीकाठांशी, जुन्या पडक्या देवळांमध्ये तसेच तळ्यांकाठी, उघड्या माळरानावर इ. ठिकाणी मोठ्या मोठ्या कळपांनी राहत असलेली दिसून येतात. अती दाट जंगलात किंवा जंगलाच्या आतील दाट भागात ती सहसा जात नाहीत. कित्येकदा ती रेल्वेच्या प्लॅटफार्मवरून माणसांच्या गर्दीतून लुडबुडत चाललेली किंवा प्रवाशांनी भिरकावलेले अन्न खाताना अथवा स्टॉल्स्वरून काहीतरी पळविताना दिसतात. ही माकडे पाण्यात उत्तम रीतीने पोहतात.

ह्यांचे राहणीमान, इतर सवयी, प्रजोत्पादन ह्याबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. वर्षाच्या कोणत्याही काळात त्यांना पिले होतात. गर्भधारणेच्या काळात मादीच्या कमरेखालचा भाग फारच लाल रंगाचा होतो. त्यावरून ती गाभण असल्याचे लागलीच कळून येते.

महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या माकडांच्या या वरील जाती पाहिल्यानंतर आपण वानरांचे प्रकार पाहू. महाराष्ट्रात फक्त एकच जातीचा वानर दिसून येतो तो प्रकार ‘हनुमान वानर’ म्हणून सर्वत्र ओळखला जातो.

हनुमान वानर
(कॉमन लंगूर)

माकडे व वानरे यांतील एक प्रमुख भेद येथे स्पष्ट केला पाहिजे तो असा की वानरांच्या शेपट्या माकडांपेक्षा फारच लांब लांब असतात. दुसरी प्रमुख गोष्ट म्हणजे माकडांच्या शरीराची टेवण लहान व बुटकी असून ती फारच जाडी असतात; तर वानरांचे शरीर लांब असून सुटसुटीत असते.

हनुमान वानर किंवा काळ्या तोंडाचे हे वानर महाराष्ट्रातील जवळजवळ सर्व भागात दिसून येते. किंबहुना सबंध भारतभर ही वानरे दिसून येतात. हे वानर बसले असता त्यांची उंची ६० ते ७५ सें. मी. भरते. त्याची शेपटी मात्र ९०-१०५ सें. मी. लांभ असते. आपल्याकडे सापडणाऱ्या ह्या वानरांचे वजन साधारणतः ९ ते १६ कि. ग्रॅ. भरते. परंतु ह्याच जातीच्या उत्तर हिंदुस्थान तसेच हिमालयाच्या पायथ्याशी सापडणाऱ्या वानरांचे वजन १६ ते २१ कि. ग्रॅ. ही भरते. ह्या वानरांचे हातपाय व शेवटी फारच लांब असतात. शरीराचा रंग भुरकट पांढरा असून चेहरा व हातापायांचे पंजे काळे असतात. भारतात दिसून येणाऱ्या हवामानातील फरकानुसार निरनिराळ्या भागांत त्यांच्या शरीराचा रंग थोडाफार गडद अथवा फिकट दिसून येतो. ही

अनुक्रमणिका

वानरे पूर्णपणे शाकाहारी असून ती पाने, फुले, रानटी फळे, झाडांची मुळे इत्यादीवर आपली गुजराण करतात. रामाला सेतू बांधण्यात ह्या वानरांनी मदत केली अशा धार्मिक समजुतीमुळे यांना मारणे हे हिंदु धर्माचे लोक पाप असे समजतात. त्यामुळे त्यांना सहसा कोणी मारत नाही. त्यामुळे गावाकडे ही वानरे मंडईतून, देवळातून निर्भयपणे हिंडत असताना दिसून येतात.

ही वानरे नेहमी २०-२५ च्या कळपाने दिसून येतात. सकाळच्या थंड प्रहरी ती खाद्य शोधावयास बाहेर पडतात. दुपारी उन्हाच्या वेळी पाण्याच्या आसपास तसेच सावलीला विश्रांती घेताना दिसतात. पुन्हा संध्याकाळी बाहेर हिंडायला निघतात. ही वानरे जंगलात कित्येकदा माकडांच्या कळपांबरोबर देखील हिंडताना दिसतात; परंतु रात्री मात्र बरोबर आपल्या ठराविक ठिकाणी झोपावयास जातात. झोपेपर्यंत त्यांच्यामध्ये जागांवरुन भांडणे होत राहतात. रात्रीच्या वेळेस ही वानरे मोठ्या मोठ्या झाडांच्या पसरलेल्या फांद्यांच्या टोकाशी जाऊन झोपतात. याचे कारण प्रथमच आपण पाहिले आहे. रात्री वाघ अथवा बिबळे त्यांचे खाद्य शोधावयास बाहेर पडतात. बिबळ्याला माकडे, वानरे यांचे मास फारच आवडते व तो झाडावर चढण्यात फार पटाईत असतो; परंतु बिबळ्या वाघ फांदीच्या टोकाकडे येऊ लागताच त्याच्या वजनाच्या भाराने फांदी गदगदा हलू लागते व वानरांना इशारा मिळतो. ताबडतोब ती हुप्प हुप्प असा आवाज काढून सर्वांना सावध करतात. त्यामुळेच बहुधा फांद्यांच्या टोकाकडे जाण्यावरुन त्यांच्यात भांडणे होत असावीत.

महाराष्ट्रातील अमरावती, भंडारा, चंद्रपूर, विदर्भ ह्या भागातील जंगलांतून ही सहसा मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. ह्यांच्यामध्ये वेगवेगळ्या तऱ्हेचे कळप आढळून येतात. केव्हा केव्हा मोठ्या कळपांमध्ये छोटी-मोठी; नर-मादी अशी सर्व प्रकारची पुष्कळशी वानरे दिसून येतात तर केंव्हा केंव्हा फक्त एकच नर व त्याच्या पुष्कळशा माद्या व त्यांची पिल्ले अशा सबंध एकाच मोठ्या कुटुंबाचा कळप असलेला दिसून येतो. तर केंव्हा नुसते नरच एखाद्या कळपात दिसून येतात.

ह्या वानरांमध्ये गर्भधारणेचा काल साधारणपणे ९ महिने असतो. महाराष्ट्रात जानेवारी ते मार्चच्या सुमाराला नवीन पिल्ले जन्माला आलेली दिसतात.

तेवांग
(स्लेंडर लॉरीस)

हा प्राणी निशाचर आहे. निशाचर म्हणजे जे दिवसभर कुठेतरी दडून बसून रात्री खाद्य शोधण्यास बाहेर पडतात ते प्राणी.

स्लेंडर लॉरीस आकाराने फारच लहान असते. डोके व शरीर मिळून जेमतेम आठ दहा इंचाचा प्राणी हा. शेपटीचा देखील पत्ता नसतो. गोल डोके आणि डोक्याच्या मानाने फार मोठे असे गोल गरगरीत डोळे. कानही मोठे व हातपाय किडकिडीत अशा एकंदरीत अवतारावरुन हा प्राणी ओळखावयाला खूपच सोपा आहे; तरीही तो शोधून काढणे महा कठीण काम! कारण दिवसा तो शरीराची गुंडाळी करुन झाडाला उलटा टांगून घेऊन झोपा काढीत असतो किंवा भगदाडे, गुहा यामध्ये दडून बसलेला असतो.

अनुक्रमणिका

ह्याच्या शरीराचा रंग मातकट अथवा उदी असून पाठीकडे तो थोडा गडत होत जातो. त्याच्या डोळ्याभोवती गडद रंगाचे वर्तुळ दिसून येते. त्याच्या अंगावरील केस अगदी दाट नसले तरी मऊ मऊ असतात.

हा निशाचर प्राणी महाराष्ट्रात खंडाळ्याच्या आसपास असलेल्या दाट जंगलामध्ये दिसून येतो. हे सहसा जोडीजोडीने असतात. दिवसभर झोपा काढून झाल्यावर संध्याकाळच्या वेळी भक्ष्याच्या मोहिमेवर निघतात. फळे, पाने व जोडीला मिळतील ते कीटक हा यांचा आहार! झाडाच्या फांदीला पायाने गुंडाळून घट्ट पकडून हाताने मिळतील ते कीटक पकडून तोंडात कोंबताना मोठी मजेशीर दिसते ही स्वारी! त्यांना घाणेरीची फळे फार आवडतात. त्याचबरोबर ते छोट्या छोट्या पाली, सरडे, पक्षी, झाडावरील बेडूक इ. ची शिकार करतात. हे प्राणी निशाचर असून फारच लाजरे व भित्रे असल्यामुळे ते सहसा दृष्टीस पडत नाहीत.

***

अनुक्रमणिका

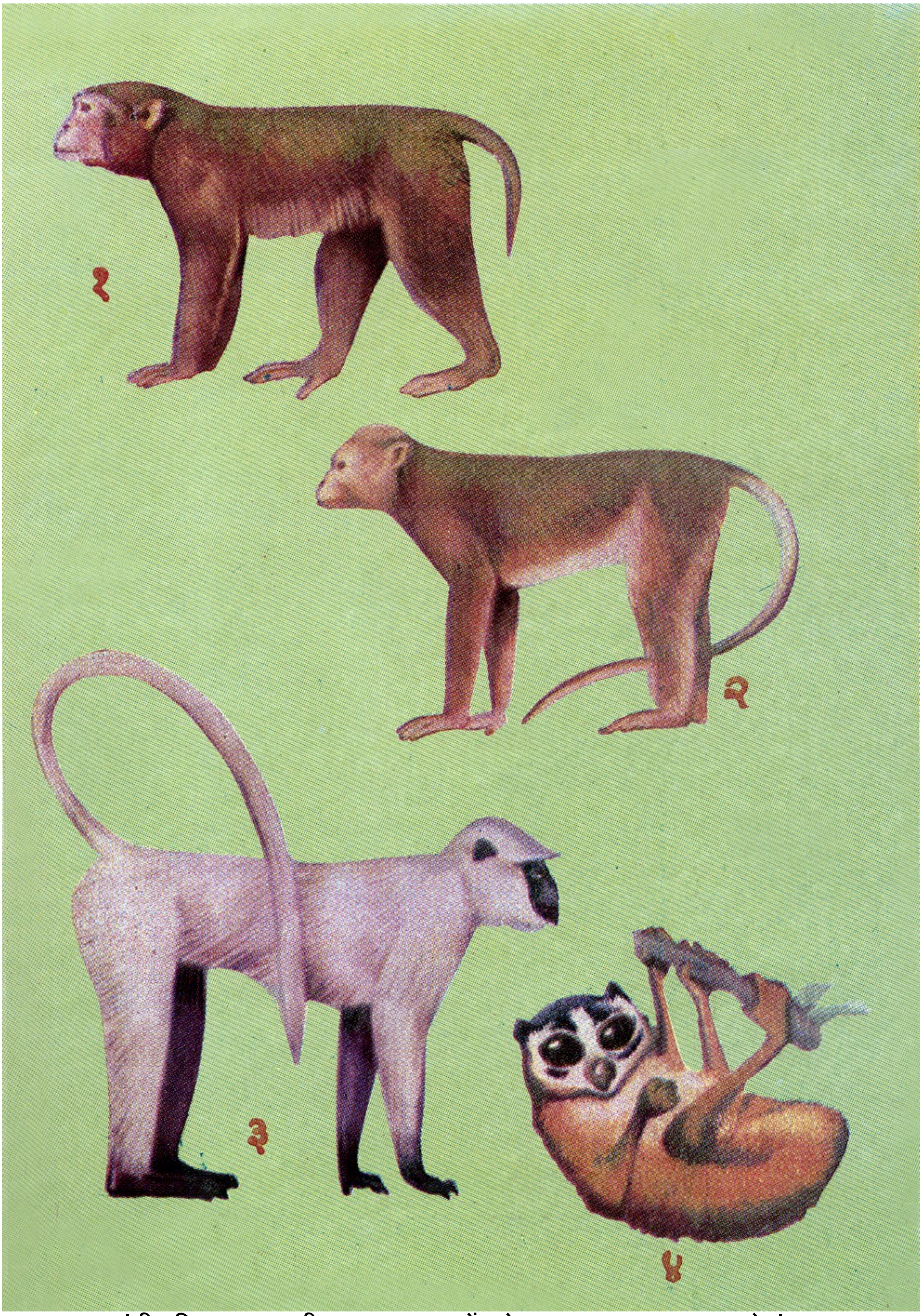

रंगीत चित्र १. १ उत्तरी माकड २ लाल तोंडाचे माकड ३ हनुमान वानर ४ तेवांग

अनुक्रमणिका

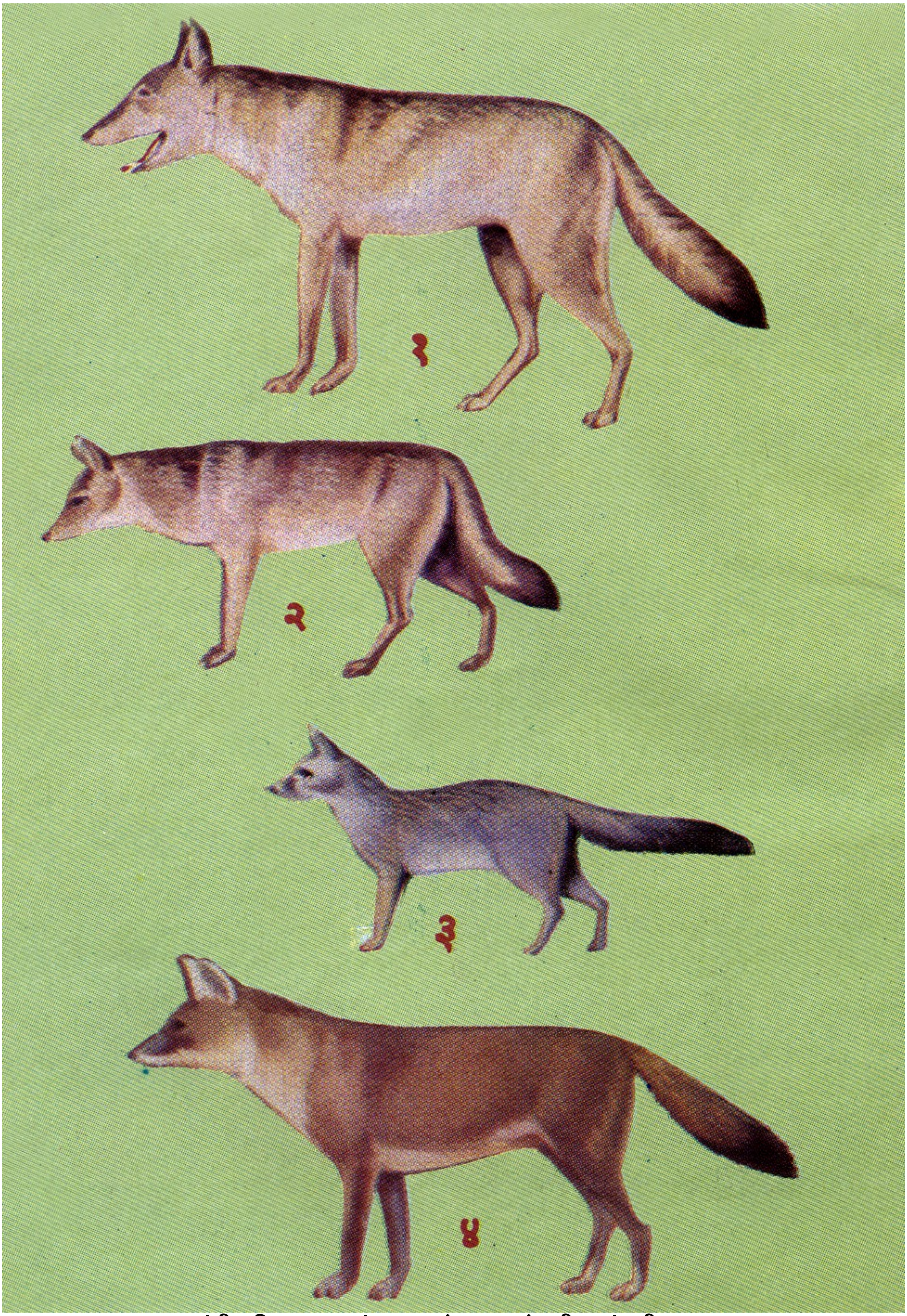

रंगीत चित्र २. १ लांडगा २ कोल्हा ३ कोकरी ४ जंगली कुत्रा

अनुक्रमणिका

४ मांसाहारी प्राणी

ह्या प्रकरणामध्ये आपण मांसाहारी गटामध्ये येणाऱ्या प्राण्यांची माहिती पाहणार आहोत. प्राण्यांचा हा गट फारच मोठा आहे. त्याला इंग्रजीमध्ये कार्नीव्होरा असे म्हणतात. ह्यामध्ये मोडणारे बहुतेक सर्व प्राणी मांसाहारी आहेत. वाघ, सिंह, कुत्रा, मांजर, लांडगा, कोल्हा, अस्वल असे सर्वच प्राणी ह्या गटात येतात. अनेक वेगवेगळ्या गुणवैशिष्ट्यांनुसार ह्या गटाचे वर्गीकरण पुष्कळशा कुटुंबांमध्ये करण्यात आलेले आहे तेंव्हा या प्रत्येक कुटुंबाची वैशिष्ट्ये पाहणे सोईस्कर ठरेल. महाराष्ट्रात ह्या गटातील फक्त सात कुटुंबांतील प्राणी दिसून येतात. तेंव्हा आपण फक्त सात कुटुंबांची माहिती घेणार आहोत. ही सात कुटुंबे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. कॅनीडे (Canidae) : कुत्र्याच्या जमातीत येणारे प्राणी ह्या कुटुंबात येतात. उदा., लांडगा, कोल्हा, जंगली कुत्रा इ.

२. ऊर्सीडे (Ursidae) : या कुटुंबात अस्वल हा प्राणी येतो.

३. मुस्टेलीडे (Mustelidae) : या कुटुंबात जलमांजर, राटेल इ. प्राणी येतात.

४. व्हिव्हेरीडे (Viverridae) : या कुटुंबात सिव्हेट कॅट या एक प्रकारच्या मांजरांचा समावेश होतो.

५. हार्पेस्टीडे (Herpestidae) : मुंगूस हा या कुटुंबात येणारा प्राणी आहे.

६. हाईनीडे (Hyaenidae) : तरस हा प्राणी या कुटुंबात येतो.

७. फेलीडे (Felidae) : या कुटुंबामध्ये सर्व प्रकारची मांजरे, वाघ, सिंह हे प्राणी येतात.

वरील सात कुटुंबात पुष्कळ वेगवेगळ्या प्राण्यांचा समावेश आहे. परंतु आपण या कुटुंबांतील फक्त महाराष्ट्रातच दिसून येणारे प्राणी पाहणार आहोत. यापैकी बहुतेक सर्व प्राण्यांची तशी आपली तोंडओळख आहेच. त्यापैकी कित्येकांबद्दलच्या अनेक दंतकथा व गोष्टी देखील आपल्या चांगल्या परिचयाच्या आहेत. परंतु त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या व इतर अनेकविध सवयींची माहिती पाहणे नक्कीच मनोरंजक ठरेल.

वाघ, सिंह, कुत्रा, लांडगा, अस्वल हे सर्वच प्राणी जरी एकाच गटात येत असले तरी त्यांच्या राहण्यावागण्याच्या पुष्कळच भिन्न भिन्न तऱ्हा आहेत. कुत्रा, लांडगा, कोल्हा हे एकमेकांना जास्त जवळचे आहेत तर वाघ, सिंह, चित्ता वेगवेगळ्या प्रकारची मांजरे इ. प्राणी हे एकमेकांना जास्त जवळचे आहेत. तेव्हा कुटुंबानुसार त्यांच्यात साधर्म्य असलेले दिसून येते. प्रत्येक कुटुंबाची स्वतःची अशी काही खास वैशिष्ट्ये आहेत. ती सर्व आता आपण पुढे पाहणार आहोत. ह्या गटांतील सर्वच प्राण्यांची माहिती वाचकांना मनोरंजक व उद्‍बोधक वाटेल असा विश्वास वाटतो.

पाळलेल्या हिंस्र प्राण्यांची, नेहमी त्यांच्याजवळ राहणाऱ्या इतर प्राण्याबरोबर दोस्ती होऊ शकते. उदाहरणार्थ सिंह / वाघ यांची कुत्र्याबरोबर. कुत्र्यामांजराचे कायम वैर असले तरी एका घरात पाळलेली

अनुक्रमणिका

कुत्रीमांजरे भांडणाशिवाय राहू शकतात. हरणांची शिकार करण्यासाठी बाळगलेल्या चित्त्याची व पाळलेल्या हरणाची दोस्ती असल्याचा उल्लेख "आयने-ए अकबरी" त आहे. उलटपक्षी काही जातींच्या पाळलेल्या कुत्र्यांना शिकवून सावजाची शिकार करण्यासाठी उपयोगात आणता येते. असे कुत्रे वाघावरही हल्ला करण्यास डरत नाहीत असे उल्लेख आहेत. पुढे "जंगली कुत्रा" या भागात दर्शविले आहे की भुकेलेला जंगली कुत्र्यांचा कळप पट्टेवाल्या वाघावर हल्ला करुन त्याला ठार करतो अशी उदाहरणे माहित आहेत.

कॅनीडे कुटुंब
(कुत्रा, लांडगा, कोल्हा वगैरे)

प्रथम आपण या कुटुंबाची खास वैशिष्ट्ये पाहू. या कुटुंबात कुत्रा, लांडगा, कोल्हा इ. प्राणी येतात हे आपण वर पाहिलेलेच आहे. कुत्रा हा माणसाच्या पुष्कळसा परिचयाचा आहे. तो त्याचा दोस्तच आहे म्हणा ना! पूर्वीपासून माणसाने त्याला पाळले आहे व कुत्र्याने देखील ईमानीपणे माणसाचे धनीपण स्विकारले आहे. कुत्रा, लांडगा व कोल्हा हे प्राणी एकाच कुटुंबात मोडत असल्यामुळे त्यांचे पुष्कळसे गुण तसेच त्यांच्या वागण्याच्या तऱ्हा ह्यामध्ये बरेच साम्य दिसून येते. हे साम्य शरीराच्या ठेवणीत देखील पुष्कळ अंशी दिसून येते. लांबोडके-तोंडाकडे निमुळते होत आलेले डोके, मोठे उभट कान, झुपकेदार शेपूट व बारीक लांबट पाय अशी साधारणपणे या कुटुंबातील प्राण्यांच्या शरीराची घडण आहे. कॅनीडे कुटुंबातील प्राणी हे फेलीडे कुटुंबापासून वेगळे काढले पाहिजेत. कारण मांजराच्या जातींतील प्राण्यांना नख्या आत ओढून घेता येतात. त्यामुळे चालताना त्यांच्या पावलांचा बिलकूल आवाज होत नाही. त्यांच्या पावलांना गादीसारखे मऊ मऊ तळवे असतात. कुत्र्याच्या जातींतील प्राण्यांना अशाप्रकारे नख्या आत ओढून घेता येत नाहीत. ह्या कुटुंबांतील प्राण्यामध्ये प्रामुख्याने दिसून येणारी दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ह्या सर्वच प्राण्यांच्या शरीराचा रंग साधारणतः मळकट उदी, तपकिरी अथवा विटकरी लालसर असा आहे. मुख्यतः त्यांच्या अंगावर कुठल्याच प्रकारचे पट्टे अथवा ठिपके आढळून येत नाहीत. ह्या प्राण्यांच्या शरीराची ठेवण ही त्यांच्या भक्ष्य मिळविण्याच्या पद्धतीला साजेशी आहे. साधारणपणे हे प्राणी भक्ष्याचा उघडउघड पाठलाग करुन ते मिळवितात. कुत्र्याच्या जातीच्या ह्या प्राण्यांचे घ्राणेंद्रिय अतिशय तीव्र असते. जमीन हुंगून ते आपले भक्ष्य कोणत्या दिशेने गेले असेल हे सहज ओळखू शकतात. अर्थात त्यांची दृष्टी देखील तीक्ष्ण असते व कानही तिखट असतात. परंतु मांजराच्या जातीचे प्राणी गंधज्ञानापेक्षा आपल्या दृष्टीवर जास्ती अवलंबून असतात. कॅनीडे कुटुंबातील प्राण्यांच्या शरीराचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे लांब व मजबूत पाय. हे पाय भक्ष्याचा सतत दोन दोन तास पाठलाग करावयाला देखील समर्थ असतात; परंतु त्यांच्या पंज्यांचा मांजराच्या जातीतील प्राण्यांप्रमाणे भक्ष्यावर हल्ला करावयाला उपयोग होत नाही किंबहुना त्यांच्या पायाची घडणच वेगळी असते; त्यामुळे ह्या प्राण्यांना झाडावर चढता येत नाही व पाण्यात पोहताही येत नाही (परंतु ह्याला अपवाद म्हणजे सर्व कुत्रे पाण्यातून पोहत जाऊ शकतात); त्यांचे पाय फक्त कुठच्याही प्रकारच्या कठीण जमिनीवरुन पळण्याकरिताच निसर्गाने अनुकूल केले आहेत.

कुत्र्याच्या कुटुंबात मोडणारे कुत्र्यासारखे प्राणी माणसाळू शकतात. तर लांडगा, कोल्हा यासारखे प्राणी जंगलातच आपले जीवन कंठणे अधिक पसंत करतात. लांडगे व जंगली कुत्रे सहसा एकटे दुकटे रहाण्यापेक्षा कळपाने रहाणे जास्त पसंत करतात. एकटा दुकटा लांडगा अथवा जंगली कुत्रा एखादे वेळेस हरणासारखे मोठे जनावरही मारु शकतो परंतु कळपात असल्यावर त्यांची शक्ती अद्‌भूत असते. अशा वेळेस ते मोठी मोठी हरणे, सांबरे सहजपणे पाठलाग करुन मारु शकतात. अशामुळे कित्येकदा ते जंगलात असणाऱ्या वाघ, सिंह, बिबळ्या अशा मोठ्या मोठ्या प्राण्यांच्या भक्ष्यामध्ये भागीदारी करतात. परंतु बहुधा

ज्या प्रकारच्या जंगलांमध्ये हे प्राणी राहातात त्यावरही कित्येक गोष्टी अवलंबून असतात. दक्षिण भारतात लांडगे वाघाच्या भक्ष्यात वाटेकरी होत नाहीत. कारण त्या ठिकाणी त्यांना इतर अनेक प्राणी मिळतात. उघड्या माळरानावर अथवा सुक्या जंगलात बिबळ्याच्या भक्ष्यात ह्यांची भागीदारी असते कारण बहुधा अशा माळरानांजवळच मनुष्यवस्ती जास्त करुन आढळून येते. तेंव्हा शेळ्या-मेंढ्या, गाईगुरे ह्यासारखे खाद्य त्यांना सतत मनुष्यवस्तीपासून मिळते. बहुतकरुन हा खाद्यपुरवठा सतत होत असतो त्यामुळे त्यांना भक्ष्याचा तुटवडा भासत नाही.

जंगली कुत्रे मात्र लांडग्यांप्रमाणे सहसा मनुष्यवस्तीच्या आसपास रहाणे मुळीच पसंत करीत नाहीत. कित्येकदा जंगली कुत्र्यांचा मोठ्ठा कळप भुकेलेला असल्यास बिबळ्या, अस्वल व किंवा पट्टेवाला वाघ ह्यासारख्या एखाद्या मोठ्या प्राण्यावर देखील हल्ला करावयास मागेपुढे पहात नाहीत. परंतु कुत्र्याच्या कुटुंबात मोडणाऱ्या ह्या प्राण्यांना इतर मोठमोठ्या प्राण्यांबरोबरच उंदीर, घुशी, खारी, सायळी वगैरेसारखे रोडंट (Rodent) ह्या गटामध्ये येणारे प्राणी तसेच छोटे-मोठे पक्षी इतकेच नव्हे तर खेकडे किंवा मृदुकाय जलचर प्राणी देखील खाद्य म्हणून चालतात.

हे प्राणी राग, भीती किंवा इतर भावना व विचार एकमेकांना कळविण्यासाठी ओरडून, गुरगुरुन किंवा भुंकून वेगवेगळे ठराविक आवाज काढतात. कित्येकदा जवळपास एखादा वाघ असल्याची चाहुल लागताच कोल्हे रडल्यासारखा आवाज काढून सर्वांना त्याची जाणीव करुन देतात. त्यामुळे मग बाकीचे सर्व कोल्हे सावध होतात. केंव्हा केंव्हा पारध्याची चाहूल लागली की शिकारी कुत्रे मोठमोठ्याने रडल्यासारखा आवाज काढून एकमेकांना सावध करतात. याशिवाय प्रत्येक जातीच्या कळपामध्ये शिकारीच्या किंवा इतर काही खास सूचना देण्याकरिता ठराविक आवाज काढण्याच्या तऱ्हा असतात. पिल्ले कुठे लांब गेली असता त्यांना आईबाप ठराविक आवाज काढून जवळ बोलावितात. नर व मादी समागमाच्या काळात एकमेकांना आकृष्ट करण्याकरिता ठराविक आवाज काढतात. वेगवेगळ्या आवाजांव्यतिरिक्त एकमेकांशी संधान ठेवण्यासाठी ह्या कुटुंबातील प्राण्यांमध्ये आणखी काही तऱ्हा आहेत. पाळीव कुत्रे (domestic dog) देखील आपल्या ठराविक क्षेत्रांतील जागांतून फिरत असता मधूनमधून थोडे मूत्र टाकीत जातात. ह्यामुळे प्रत्येकाचे क्षेत्र आखले जाते. त्या हद्दीत सहसा दुसरे कुत्रे जात नाहीत व गेल्यास त्यांच्यात हमखास भांडणे होतात हे आपण पाहतोच. जंगली कुत्रे आपल्या हद्दीच्या सीमा मूत्र शिंपडण्याऐवजी त्या जागी थोडी थोडी विष्टा टाकून ठरवितात. ह्या प्राण्यांमध्ये एक प्रकारच्या उग्र वासाची ग्रंथी असते. तिच्यामुळे त्यांच्या अंगाला, मूत्राला तसेच विष्ठेला एक प्रकारचा ठराविक उग्र वास येतो.

ह्या प्राण्यांच्या प्रसवण्याचा असा काही एक ठराविक काळ नेमाने सांगता येत नाही. वर्षाच्या कोणत्याही महिन्यात त्यांना पिले होतात. केंव्हा केंव्हा जंगली कुत्र्यांच्या बऱ्याचशा माद्या गाभण असल्यास त्या एकत्र येऊन पिले ठेवण्यास छोट्या छोट्या गुहा अथवा नैसर्गिकरीत्या तयार झालेले मोठेसे बोगदे अशा सुरक्षित जागा पसंत करतात व त्या ठिकाणी एकत्रतेने प्रसवून आपल्या पिलांचे संगोपन करतात. लांडगे, कोल्हे व पाळीव कुत्रे यामध्ये मादी गाभण रहाण्याचा काल ६० ते ६३ दिवस असतो तर जंगली कुत्र्यांमध्ये तो ७० दिवस असतो. कुत्र्याच्याच कुटुंबात मोडणारी दिसावयाला कोल्ह्यासारखीच परंतु आकाराने लहान असणाऱ्या प्राण्यांची आखणी एक जात आहे. त्याला लोमरी अथवा कोकरी (इंडियन फॉक्स) असे म्हणतात. हा प्राणी देखील महाराष्ट्रात दिसून येतो. या प्राण्याच्या गर्भधारणेचा काल ५१ ते ५३ दिवस असलेला साधारणतः आढळतो.

अनुक्रमणिका

कार्नीव्होरा या गटातील बहुतेक सर्वच प्राण्यांच्या पिलांचे डोळे जन्मतः बंद असतात. सुरुवातीला पिले लहान असताना पिलांची आई त्यांची फारच काळजी घेत असते. नर देखील त्यांना व्यवस्थितपणे अन्न मिळवून देण्याकडे लक्ष पुरवितो. सुरुवातीला काही काळापर्यंत पिले दुधावर पोसली जातात परंतु दुधावर वाढण्याचा काळ किती असतो हे या प्राण्यांच्या बाबतीत निश्चितपणे अजून माहिती नाही. जंगली कुत्रे व कोल्हे यांची वाढ फार झपाट्याने होते. वर्षभरातच ते पूर्णावस्थेला पोहचून प्रजोत्पादन करावयास समर्थ होतात. लांडगे मात्र वयाच्या तिसऱ्या वर्षी पूर्णावस्थेला पोहोचतात. जंगली कुत्रे व लांडगे यांची पिले लहान असल्यापासूनच आपल्या अंगातील शिकारी रक्त दाखवू लागतात. पिले मोठी होईपर्यंत आईबापांबरोबरच रहातात. अशा प्रकारे ३ ते ४ कुटुंबे एकत्र येऊन एकेक मोठासा कळप करुन रहातात. एका प्रौढ नराकडे कळपाचे नेतृत्व असते. कळपातील इतर सर्वजण त्याच्या आज्ञा पाळतात.

वर आपण कॅनीडे कुटुंबाची सर्वसाधारण माहिती पाहिली. यापुढे आपण ह्या कुटुंबातील प्रत्येक प्राण्याची व त्यांच्या जीवनाची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत. या कुटुंबात मोडणारा पहिला प्राणी आहे लांडगा!

लांडगा
(वुल्फ)

लांडगा हा प्राणी आपल्या साधारण परिचयाचा आहे. महाराष्ट्रातील कुलाबा, कोल्हापूर, सातारा, अहमदनगर, सोलापूर, बीड, अमरावती व चंद्रपूर ह्या जिल्ह्यांमध्ये तो आढळून येतो. लांडग्यांना रहावयाला हिरवीगार तसेच पानझडी वृक्षांची दाट अरण्ये आवडतात. साधारणतः लांडगे अरण्याच्या मध्यभागी म्हणजे जेथे अरण्याचा घनदाट भाग असतो, अशा ठिकाणी राहतात.

पूर्ण वाढलेला लांडगा उंचीला साधारणपणे ६०-७५ सें. मी. असतो. त्याची लांबी डोके व शरीर मिळून सुमारे ९०-१०५ सें. मी. व शेपटी ३५ ते ४० सें. मी. असते. आपल्या येथे महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या लांडग्याच्या वजनाची सरासरी सुमारे २० ते ३० कि. ग्रॅ. असल्याचे दिसून येते. त्यामानाने उत्तर हिंदुस्थानात व हिमालयाच्या पायथ्याशी दिसून येणारे लांडगे अंगाने जास्त मजबूत असतात.

कॅनीडे कुटुंबातील इतर प्राण्यांपासून लांडगा त्याच्या मोठ्या जबड्यामुळे व आकारामुळे सहज ओळखू येऊ शकतो. लांडग्याचे दात (सुळे) देखील मोठे असतात. आपल्या भारतात सापडणाऱ्या लांडग्याच्या अंगाचा रंग साधारणपणे वाळूच्या रंगाचा असून त्याच्या पाठीकडे तो थोडा गडद (जवळजवळ काळसर) होत गेलेला दिसून येतो. थंड प्रदेशात जे लांडगे दिसून येतात त्याचा रंग जास्त गडद असतो. या प्राण्यांच्या शरीराच्या रंगात उन्हाळ्यात व हिवाळ्यात थोडासा फरक पडलेला दिसून येतो.

महाराष्ट्रात हे साधारणपणे उघड्या माळरानांवर देखील आढळून येतात. उन्हाळ्याच्या दिवसात ते वाळूमधील गुहांमध्ये राहून कडक उन्हापासून आपला बचाव करुन घेतात. केव्हा केव्हा ते मोठमोठ्या झुडूपांचा देखील आश्रय घेतात. लांडगे दिवसा व रात्री केव्हाही शिकार करतात. ते ज्या प्रकारच्या जंगलात राहतात त्यावर त्यांच्या भक्ष्याचे स्वरुप अवलंबून असते. त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणापासून मनुष्यवस्ती जर जवळपास असेल व इतर काही भक्ष्य सहजासहजी मिळण्यासारखे नसेल तर ते तेथील माणसांची पाळलेली जनावरे, गाईगुरे इ. पळवितात. एखादेवेळी जवळपास कोणी मनुष्य नसल्यास व

अनुक्रमणिका

एकटे दुकटे मूल कोठे रांगत असेल अथवा खेळत असेत तर त्याला देखील लांडग्यांनी पळविल्याची अनेक उदाहरणे उपलब्ध आहेत. केंव्हा केंव्हा सोकावलेल्या अशा लांडग्यापासून गावातील लोकांना फारच उपद्रव होतो. दाट जंगलामध्ये जेथे त्यांना हरणे, सांबरे मिळू शकतात तेथे त्यांचे प्रमुख खाद्य अशा प्रकारचे मोठे प्राणी हेच असते. अशा जंगलांत त्यांना कित्येक प्रकारचे वेगवेगळे पक्षी देखील मिळतात महाराष्ट्रात साधारणपणे पावसाळ्याच्या शेवटाशेवटाला लांडग्याच्या माद्या गाभण राहिल्याचे व डिसेंबरमध्ये नवीन पिले जन्माला आल्याचे साधारणतः दिसून येते. एका वेळेस मादी सुमारे तीन ते नऊ पिलांना जन्म देते. लांडगे सुमारे १२ ते १५ वर्षेपर्यंत जगत असल्याचे आढळतात.

कोल्हा
(जॅकॉल)

कोल्हा हा प्राणी कोणाच्या ओळखीचा नाही? इसापनीतीत देखील कोल्ह्याच्या कावेबाजपणाच्या कित्येक गोष्टी आपण वाचतो. कोल्ह्याइतका लबाड अन् चतुर असा दुसरा प्राणी सापडणे कठीण. त्याच्या चातुर्याच्या अनेक गोष्टी आपल्या सर्वांच्या चांगल्याच परिचयाच्या आहेत. कोल्हे साधारणतः काहीही खातात. मरुन पडलेल्या प्राण्यांचे नासके कुजके मांस, सर्व प्रकारची फळे, ऊस, कोंबड्या, एखादे लहानसे आजारी हरीण देखील तो मारु शकतो. परंतु जास्त करुन तो आपली शिकार धूर्तपणाने साधतो. त्याला स्वतःला मोठेमोठे बलवान प्राणी मारण्याची ताकद नसते. हजारो वर्षांपासून सांगितल्या जाणाऱ्या जंगलच्या गोष्टीत कोल्हा हा वाघा सिंहाचा खुषमस्कऱ्या किंवा 'चमच्या' असल्याचे वर्णन केले जाते. तो जणू काही एखादा 'गाईड' असल्यासारखा किंवा हेरगिरी करुन सावज पकडण्यास वाघाला मदत करतो असेच वर्णन आहे. काही गोष्टीत हे कोल्हे जंगलातील इतर प्राण्यांना वाघासिंहाच्या उपस्थितीची म्हणजेच ते शिकारीला बाहेर पडल्याची जाणीव करुन देतात. तेंव्हा ते 'फ्यू'- - अशी शिटी मारतात. दुसरी एक सुरस कथा अशी आहे की 'फ्यू'-- हा एक ठराविक कोल्हा वाघ शिकारीला निघाला की खुशमस्कऱ्याप्रमाणे नेहमी त्याच्याबरोबर असतो व रस्त्यात काही धोका असल्यास त्याची आगाऊ सूचना वाघाला देतो. एकंदरीत त्याचे वर्णन स्काऊट, गाईड, हेर, पहारेदार अशा प्रकारेच केलेले आढळते. त्याच्या बदल्यात त्याला ह्या जनावरांनी केलेल्या शिकारीतील थोडासा वाटा नंतर मिळतो. हा प्राणी जरी कोणी पाहिला नसला तरी कमीत कमी कोल्हेकुई तरी ऐकून माहित असेल. साधारणपणे सूर्यास्तानंतर तसेच पहाटे कोल्हेकुई ऐकू येते. एक कोल्हा ओरडू लागला की त्याला दुसरा—तिसरा कोल्हा साद देऊ लागतो. अन् मग सर्वचजण मिळून जंगल दणाणून सोडतात. ह्या कोल्ह्याला मी लांडग्याचा चुलतभाऊच संबोधणार आहे. कारण थोडाफार फरक सोडल्यास दिसावयाला तो लांडग्यासारखाच असतो. मात्र आकाराने तो लांडग्याहून खूपच लहान असतो. त्याची उंची सुमारे ३७ ते ४२ सें.मी. असते. डोके आणि शरीर मिळून लांबी साधारणतः ६० ते ७५ सें.मी. होईल. शेपूट २० ते २८ सें.मी. लांबीचे असून ते चांगलेच केसाळ व झुपकेदार असते. पूर्ण वाढलेल्या कोल्ह्याचे वजन ८ पासून १२ कि. ग्रॅ. पर्यंतही भरु शकते. कोल्हे लांडग्याहून व जंगली कुत्र्यांहून आकाराने खूपच लहान असतात. त्यांच्या भुवयादेखील लांडग्यांप्रमाणे वरती वळलेल्या नसतात. लांडगे अशा मोठ्या व वर वळलेल्या भुवयांमुळे आणि मोठ्या भव्य कपाळामुळे फारच क्रूर व भारदस्त दिसतात. कोल्ह्याचा रंग साधारणपणे उदी अथवा तपकिरी असतो.

कोल्ह्यांना रहावयाला कुठच्याही प्रकारची जंगले चालतात. त्यामुळे महाराष्ट्रात ते सर्वत्र आढळून येतात असे म्हटले तरी चालेल. दमट हवामानाच्या दाट जंगलात, उघड्या माळरानावर तसेच सुक्या रखरखीत जंगलात, बारमाही अरण्याच्या प्रदेशापासून ते वाळवंटापर्यंत आपल्या देशात कोल्हे सर्वत्र

अनुक्रमणिका

आढळतात. हिमालयात ३,६०० मीटर्स उंचीवरही ते दिसून येतात. सामान्यतः ते लहानसहान गावे, खेडोपाडी व शेतीभातीच्या आसपासही आढळून येतात. या ठिकाणी ते मलमूत्र व मेलेले प्राणी खात असल्यामुळे उपयोगी असे सफाईचे काम करतात. शिवाय ते सरडे व कीटकही मटकावतात. कोल्हे साधारणतः संध्याकाळ झाली की लपतछपत शिकारीस बाहेर पडतात. ढगाळ अथवा थंड वातावरण असेल तेव्हा ते सबंध दिवसभरही भक्ष्याच्या शोधात भटकतात. उन्हाच्या तसेच दुपारच्या वेळी आडोशाला राहणे पसंत करतात. परंतु मधूनमधून तहान भागविण्याकरिता बाहेर पडतात. कोल्ह्याचे आवडते खाणे म्हणजे कोंबडी, बदके, तित्तर इ. होत. तसेच कोल्हे खेकड्यांच्या बिळात आपली शेपटी घालून खेकडे पकडण्यात मोठे तरबेज असतात. शेवटी बिळात घातली की आत असलेल्या खेकड्याला वाटते की आपलेच काही तरी खाद्य आहे आणि तो शेपटीला पकडतो. त्याबरोबर कोल्हा आपले शेपूट बिळातून झटकन् काढून खडकावर जोरात आपटतो म्हणजे खेकडा अर्धमेला होतो. मग लगेच तो त्याला मटकावतो. कित्येकदा गावाकडचे कोल्हे नियमितपणे कोंबड्या, शेळ्या, मेंढ्यांची पिले इ. पळविण्यास सोकावलेले असतात.

साधारणतः कोल्हे एकटे किंवा जोडीने फिरत असतात. पण जंगलात त्यांच्या लहान लहान टोळ्या कधी कधी दिसतात. विशेषतः जेव्हा ते टोळ्या टोळ्यांनी हिंडतात तेव्हा छोटी छोटी हरणे किंवा काळवीट अशा प्राण्यांची देखील शिकार करतात. त्यांचा मोर्चा कलिंगडे, ऊस यांवरही हंगामामध्ये फिरतो. त्याचप्रमाणे कोल्ह्यांना बोरेदेखील आवडतात.

कोल्ह्यांना वर्षभरात केव्हाही पिले होतात. पिले मादीच्या बरोबर फिरण्याइतकी मोठी होईपर्यंत आईबाप त्यांना खाचखळग्यांत लपवून ठेवतात. कोल्ह्याची सर्वसाधारण आयुर्मर्यादा १२ वर्षे असते.

कोकरी अथाव छोटा कोल्हा
(लोमरी)
(इंडीयन फॉक्स)

गावाकडील लोक ह्या छोट्या प्राण्याला कोकरी अथवा लोमरी ह्या नावाने संबोधितात. हा प्राणी आपण पूर्वी पाहिलेल्या कोल्ह्यापेक्षा (जॅकाल) आकाराने फारच छोटा आहे. याच्या शरीराची लांबी डोक्यासकट जेमतेम ४५ ते ६० सें.मी. लांब असेल. शेपूट मात्र त्यामानाने बरेच लांब म्हणजे जवळजवळ ३० सें. मी. लांब असते. वजन फक्त २ ते ४ कि. ग्रॅ. च्या आसपास असते. ह्या प्राण्याचे पाय लांबट असून शरीर छोटेसेच असते. शरीराचा रंग उदी असून पायाचा रंग थोडासा मातकट लालसर होत आलेला असतो. उदी रंगाच्या शेपटाचे टोक मात्र काळे असते. हे कोल्हे प्रामुख्याने उघड्या माळरानावर, खुरट्या झुडूपांच्या सुक्या जंगलात तसेच शेतीभातीच्या प्रदेशात, पाणी पुरवठ्याकरिता काढलेल्या कालव्यांच्या आसपास असे सर्वत्र आढळून येतात.

झोपण्याकरिता अथवा विश्रांतीकरिता निवारा असावा म्हणून ते साधारणतः जमिनीमध्ये ६०/९० सें. मी. खोलीची मोठमोठी बिळे खोदतात. या बिळांमधून जमिनीवर येण्यासाठी म्हणून ३/४ ठिकाणी त्यांना तोंडे असतात. आत लांब लचक जागा असते. दिवसभर उन्हाच्या वेळी ते ह्या जागी आराम करतात व संध्याकाळ झाली म्हणजे भक्ष्याच्या शोधार्थ बाहेर पडतात. हे देखील बाहेर पडले की एकत्र येऊन कोल्हेकुईला सुरूवात करतात; परंतु यांचा आवाज जास्त बारीक व कर्कश असतो. यांचे प्रमुख खाद्य म्हणजे उंदीर, घुशी व यासारखेच छोटे छोटे सस्तन प्राणी, तसेच सरपटणारे प्राणी व इतर किडे कीटक

इत्यादी होय. ते पक्षी वगैरे विशेष खात नाहीत. मनुष्य वस्तीच्या आसपास जरी राहणारे असले तरी सहसा कोंबड्या वगैरे पळविण्याच्या फंदात पडत नाहीत. खरे पाहता ते उंदीर, घुशी, शेतातील खेकडे इत्यादी खाऊन शेतकऱ्यांला एक प्रकारे मदतच करतात. शेतीच्या आसपास राहत असल्यास त्यांना पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी पांढऱ्या मुंग्या, वाळवी यावर चांगलाच ताव मारावयास मिळतो. तसेच बोरे, कलिंगडे व काही प्रकारची कंदमुळे देखील ते आवडीने खातात.

शत्रूपासून स्वतःचा बचाव करून घेण्याकरिता ते सर्वस्वी आपल्या चपळ पायावर अवलंबून असतात. त्यांना या कामी शेपटाचा देखील चटकन् वळणे घेण्यास उपयोग होतो. एरव्ही हळूहळू चालत असताना हे शेपूट जमिनीवर लोळत असते. धावताना ते जमिनीला समांतर होते व वळणे घेताना ते चटकन् वर वळते.

हे कोल्हे जन्मभर जोडीने एकत्र राहतात की दर हंगामात जोड्या बदलतात ह्याबद्दल अजून फारशी माहिती उपलब्ध नाही. परंतु छोट्या पिलांची काळजी मात्र या कुटुंबातील इतर अनेक प्रकारच्या प्राण्यांप्रमाणे आईबाप दोघेही घेतात. साधारणतः हिवाळ्यामध्ये पिले जन्माला येतात. एका वेळेस ४-५ पिले जन्मतात. पिले लहान असताना बिळांमध्येच लपवून ठेवलेली असतात.

जंगली कुत्रा
(वाईल्ड डॉग)

जंगली कुत्रे हे शिकारी कुत्रा, ढोल, कोलसारा, कोलसा अशा अनेक नावांनी ओळखले जातात. शिकारी कुत्रे आपल्या पाळीव कुत्र्यांपेक्षा आकाराने खूपच मोठे असतात. ते जमिनीपासून साधारणतः ४५ ते ६० सें.मी. उंच असून डोके व शरीर मिळून लांबीला साधारण ९० सें. मी. असते. शेपूट जवळजवळ ४५ सें. मी. लांब असते. पूर्ण वाढलेल्या नर जंगली कुत्र्याचे वजन सुमारे २० कि. ग्रॅ. पर्यंत भरू शकते. माद्या मात्र वजनाने थोड्या कमी असतात. हे कुत्रे दिसावयाला साधारण आपल्या पाळीव कुत्र्यासारखे असून त्यांचे शरीर लांडग्यासारखे लांबोडके असते. परंतु त्यांचे पाय लांडग्यासारखे उंच नसून बुटके व जाडसर असतात. कान टोकाकडे गोलसर असून शेपूट केसाळ व झुपकेदार असते. कोल्हे, लांडगे व पाळीव कुत्रे यांच्या खालच्या जबड्यांत ७ दात असतात. तर जंगली कुत्र्याच्या खालच्या जबड्यांत ६ दात असतात. तसेच पाळीव कुत्र्याच्या मादीला १० स्तन असतात, तर जंगली कुत्र्याच्या मादीला १२ ते १४ स्तन असतात. जंगली कुत्रा त्याच्या मातकट लालसर रंगावरून लांबूनही सहज ओळखू येऊ शकतो. त्यांच्या शरीराचा रंग सर्वत्र साधारण सारखाच मातकट लालसर असतो. अर्थात तो ठिकठिकाणी कमी-जास्त गडद अथवा उजळ असा दिसून येतो. हिमालयात अथवा थंड प्रदेशात आढळून येणाऱ्या कुत्र्याचा रंग जास्त गडद असतो.

महाराष्ट्रात ते रत्नागिरी, कोल्हापूर, अमरावती, नांदेड, भंडारा व चंद्रपूर या जिल्ह्यात आढळून येतात. बहुतकरून ते ज्या ठिकाणी भरपूर खाद्य; आश्रयाकरिता सावली व पाण्याची सोय असेल अशी जंगले पसंत करतात. कुत्र्याच्या कुटुंबात मांडणाऱ्या सर्व वन्य प्राण्यांपैकी फक्त जंगली कुत्र्यांनाच पाण्यात पोहता येते हे आपण या कुटुंबाची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये पाहताना मागेच पाहिले आहे. जंगली कुत्रे उन्हाळ्याच्या दिवसांत उन्हाचा कडाका सहन न झाल्याने मधूनमधून पाण्यात जाऊन बसणे पसंत करतात. लांडग्यांप्रमाणेच त्यांचे मोठेमोठे कळप असतात. ४-५ कुटुंबेच्या कुटुंबे एकत्र येऊन कळप तयार होतात.

अनुक्रमणिका

एकेका कळपात केव्हा केव्हा ४०-५० कुत्रे देखील असतात. कळपांची संघटनाशक्ती व एकी फारच मोठी असते. साधारणपणे हरणे, सांबरे हे त्यांचे नेहमीचे खाद्य होय. १०-१२ कुत्र्यांचा कळप सहजपणे अशा प्रकारचे प्राणी मारू शकतो. परंतु हिमालयात अथवा थंड प्रदेशांत असणारे जंगली कुत्रे गौर, थार (Tahr), मोठमोठे एडके, गवे अशा मोठमोठ्या शक्तिशाली प्राण्यांवरही एकजुटीने हल्ला करून त्यांना आपले भक्ष्य बनवितात. कित्येदा भुकलेल्या जंगली कुत्र्यांनी मोठमोठी रानडुक्करे, बिबळे, पट्टेवाले वाघ अशा प्राण्यांवरही हल्ला करून त्यांना ठार केल्याची उदाहरणे अस्तित्वात आहेत.

सावजाला मारण्याची त्यांची पद्धती फारच वेगळी व मजेशीर असते. वासावरून सावज हेरल्यानंतर लगेच त्यांचा पुढारी प्रथम कशाप्रकारे हल्ला करावयाचा ती योजना करून सर्वांना त्याची कल्पना देतो. मग सर्वजण एकजुटीने हल्ला करतात. काही कुत्रे प्रथमच भक्ष्याच्या आवाक्याच्या पुढे पुढे पळत जाऊन तेथपर्यंत रेंगाळत राहतात. काही कुत्रे भक्ष्याचा अर्धवट पाठलाग करून तितक्यावरच पाठलाग करणे सोडून देऊन रेंगाळत राहतात. मग पुढे गेलेले कुत्रे भक्ष्याला आपल्या ताब्यात घेतात. ठराविक अंतर तोडल्यावर त्या पुढच्या हद्दीतले कुत्रे भक्ष्याचा कबजा घेतात. अशा प्रकारे नविन दमाचे कुत्रे सावजाचा पाठलाग करतात. परंतु सावज मात्र दमते व ते कुठेतरी अथवा पाठीमागे वळण्याचा प्रयत्न करते. मागे रेंगाळत राहिलेले कुत्रे हळूहळू पुढे सरकतच असतात. अशा रीतीने सावजाच्या नकळत त्यांनी त्याच्या भोवती सर्व बाजूने कडे केलेले असते. मग सावजाचा नाईलाज होतो. कारण कुठेही वळले तरी पाठीमागून त्याच्यावर हल्ला होतच राहतो. शेवटी त्याचा प्रतिकार लुळा पडतो. जंगली कुत्रे चावे घेऊन त्याचे लचके तोडतात. अशी ही एकंदर त्यांची शिकारीची तऱ्हा असते. महाराष्ट्रात ते मुख्यतः ठिपकेवाली हरणे, सांबरे, काळवीट इत्यादींवर आपला उदरनिर्वाह करीत असलेले दिसून येतात.

त्यांच्या प्रजोत्पादनाचा काल साधारणतः नोव्हेंबर—डिसेंबर असा असतो. जानेवारी—फेब्रुवारीमध्ये माद्या प्रसवून एका वेळेस सुमारे ४—६ पिलांना जन्म देतात मागे आपण या कुटुंबाची वैशिष्टे पाहाताना त्या एकत्र येऊन प्रसवतात

व पिलांना गुहांमधून लपवून ठेवतात ते पाहिलेच आहे. पिले पुरेशी मोठी झाल्यावर कळपाबरोबर शिकारीला बाहेर पडतात.

ऊर्सीडे कुटुंब
(अस्वल)

कार्नीव्होरा या गटातील दुसरे कुटुंब म्हणजे ऊर्सीडे (Ursidae) हे होय. या कुटुंबामध्ये येणारे प्राणी म्हणजे वेगवेगळ्या प्रकारची अस्वले होत. आपण कुत्रा-मांजर एकमेकाला जितके जवळचे मानू. तितके अस्वल या प्राण्यांच्या जवळचे मानू शकत नाही. परंतु या जातीच्या सर्व प्राचीन प्राण्यांचे अवशेष पाहिले असता त्यांचे वंशज एकच होते हे आपल्याला पटते. आयुष्य जगण्याच्या व खाण्यापिण्याच्या वेगवेगळ्या संवयी यामुळे हळूहळू पुढे जे भेद होते गेले ते आज आपल्याला ह्या एकाच गटाच्या वेगवेगळ्या कुटुंबामध्ये दिसून येत आहेत. कुत्र्याचे वंशज भक्ष्याचा पाठलाग करून ते पकडून, फाडून तोडून खात असल्यामुळे आज कुत्र्याच्या जमातीमधील प्राण्यांचे पाय बारीक परंतु पळण्यास चपळ असे झाले आहेत; तर अस्वलाचे पूर्वज झाडेझुडपे, गवत, मुळे, फळे व कीटक इत्यादी खात व मिळाले तर मांस खात त्यामुळे त्यांच्या पायांना पळण्याची आवश्यकता नव्हती. त्याऐवजी ते झाडावर चढणे अथवा जमीन खोदून जमिनीतील कीटक खाणे अशाकरिता साजेसे असे झालेले आहेत. अस्वलाचे जाडे जाडे बुटके पाय त्याचे

अनुक्रमणिका

अवजड शरीर खडका कपारींत अथवा झाडावर चढण्याकरिता तसेच आत वळलेले पंजे झाडाच्या फांदीवर पकड घट्ट मिळवून ठेवण्याकरिता तसेच तीक्ष्ण नख्या जमीन खोदण्याकरिता अनुरूप आहेत. अस्वलाच्या पायाचे पंजे लहान असून रुंद असतात व नख्या आत ओढून घेता येत नाहीत.

अस्वलाचे गंधज्ञान अतिशय तीव्र असते. त्याची दृष्टी मात्र अगदीच मंद असते. तसेच श्रवणशक्तीदेखील फारशी चांगली नसते. अस्वलाच्या बोजड शरीराच्या मानाने त्याचे डोळे फारच बारीक असतात. त्यामुळे परिस्थितीची चाहुल घेण्यासाठी ते प्रथम साशंकतेने मागच्या पायावर उभे राहते व सर्वत्र सावधानतेने पाहते. त्याचप्रमाणे त्याच्या शरीरावर अतिशय दाट केस असल्यामुळे त्याचे स्पर्शज्ञानही अगदीच कमी असते. या सर्व कारणांमुळे साधारणतः अस्वलाची गणना चपळ व हुशार प्राण्यांमध्ये होत नाही. तसेच अस्वल केव्हा काय करेल, कुठे कसे वागेल याबद्दल आपल्याला काहीच आढावा येऊ शकत नाही. त्याच्या बुद्धीचा फारसा विकास झालेला नसतो. तरीही शिकवले असता ती सर्कशीत अथवा प्राणी संग्रहालयामध्ये काम करू शकतात. अस्वले पाण्यात उत्तम प्रकारे पोहू शकतात.

अस्वलाचे प्रमुख खाणे म्हणजे वेगवेगळ्या प्रकारचे कीटक, मुंग्या, वाळवी इत्यादी होय. हे खाणे जमीन उकरून अथवा झाडाच्या साली ओरबाडून त्यामध्ये त्यांना मिळते. ते खाण्याकरिता त्यांच्या तोंडाची एक विशिष्ट रचना असते. कार्नीव्होरा गटातील इतर प्राण्यांप्रमाणे त्यांचे ओठ हिरड्यांना चिकटलेले नसून ते हिरड्यांपासून अलग व फारच पुढे आलेले असतात. त्यामुळे त्यांना कुठचीही गोष्ट शोषून, ओढून तोंडात घेता येते. शिवाय त्यांच्या दातांची तसेच वरच्या जबड्याची रचना विशिष्ट प्रकारची असते; जिच्यामुळे अन्न आत शोषून घेण्याच्या कामी मदत होते. सर्वसाधारणपणे अस्वले झाडपाला, गवत, फळे, कीटक इत्यादी खात असली तरी ती केव्हा केव्हा काही प्राणी ठार मारून देखील खातात. ती आपल्या बाहुच्या विळख्यात प्राण्याला घट्ट पकडून गुदगुल्या करून ठार मारतात अशी समजूत आहे, पण ती खरी नाही. अस्वल आपले पंजे मारून व लांब मजबूत नख्यांनी भक्ष्याला फाडून मारतात. हे असे वेगवेगळ्या प्रकारचे अन्न खाण्याकरिता त्यांना कार्नीव्होरा गटातील प्राण्यांइतकेच दात असतात परंतु त्यांची रचना थोडीफार भिन्न असते.

ठिकठिकाणी दिसून येणाऱ्या अस्वलांच्या राहणीमानात फरक असल्यामुळे काही अस्वलांच्या पायाच्या पंजांनाही केस असलेले दिसून येतात, तर काहींच्या ते नसतात. ध्रुवप्रदेशावर जी अस्वले आढळतात. त्यांना तेथे बर्फावरून पाय घसरू नयेत म्हणून त्यांच्या पंजांना खूप केस असलेले दिसून येतात; तर इतर ठिकाणी दिसून येणारी अस्वले ज्यांना झाडावर चढावयाचे असते त्यांच्या पायांच्या पंजांना केस नसतात.

वेगवेगळ्या भागांत सापडणाऱ्या अस्वलांच्या संवयी जशा भिन्न असतात; तसाच त्यांच्या शरीराच्या बांधणीतही पुष्कळ फरक दिसून येतो. अमेरिकेत सापडणाऱ्या अस्वलाचे (ग्रीझली बेअर) वजन ४५० कि. ग्रॅ. भरते, तर अलास्का येथे सापडणाऱ्या अस्वलाचे (जायंट ब्राऊन बेअर) वजन ७०० कि.ग्रॅ. पर्यंत भरते. अलास्कातील हे अस्वल सर्व जगात आढळणाऱ्या कार्नीव्होरा गटातील सर्व प्राण्यांतील अजस्त्र आणि अवजड प्राणी म्हटला पाहिजे. महाराष्ट्रात दिसून येणारी 'स्लोथ बेअर' ही अस्वलाची जात त्यामानाने अगदीच छोटी म्हटली पाहिजे कारण या अस्वलाचे वजन जेमतेम १२५ ते १५० कि. ग्रॅ.पर्यंत भरते. परंतु सिलोनमध्ये सापडणारी याच जातीची अस्वले अजून लहान व कमी वजनाची अशी आढळून येतात.

हिवाळ्यामध्ये अन्नाचा तुटवडा जास्त करून भासत असल्यामुळे अस्वले गुहांमध्ये जाऊन झोपी जातात. त्यांचे नेहमीचे सर्व कारभार थंडावतात व ती निश्चलपणे पडून राहतात. जेंव्हा ती अशी निद्राधीन झालेली असतात तेव्हा त्यांच्या शरीराच्या सर्वच हालचाली मंदावलेल्या असतात. हृदयाचे कामही हळूहळू चालत असते. तसेच शरीराचे तपमान देखील नेहमीपेक्षा फारच खाली आलेले असते. निद्राधीन होण्यापूर्वीच्या काळात ती आपल्या शरीरात चरबीच्या स्वरूपात भरपूर अन्नसंचय करून ठेवतात. अर्थात या निद्रेच्या काळात त्यांच्या शरीराला अन्न अगदीच कमी लागते.

उन्हाळ्याच्या दिवसांत त्यांना उन्हाचा कडाका सहन होत नाही त्यामुळे ती पाण्याच्या शोधार्थ मैलचे मैल जंगल तुडवीत पाणी असेल अशा ठिकाणी जातात. ह्या बोजड शरीराच्या अवजड प्राण्याला जंगलात विशेष कोणी मित्र अथवा शत्रू नाहीत. ते शाकाहारी तसेच मांसाहारी देखील असल्यामुळे त्याच्या खाद्यामध्ये इतर प्राण्यांची विशेष भागीदारी नसते. जे मिळेल त्यावर त्याचा उदरनिर्वाह होऊ शकतो. तसेच ते ताकदवान असल्यामुळे त्याच्या वाट्याला इतर प्राणी विशेषकरून जात नाहीत. अस्वले सहसा माणसाच्या वाट्याला जात नाहीत. माणसाला ती घाबरतात परंतु त्याच्या पिलांच्या वाट्याला कोणी गेल्यास मात्र ती कसा हल्ला चढवतील याचा नेम नाही.

ती आपले विचार एकमेकांना कळविण्यासाठी गुरगुरुन काही प्रकारचे आवाज काढतात. खाद्याच्या शोधात असतानाही आरोळी मारल्यासारखा आवाज काढून एकमेकांना संदेश देतात. समागमाच्या काळात नर व मादी एकमेकांना शीळ घातल्यासारखा आवाज काढून बोलावतात. ह्या दिवसांत ती फारच वेगवेगळ्या प्रकारचे आवाज काढतात. मादी आपल्या पिलांना ठराविक आवाज काढून जवळ बोलाविते.

समागमाच्या काळाव्यतिरिक्त अथवा लहान पिले बरोबर नसताना बहुतेक अस्वले एकटे दुकटे जीवन जगतात. उन्हाळ्यामध्ये नर आणि माद्या एकत्र येतात. हिवाळ्याच्या सुरवातीला त्यांना पिले होतात. वेगवेगळ्या प्रकारच्या अस्वलांमध्ये गर्भधारणेचा काल ७ ते ८ महिने असा असतो. एकावेळेस २-३ पिलांना जन्म दिला जातो. नवीन जन्माला आलेल्या छोट्या पिलांना विशेष केस नसतात. त्यांचे डोळे देखील उघडलेले नसतात. साधारपणे ३ आठवडे ते एक महिनाभरात ते उघडतात. पिले हिंडण्याफिरण्यासारखी मोठी झाली की ती आईबरोबर खाद्याच्या शोधार्थ बाहेर पडतात. साधारपणे २-३ वर्षे ती आईबरोबर राहतात. नंतर हळूहळू वयात येऊ लागली की जोडीदार शोधण्यास वेगळी होतात. समागमाच्या काळानंतर नर सहसा मादीबरोबर राहत नाही. त्यामुळे पिलांचे सर्व संगोपन बहुधा मादी एकटीच करते. या काळात ती फारच धोकादायक असते. प्रतिकारासाठी कसाही तीव्र हल्ला करण्यास ती मागेपुढे पाहत नाही. अस्वलाचे आयुष्यमान साधारपणे ४० ते ५० वर्षेपर्यंत असल्याचे पाळीव अस्वलांवरून आढळून आलेले आहे.

आतापर्यंत आपण ऊर्सीडे कुटुंबाची सर्वसाधारण माहिती पाहिली. यानंतर आपण महाराष्ट्रात अस्वलांची जी जात सापडते तिच्याबद्दल जास्त माहिती पाहणार आहोत.

अस्वल
(स्लोथ बेअर)

महाराष्ट्रातील रत्नागिरी, कोल्हापूर, सातारा, अहमदनगर, नांदेड, बुलढाणा, अकोला, अमरावती, भंडारा व चंद्रपूर या भागांतील दाट जंगलांमध्ये अस्वले दिसून येतात. आपल्या येथे दिसून

अनुक्रमणिका

येणाऱ्या अस्वलांची जमिनीपासूनची उंची सुमारे ५० सें.मी. पासून ७५ सें.मी. पर्यंत होईल व शरीराची लांबी डोके धरुन १३५ ते १८५ सें.मी. इतकी असते. पूर्ण वाढलेल्या नराचे वजन सुमारे १२५ ते १५० कि.ग्रॅ. च्या दरम्यान असते. मादीचे वजन मात्र ६० कि.ग्रॅ. पासून १०० कि.ग्रॅ. पर्यंत भरु शकते.

येथे दिसून येणाऱ्या अस्वलाच्या छातीवर इंग्रजी "व्ही" आकाराचा पांढरा पट्टा दिसून येतो. अंगाचा रंग गडद मातकट असतो. पाय मळकट पांढरे असतात. अस्वले सामान्यतः दाट जंगलांतून आढळून येतात. भरपूर अन्नपुरवठा व रहावयाला खडकाकपारींच्या जागा अथवा नैसर्गिक गुहा अशा जागा त्यांना रहावयाला फार आवडतात. सूर्यास्तापूर्वी ती जी खाद्याच्या मागावर बाहेर पडतात ती रात्रभर बाहेर भटकत असतात व सूर्योदयाबरोबर विश्रांतीसाठी आश्रयाला जातात. थंड व ढगाळ हवा असल्यास तसेच ज्या ठिकाणी आसपास मनुष्याचा वावर नाही अशा ठिकाणी असल्यास ती दिवसभर देखील बाहेर असतात. त्यांचे मुख्य खाद्य हे वेगवेगळ्या प्रकारची फळे व कीटक, मुंग्या, वाळवी इ. जरी असले तरी ते बरेच दिवस न मिळाल्याने भुकेने व्याकूळ झालेले एखादे अस्वल केंव्हाकेंव्हा कुजके मांस देखील मिळाल्यास खावयाला मागे पुढे पाहत नाही. आपले मोठे पोट भरावयास केंव्हाकेंव्हा त्याला फार पायपीट करावी लागते. उन्हाळ्यात त्यांची आपल्या इथल्या जंगलातून चंगळ असते. कारण ह्या दिवसांत त्यांना वड, पिंपळ, उंबर यांची फळे तसेच आंबे, जांभळे, बेल इत्यादींच्या फळांवर ताव मारण्यास मिळतो. शिवाय ह्या दिवसांत कित्येक झाडांवर मधमाश्यांची पोळी देखील मधाने भरलेली असतात. अस्वल झाडावर फळे खावयास चढलेले असताना त्याच्या दृष्टीस असे एखादे पोळे पडले की ते त्यावर आपल्या पंजांचा फटकारा मारुन झाडावरुन सरसर खाली उतरते व पोळ्यातून गळावयाला लागलेला मध पिऊन घेते. त्याच्या अंगावर असलेल्या दाट केसांच्या जंजाळांतून मधमाश्या त्याच्या शरीरापर्यंत पोहोचणे कठीणच.

पावसाळ्यामध्ये त्यांना दाट जंगलातील झाडांच्या ढोलींमध्ये, लाकडांच्या ओंडक्याखाली, पालापाचोळ्याखाली लपलेले वेगवेगळ्या अनेक प्रकारचे किडे कीटक खावयास मिळतात. त्यांना वाळवी फारच आवडते. कित्येकदा अस्वले जमीन उकरुन तिच्यात असलेली भुंगोऱ्याची पोरे फस्त करतात. पावसाळ्यानंतर ते कित्येकदा उसाचे मळे व मक्याची कणसे यावर आपला मोर्चा वळवितात. अस्वलांना खजूर देखील अतिशय आवडतो. शिवाय खजूर, शिंदी, ताड या झाडांवर चढून ते त्या झाडापासून ताडीसारखा निघणारा एक प्रकारचा मद्यार्क देखील पितात. काहीच मिळाले नाही तर त्यांना बोरे देखील चालतात. मार्च-एप्रिलच्या सुमारास नागपूर, यवतमाळ, चंद्रपूर येथील जंगलातील मोहाची झाडे बहरतात. तेव्हा मोहाची ही पिवळीधमक फुले वाऱ्याने गळून जमिनीवर सडा अंथरतात. या फुलांचा घमघमाट सर्वत्र दरवळतो. अस्वलाची स्वारी तेंव्हा तिकडे वळते. ही फुले त्यांना फारच आवडतात. ही फुले पोटभर खाऊन झिंगून मग स्वारी तेथेच सावलीला आडवी होते.

महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या अस्वलांचा समागमाचा काल साधारण मार्च-एप्रिल हाच असतो. त्यानंतर डिसेंबर ते जानेवारीच्या सुमारास त्यांना पिले होतात. पिलांचे संगोपन मादी फारच काळजीपूर्वक करते. २/३ वर्षेपर्यंत ती तिच्याबरोबर राहतात. नंतर वयात आल्यावर तिला सोडून जोडीदार शोधतात. महाराष्ट्रात सापडणाऱ्या ह्या स्लोथ बेअरचे आयुष्यमान सुमारे ४० वर्षांपर्यंत असलेले आढळून आलेले आहे.

अनुक्रमणिका

मुस्टेलिडे कुटुंब
(जलमांजर, राटेल वगैरे)

आता आपण कार्नीव्होरा गटातील तिसरे कुटुंब मुस्टेलिडे (Mustelidae) यात येणाऱ्या प्राण्यांची माहिती पाहणार आहोत. यामध्ये वीजल्स, राटेल व जलमांजरे (ऑटर्स) अशा प्रकारचे प्राणी येतात. या कुटुंबात सहा उपकुटुंबे आहेत. या सहा उपकुटुंबाची वेगवेळी अशी वैशिष्ट्ये आहेत. महाराष्ट्रात मुस्टेलिडे कुटुंबाच्या दोनच उपकुटुंबांतील प्राणी दिसून येतात. त्यामुळे येथे आपण प्रथम त्याच दोन उपकुटुंबाची वैशिष्ट्ये पाहू.

पहिल्या उपकुटुंबात जलमांजरे येतात. जलमांजराच्या पायाची बोटे लांबट असून त्यांना पडदे असतात. ह्याचा उपयोग त्यांना पाण्यात पोहोण्याकरिता होतो. ह्याशिवाय त्यांच्या शरीराची एकंदर ठेवण देखील पाण्यातील राहणीमानासाठी अनुकूल अशीच असते. त्यांच्या संबंध शरीरावर त्वचेपर्यंत पाणी पोहोचणार नाही. अशा केसांचा दाट थर असतो; यामुळे त्यांचे थंडीपासून देखील संरक्षण होते. जलमांजरे जमिनीवर देखील रहातात; परंतु पाण्यांत ती जास्त सफाईदारपणे जीवन जगतात. मासे हेच त्यांचे मुख्य खाणे. त्यांचे लांबट निमुळते शरीर, जाडसर शेपटी व मागील मोठे पाय पाण्यामध्ये सुळकन् पोहण्यासाठी फारच उपयोगी पडतात. जाडसर शेपटीचा उपयोग चटकन् दिशा बदलण्यासाठी व तोल सांभाळण्यासाठी होतो. कान छोटे असून नाकाला वरच्या बाजूस वळलेली कड असते. त्यामुळे काना-नाकात सहसा पाणी जात नाही. त्याच्या मिशांचे केस जाड व ताठ असतात त्यामुळे ते पाण्यांत भिजत नाही. पाण्यात पोहत असताना त्यामुळेच स्पर्शज्ञान होते. तसेच भक्ष्याचा शोध घेण्यास मदत होते. भक्ष्य पायाने देखील चाचपून पाहिले जाते. जलमांजराच्या दाताची घडण मासे खाण्याकरिता अनुकूल अशी असते.

बुळबुळीत असे मासे तोंडातून निसटून जाऊ नयेत म्हणून पाठीमागील दात अणकुचीदार व तीक्ष्ण असतात. ते इतके अणकुचीदार असतात की माशाच्या कडक खवल्यामधूनही मांसल भागात रूतून बसतात. त्यामुळे मासे निसटून जाऊ शकत नाहीत.

ह्यापुढे आपण मुस्टेलिडे कुटुंबातील दुसऱ्या उपकुटुंबाची वैशिष्ट्ये पाहणार आहोत. त्यामध्ये राटेल (Ratel) अथवा बॅजर (Badger) नावाचे प्राणी येतात. ह्या प्राण्यांचे शरीर साधारणतः अस्वलासारखे जाडसर असून पाय जाड व बुटके असतात. नख्या मोठ्या असून तीक्ष्ण असतात. त्यांचा उपयोग त्यांना जमीन उकरण्यासाठी होतो. हे प्राणी शाकाहार व मांसाहर दोन्ही घेतात.

जलमांजर
(स्मूथ इंडियन ऑटर)

जलमांजरे आकाराने बरीच मोठी असतात. त्यांचे शरीर साधारणतः ६० ते ७५ सें.मी. लांब असून शेपटी सुमारे ३७ ते ४५ सें.मी. लांब असते. जलमांजरांच्या शरीराचा रंग गडद चॅाकलेटी किंवा काळसर असतो. त्यांच्या अंगावरील केस मऊ मऊ असतात.

महाराष्ट्रातील भंडारा, अमरावती व सातारा ह्या जिल्ह्यांमध्ये ही मांजरे दिसून येतात. ह्या प्राण्यांचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ती जशी पाण्यात राहून शिकार करतात तशी वेळ पडल्यास जमिनीवर देखील शिकार

करू शकतात. साधारपणे ती तळी, सरोवरे, ओढे अशा ठिकाणी आढळून येतात. महाराष्ट्रात व भारतातील अन्य भागांत ही मांजरे खुरट्या झुडुपांच्या जंगलांतून आढळतात. तळी, ओढे, नाले, सरोवरे, पाण्यांनी भरून वाहत असलेले प्रवाह तसेच समुद्रप्रवाहात देखील ही शिकारीकरिता उतरतात.

मासे हे जरी त्यांचे प्रमुख खाणे असले तरी जेव्हा नाले, तळी, सरोवरे यांचे पाणी आटल्यामुळे ते मिळण्यासारखे नसतात तेव्हा ती कार्नीव्होरा गटांतील इतर प्राण्यांप्रमाणे जमिनीवर इतर प्राण्यांच्या शिकारीवर आपले भागवितात. अशा वेळी ती बिळे खोदून राहतात. त्यावेळेसही त्यांचे जीवनाचे सर्व व्यवहार सुरळीतपणे चालू राहतात.

बरीचशी जलमांजरे एकत्र येऊन पाण्यामध्ये शिकारीला उतरतात. केंव्हा केंव्हा दोन तीन कुटुंबेच्या कुटुंबे सांघिक शिकारीस आलेली दिसतात. अशा वेळेस मासे पकडण्यात त्यांच्यामध्ये चुरस लागते. पाण्यात काही धोका वाटल्यास ती शीळ घालून एकमेकांना सावध करतात.

जलमांजरांच्या प्रजोत्पादनाच्या संवयीबद्दल अजून काही विशेष माहिती उपलब्ध नाही. त्यांना बहुधा वर्षाच्या सुरूवातीच्या काळात पिले होतात. भारतात ओरिसा व सिंध येथे कोळी लोक मासे जाळ्यात पकडण्यासाठी जलमांजरे पाळून त्याचा उपयोग करतात. जलमांजरांच्या पुढ्यात बारीक बारीक मासे किंवा कोलंबी टाकतात. ते खाण्याकरिता जलमांजरे फारच गडबड व आवाज करतात. तेव्हा ते पाहण्याकरिता इतर मोठे मासे तेथे येऊ लागतात व आपोआप जाळ्यात सापडतात.

अनुक्रमणिका

रंगीत चित्र ३. १ तरस २ अस्वल ३ मुंगूस ४ राटेल

अनुक्रमणिका

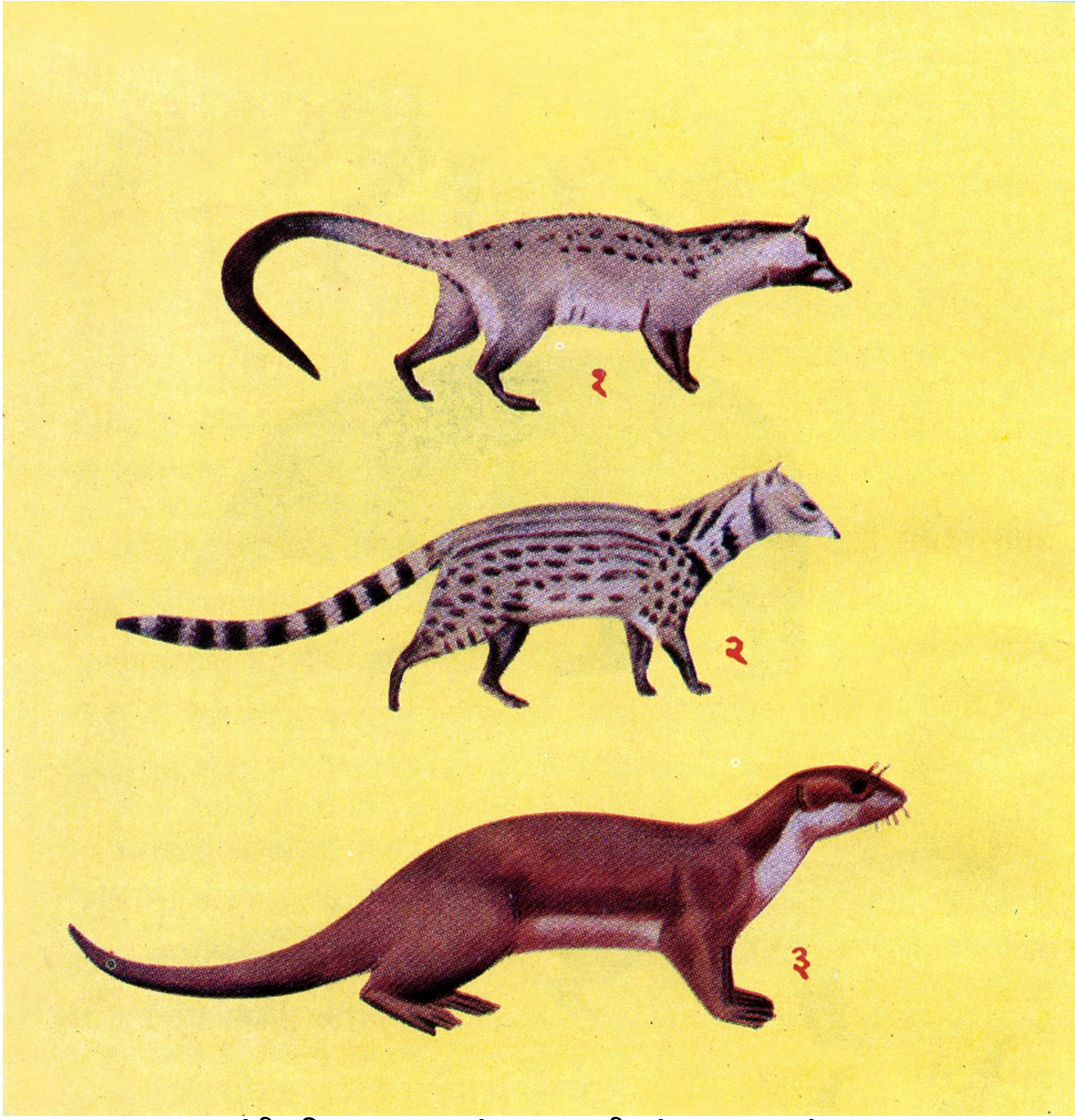

रंगीत चित्र ४. १ उद्-मांजर २ जावडी-मांजर ३ जल-मांजर

[अनुक्रमणिका](#)

राटेल
(हनी बॅजर)

ह्या प्राण्याची डोके व शरीर मिळून लांबी सुमारे ६० सें. मी. असून शेपूट सुमारे १५ सें. मी. लांब असते. पूर्ण वाढलेल्या प्राण्याचे वजन सुमारे ८ ते १० कि.ग्रॅ. असते. नराचे वजन मादीपेक्षा जास्त भरते. ह्याच्या शरीराची ठेवण बरीचशी अस्वलासारखी असते. पाय बुटके, जाडसर व पसरट असून शेपटी छोटीशी असते. नख्या लांबट असून बोथट असतात. शेपटीची आतील बाजू, पोट, छाती व डोक्याचा खालचा भाग काळा असून वरील सर्व भाग राखाडी रंगाचे असतात.

राटेल हा प्राणी भारतात उत्तरेस हिमालयाच्या पायथ्यापासून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत सर्वत्र आढळतो. परंतु अलीकडे तो फारच दुर्मिळ होत चालला आहे. महाराष्ट्रात फक्त भंडारा जिल्ह्यामध्येच तो आढळून येतो. भंडारा जिल्हा कमी पावसाचा असून तेथील जंगले सुकी अथवा दाट अशीच आहेत. राटेल राहण्यासाठी बहुधा टेकड्या अथवा डोंगराळ भाग पसंत करतात. अशा ठिकाणी त्यांना आश्रयाकरिता गुहेसारख्या चांगल्या जागा मिळू शकतात. सपाट जागेत राहत असल्यास ती नदीकाठी अथवा मोठमोठ्या तळ्यांच्या आसपास राहतात म्हणजे अशा ठिकाणी त्यांना बिळे सहजपणे खोदता येतात. किंबहुना ह्या प्राण्याला कुठलेही बरेसे बीळ पुरेसे होते. केंव्हा केंव्हा बीळ नसले तर पालापाचोळ्याखाली देखील ती झोपतात. त्यांच्या बऱ्याचशा सवयी व हालचालीदेखील अस्वलासारख्या असतात. हे प्राणी मुख्यतः मांसाहारी असतात. छोटे मोठे सस्तन प्राणी, पक्षी, सरपटणारे प्राणी, कीटक इत्यादींवर ते ताव मारतात. त्याचबरोबर ते फळे आणि मधही खातात. कार्नीव्होरा गटातील अन्य प्राण्यांप्रमाणेच ते मनुष्यवस्तीच्या आसपास वावरत असल्यास पाळलेल्या कोंबड्यांवर धाडी घालतात. केंव्हा केंव्हा ते मेलेल्या प्राण्यांवरही उपजीविका करतात. ह्या प्राण्यांचे दात व पायाच्या नख्या तीक्ष्ण व मजबूत असतात. हे प्राणी फारच धीट असतात. एखादे वेळेस स्वसंरक्षणाकरिता एकट्या दुकट्या माणसावर देखील हल्ला करावयास मागेपुढे पाहत नाहीत.

ह्या प्राण्याच्या पुनरुत्पादनाच्या संवयीबाबत फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. ते बहुधा जोडीने राहतात. परंतु नर व मादी किती काळ एकत्र असतात त्याबद्दल निश्चित माहिती नाही. गर्भधारणेचा काल सहा महिने असतो व एका वेळेस दोन पिल्लांना जन्म दिला जातो.

व्हिव्हेरीडे कुटुंब
(जावडी मांजर, उद्-मांजर वगैरे)

आता आपण कार्नीव्होरा गटातील चौथ्या कुटुंबाकडे वळणार आहोत. ह्या कुटुंबाचे नाव आहे व्हिव्हेरीडे (Viverridae). यामध्ये जावडी मांजर, उद्-मांजर, लिंगस्यांग, बेअर कॅट इत्यादी प्राण्यांचा समावेश होतो. पूर्वी मुंगूसासारख्या प्राण्यांचा देखील ह्याच कुटुंबात समावेश केला होता; परंतु त्याच्या काही विशिष्ट गुणांमुळे आता मुंगूसासारख्या प्राण्यांचे हर्पेस्टीडे (Herpestidae) नावाचे वेगळे कुटुंब करण्यात आले आहे. त्याची वेगळी माहिती आपण पुढे पाहणारच आहोत.

प्रथम आपण येथे व्हिव्हेरीडे कुटुंबाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पाहू. व्हिव्हेरीडे कुटुंबातील प्राण्यांचे फेलीडी (मांजरांच्या) कुटुंबातील प्राण्यांशी जास्त साम्य आहे. परंतु ते एकमेकांपासून वेगळे सहज ओळखू येऊ

शकतात. जावडी मांजर, उद्-मांजर ज्यांना सिव्हेट कॅट (Civet cat) असे म्हणतात. ती फेलीडी कुटुंबातील मांजरापेक्षा आकाराने लांबीला जास्त लांब असून जमिनीपासून उंचीला कमी असतात (म्हणजेच त्यांचे हातपाय उंचीला कमी असतात). त्यांचे डोके लांबट असून तोंड देखील लांबट व पुढे आलेले असते. याउलट फेलीडे कुटुंबातील मांजरांचे पाय उंच असून डोके गोल व तोंडदेखील चपटे असते. हे फरक अर्थात त्यांच्या राहणीमानाला तसेच खाण्यापिण्याच्या संवयीना अनुसरुन असेच आहेत. मांजराच्या कुटुंबातील प्राणी सर्वथा दुसऱ्या प्राण्यांना मारुन खातात; तर सिव्हेट कॅटस् काही अंशी मांसाहारी व बरीचशी शाकाहारी असतात. मांजराचा छोटा, बसका जबडा भक्ष्याला घट्ट पकडण्याकरिता फारच उपयुक्त असतो.

सिव्हेटस् आपले अन्न मिळविण्याकरिता श्रवणशक्ती, गंधज्ञान व दृष्टी या तिन्हीचा एकत्र उपयोग करतात. ही मांजरे भक्ष्याला प्रथम आपल्या मिश्या लावून कुठच्या प्रकारचे अन्न आहे त्याचा अंदाज घेताना दिसून येतात. शिकार करताना मात्र ती मांजराप्रमाणेच दबा धरुन भक्ष्य आवाक्यात आले की पंज्याचा पायांच्या फटकारा झपाट्याने मारुन भक्ष्याला पकडतात. या कुटुंबातील प्राण्यांच्या पायाच्या तळव्यांना मांजराप्रमाणेच गुबगुबीत गादी असून नख्या कमी अधिक प्रमाणात आत ओढून घेता येण्याची व्यवस्था असते. व्हिव्हेरीडे कुटुंबाची दोन उपकुटुंबे आहेत. त्यापैकी एका उपकुटुंबातील प्राण्यांना 'ट्रु सिव्हेटस्' म्हणजे 'खरे सिव्हेटस्' असे म्हणतात, तर दुसऱ्यांना 'ट्री सिव्हेटस्' म्हणजे 'झाडावर चढणारे सिव्हेटस्' असे म्हणतात.

खऱ्या सिव्हेटस्ना जरी झाडावर चढता येत असले तरी ते भक्ष्यासाठी क्वचितच झाडावर चढतात. बहुधा ते जमिनीवरच आपले खाद्य शोधतात. त्यांच्या पायांच्या तळव्यांची रचना झाडावर चढणाऱ्या सिव्हेटस्पेक्षा वेगळी असते. त्यांच्या तळव्यांना गुबगुबीत गादी असून केस देखील असतात. या उलट झाडावरील सिव्हेटस्चे खाद्य नेहमी झाडावरच असते. त्यांच्या तळव्यांना केस नसतात. पाय छोटे असून पंजे रुंद असतात. अशा प्रकारचे पाय झाडावर चढावयाला व फांद्या घट्ट पकडून ठेवायला अनुकूल असेच असतात. खरे सिव्हेटस् मांसाहार तसेच शाकाहारही घेतात. त्यामुळे त्यांच्या दातांची रचना देखील त्या आहाराला साजेशी अशी असते. टोकदार सुळे व दाढा मांस फाडण्यासाठी मांजरांच्या जातीतील प्राण्यांप्रमाणे असतात. झाडावरील सिव्हेटस् बहुधा शाकाहारी असल्याने त्यांचे दात व दाढा पसरट असतात. काही सिव्हेटस् आपले खाद्य दिवसा घेतात तर काही रात्री घेतात. सिव्हेटस् छोटे छोटे सरपटणारे प्राणी, उंदीर, घुशी यासारखे इतर प्राणी तसेच पक्षी देखील खातात. हेच सिव्हेटस् केंव्हा केंव्हा इतर मोठ्या मांसाहारी प्राण्यांचे भक्ष्य बनतात. अशा वेळी ते आपला बचाव कशा प्रकारे करुन घेतात हे आता आपण पाहू. त्यांची बचावाची साधने व पद्धती फार मनोरंजक आहेत. जेव्हा ती अतिशय संकटात असतात व सुटकेसाठी काहीच पर्याय नसतो तेव्हा ती आपल्या गुदद्वारातून एक प्रकारचा पिवळा पातळ स्त्राव एकदम शत्रूच्या तोंडावर सोडतात. हा स्त्राव अतिशय जहाल तसेच अत्यंत घाणेरड्या वासाचा असतो. तो एकदम डोळ्यात गेल्याने शत्रू तात्पुरता आंधळा बनून त्याला दिसेनासे होते. तितक्यात ही पळून जातात. हा स्त्राव एक प्रकारच्या घाणेरड्या वासाच्या विशिष्ट ग्रंथीत तयार होत असतो.

सिव्हेट्स्धील काही प्राणीच फक्त गुरगुरल्यासारखे किंवा फिसकारल्यासारखे ठराविक प्रकारचे आवज आपाआपसातील विचार एकमेकांना कळविण्यासाठी काढतात. ह्या प्राण्यांच्या कौटुंबिक राहणीमानाबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. ते बहुधा एकेकटे दिसून येतात. त्यांच्या प्रजोत्पादनाचा काही ठराविक असा काल नाही. महाराष्ट्रात आढळणारी जावडीमांजरे केव्हाही पिले

घालताना दिसून येतात; तर उद्-मांजरांची पिले ऑक्टोबर ते डिसेंबर दरम्यान दिसून येतात. आपली पिले ते जंगालात असल्यास झाडांच्या ढोलीत अगर खडकांच्या कपारीत लपवून ठेवतात. मनुष्यवस्तीपासून जवळ रहात असली तर ती कौलारू घरांच्या छतामध्ये अथवा गटारांमध्ये लपवून ठेवतात. पिलांची काळजी ती किती मोठी होईपर्यंत त्यांची आई घेते तसेच ती वयात केव्हा येतात ह्याबद्दल काहीच अजून उपलब्ध नाही. यापुढे आपण महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या सिव्हेट्स्ची माहिती पाहणार आहोत. खऱ्या सिव्हेट्स्मधील एक प्रकार ज्याला जावडी-मांजर असे म्हणतात ती व झाडावरील सिव्हेट्स्पैकी उद्-मांजर हे प्राणी महाराष्ट्रातील जंगलांत आढळून येतात. प्रथम आपण जावडी-मांजरासंबंधी माहिती पाहू.

जावडी-मांझर
(स्मॉल इंडियन सिव्हेट)

ह्या प्राण्याच्या पूर्ण वाढलेल्या नरांची शेपटीसकट लांबी सुमारे ९० सें.मी. असते व वजन सुमारे ३ ते ४ कि.ग्रॅ. पर्यंत भरते. अंगाचा रंग राखी किंवा मातकट असून अंगावर मानेपासून शेपटीपर्यंत ठिपके व पट्टे असतात. त्यांना बहुधा उंच उंच गवत वाढत असलेल्या जागा तसेच वेताची व बांबूची बने किंवा खुरट्या झुटुपांची जंगले अशा जागा आवडतात. अती दाट जंगलातून ती दिसून येत नाहीत. खडकांच्या कपारीत झुडूपांखाली अथवा उंच उंच गवतामधून ती आश्रय घेतात. केंव्हा केंव्हा ती मनुष्यवस्तीच्या आसपास देखील राहताना आढळतात. अशा वेळी ती जुन्या पडक्या घरांचा तसेच गटारांच्या आश्रय घेतात.

भक्ष्य शोधावयास हे प्राणी रात्री बाहेर पडतात. ही मांजरे सरळसोट अशा झाडांवर देखील चढण्यात पटाईत असतात; परंतु बहुधा खारी, उंदीर, छोटे पक्षी, सरडे, पाली व इतर कीटक असे जे खाद्य जमिनीवर मिळेल त्यावर आपली गुजराण करतात. केव्हा केव्हा मनुष्यवस्तीच्या आसपास येऊन कोंबड्या देखील चोरून खातात. तसेच ती वेगवेगळी फळे व झाडांची मुळे देखील खातात. जावडी-मांजरांना बोरे फारच आवडतात.

यांना वर्षभरात केव्हाही पिले होतात. एका वेळेस ४ ते ५ पिले घातलेली दिसून येतात. पिलांची काळजी सर्वस्वी आईच घेते. हे प्राणी केव्हाही विशेषकरून जोडीने आढळून येत नाहीत. जावडी-मांजरे सहजपणे माणसाळता व पाळता येतात.

उद्-मांजरे
(टॉडी कॅट् किंवा कॅामन पाम सिव्हेट)

झाडावर चढणाऱ्या सिव्हेट्स्पैकी फक्त उद्-मांजरे महाराष्ट्रात दिसून येतात. ह्या मांजराची डोके व शरीर मिळून लांबी सुमारे ६० सें.मी. भरते. शेपटीदेखील जवळजवळ तितकीच लांब असते. वजन सुमारे ३ ते ५ कि.ग्रॅ. पर्यंत असते. ह्या मांजराच्या अंगाचा रंग साधारणपणे मातकट काळसर अथवा काळा असून त्यांच्या अंगावर जाड खरखरीत असे केस असतात. पोटाकडील बाजूस मळकट पांढऱ्या अथवा पिवळसर रंगाचे केस असतात. या मांजराची जेव्हा पूर्ण वाढ होते तेव्हा त्यांच्या अंगावर उभे पट्टे आणि खांद्यावर व मांडीवर ठिपके दिसू लागतात. हातपाय मातकट काळे अथवा काळे दिसून येतात. तोंडावर डोळ्याखाली पांढरा मोठा पट्टेवजा ठिपका दिसून येतो. केव्हा केव्हा दोन्ही नाकपुड्यांच्या बाजूस एकेक पांढरा ठिपका दिसून येतो.

महारष्ट्रात उद्-मांजरे जास्त करून ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी या भागांत आढळून येतात. ती बहुधा सदाहरित दाट जंगलांतून आढळतात. दिवसभर झाडांच्या फांद्यावर आपल्या अंगाचे मुटकुळे करून राहतात व रात्री आपले भक्ष्य शोधावयास बाहेर पडतात. मनुष्यवस्तीच्या आसपास असल्यास आंब्याच्या किंवा ताडाच्या झाडांचा आश्रय हे त्यांचे आवडते वसतीस्थान असते. ती देखील छोटे पक्षी, पाली, सरडे, उंदीर इत्यादींवर आपली गुजराण करतात. त्याचबरोबर कॅाफी व अननस यांच्या हंगामात ती त्यावर आपला हात मारतात. तसेच ताडाच्या झाडावर ताडी गोळा करावयास ठेवलेल्या मडक्यात साचलेली ताडी रात्री चोरून पितात. मनुष्यवस्तीच्या जवळपास असल्यास केव्हा केव्हा चोरून कोंबड्या देखील खातात. ती सहज माणसाळवून पाळता येतात. महाराष्ट्रात त्यांचा पिले प्रसवण्याचा काळ ऑक्टोबर ते डिसेंबर असा दिसून येतो. एका वेळेस ३-४ पिले जन्मतात. पिलांचे संगोपन सर्वस्वी त्यांची आईच करते. पिले फार लाजरी व भित्री असतात.

हर्पेस्टिडे कुटुंब
(मुंगूस)

हर्पेस्टिडे (Herpestidae) हे कार्नीव्होरा गटातील पाचवे कुटुंब आहे. यामध्ये मुंगूसासारख्या प्राण्यांचा समावेश होतो. पूर्वी ह्या कुटुंबाचा व्हिव्हेरीडे या कुटुंबात समावेश केलेला होता. परंतु त्याच्या अनेक विशिष्ट गुणांमुळे ते व्हिव्हेरीडे कुटुंबापासून वेगळे करण्यात आलेले आहे. बरेच लांब शरीर, बसके पाय व लहान गोलाकार कान; शरीराच्या अशा ठराविक ठेवणीमुळे मुंगूसे व्हिव्हेरीडे कुटुंबात मोडणाऱ्या प्राण्यापासून (सिव्हेट्स्पासून) वेगळी अशी सहज ओळखू येतात. हर्पेस्टिडे कुटुंबातील हे प्राणी जास्त करून छोटे छोटे प्राणी मारून त्यावर आपली उपजीविका करतात; तर बहुतेक सर्वच सिव्हेट्स् शाकाहरी आहेत. मुंगूसांच्या दाताच्या विशेषत्वाने तीक्ष्ण सुळे व दाढा यांच्या रचनेवरून देखील आपल्याला ती शाकाहारापेक्षा मांसाहर जास्त पसंत करतात हे दिसून येईल. मांजरे अथवा सिव्हेट्स्प्रमाणे मुंगूसे लपूनछपून मागच्या बाजूने आपल्या भक्ष्यावर हल्ला न करता सरळ उघडपणे पुढून हल्ला चढवितात. आपल्या भक्ष्यापासून ती बऱ्याच अंतरावर असल्यास भक्ष्य आटोक्यात येईपर्यंत मात्र दबा धरून बसतात. कित्येकदा मुंगूसे वासावरून माग काढीत सरळ भक्ष्याच्या बिळाजवळ जाऊन बिळांतून देखील आपल्या भक्ष्याला खोदून ओढून काढतात. निमुळते डोके, छोटेसे कान व लांबट शरीर व बसके पाय ह्या सर्वांमुळे मुंगूसाला बिळांत सहजपणे शिरकाव करावयाला वाव मिळतो. पुढील पायाच्या मोठमोठ्या नख्या बिळे खोदावयाच्या कामी मदत करतात तर कानांची आतील घडण (मुंगूसाच्या कानामधे पुष्कळ घड्या घड्या असतात) बिळे खोदत असता माती व घाण आत जाऊ नये याची काळजी घेत असते. शिकार करीत असताना कित्येकदा मुंगूसे आपल्या मागील दोन पायांवर व कुल्यांवर बसतात. म्हणजे त्यांचे शरीर जमिनीपासून उंचावले जाऊन त्यांना सभोवतालचे वातावरण चौफेर पाहता येते.

भक्ष्याला मारल्याबरोबर मुंगूस प्रथम त्याचे रक्त पिते. मुंगूसे कित्येकदा पक्ष्यांची अंडी पळवून ती फोडून पिऊन टाकतात. जी मुंगूसे खेकडे अथवा शिंपले खातात ती आपल्या पुढच्या पायाच्या पंज्यात शिंपला अथवा खेकडा धरून तो दगडावर आपटून फोडून खातात.

मुंगूसे मूळची आफ्रिकेतील. आफ्रिकेमध्ये अनेक तऱ्हेतऱ्हेची मुंगूसे दिसून येतात. भारतात एकंदर सहा प्रकारची मुंगूसे आढळतात. सर्वत्र प्रामुख्याने आढळून येणाऱ्या जातीच्या मुंगूसांचा रंग काळ्या मिऱ्याची पूड व मीठ एकत्र केल्यास जसा रंग येईल त्याप्रमाणे असतो. कारण त्याच्या प्रत्येक केसाला

अनुक्रमणिका

काळ्या व पांढऱ्या रंगाचे पट्टे असतात. उत्तर भारतात सापडणाऱ्या मुंगूसांचा रंग फिकट असतो तर त्यामानाने दक्षिण भारतातील मुंगूसांचा रंग गडद असतो; तर मुक्या रखरखीत जंगलात सापडणाऱ्या मुंगूसांचा रंग लालसर असतो. तसेच ही मुंगूसे आकाराने देखील लहान असतात.

मुंगूसांचे मुख्य खाद्य साप, उंदीर, लहासहान पक्षी, सरपटणारे प्राणी, बेडूक, विंचू, खेकडे व बारीकसारीक कीटक इत्यादी असते. मुंगूसे इतर बहुतेक प्राण्यांप्रमाणे रात्री शिकारीस बाहेर न पडता दिवसाच पडतात. साप-मुंगूसाचे वैर प्रख्यात आहे. मुंगूस सापाला मारून खाते हे तर सर्वांनाच माहीत आहे. भयंकर विषारी सापांनासुद्धा मुंसूस कसे ठार मारते. ह्याबद्दल कित्येकांना आश्चर्य वाटत असेल परंतु ह्यामधील मुख्य मेख मुंगूस भक्ष्यावर पुढून हल्ला चढविते त्यात आहे.मुंगूस स्वतःचे डोके बाजूला करून सापाचे चावे चुकविते व त्याचे डोके धरण्याचा प्रयत्न करते. तसेच ही झटापट चालू असताना मुंगूस आपल्या अंगावरील केस ताठ उभे करून जाडीला जवळजवळ दुप्पट आकाराचे होते; त्यामुळे देखील सापाचे चावे त्याच्या शरीरापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत. भारतात सर्वत्र असा समज आहे की एखादे वेळेस साप मुंगूसाला चावल्यास मुंगूस एक प्रकारच्या झुडूपाचा पाला खाते. त्यामुळे सापाच्या विषाचा त्याच्यावर परिणाम होत नाही. तसे पाहिले असता काही अंशी सापाच्या विषाचा मुंगूसावर परिणाम होत नाही हे खरे आहे; परंतु जास्त प्रमाणावर विष भिनल्यास मुंगूस मरते.

मुंगूस जरी धीट असून चपाळाईने भक्ष्यावर हल्ला करीत असले तरी थोडासा जरी धोका आहे असे वाटले तरी सुरक्षितेसाठी ते ताबडतोब आसरा शोधते. मागे आपण सिव्हेट्स्‌ची माहिती घेताना संकटात असताना स्वरसंरक्षणासाठी सिव्हेट्स्‌ एक प्रकारचा कडवट वासाचा पातळ स्राव आपल्या गुदद्वारातून शत्रूच्या तोंडावर सोडतात हे पाहिले होते. अशा प्रकारची ग्रंथी सर्व मुगूंसांना असते परंतु त्यापैकी अवघ्या दोन जातींची मुंगूसे त्याचा उपयोग करताना आढळतात.

भारतात सर्वत्र प्रामुख्याने आढळून येणारी तसेच महाराष्ट्रात दिसून येणारी जी दोन जातीची मुंगूसे आहेत ती साधारणतः मनुष्यवस्तीच्या आसपास देखील दिसून येतात. शेतीतून तसेच लागवडीसाठी असलेल्या भागातून ती बहुधा आढळतात. कारण अशा ठिकाणी त्यांना उंदीर, घुशी, साप, बेडूक, विंचू, खेकडे इत्यादीसारखे खाद्य मुबलक प्रमाणावर मिळते. मनुष्यवस्तीच्या आसपास ती कोंबड्या देखील पळवितात. मुंगूसे केव्हा केव्हा कोंबड्यांच्या खुराड्यात शिरून कित्येक कोंबड्या केवळ रक्तासाठी ठार मारतात. परंतु ह्या उपद्रवाखेरीज ती शेतकऱ्यांना फारच उपयुक्त वाटतात कारण ती उभ्या पिकांचा नाश करणाऱ्या उंदीर, घुशींचा मोठ्या प्रमाणावर नाश करतात. भारतात सापडणारी एका जातीची मुंगूसे जमैकामधून ह्या कामाकरिता मुद्दाम भारतात आणण्यात आली होती.

मुंगूसे आपापसात संपर्क कसा ठेवतात याबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे परंतु या कामी ती त्यांच्या गुदद्वारापाशी असलेल्या तीव्र वासाच्या ग्रंथीचा उपयोग करीत असावीत असे मत आहे. एखाद्या ठिकाणी विश्रांती घेतल्यावर अथवा एखाद्या ठिकाणाहून दुसरीकडे जात असता ती त्या ग्रंथी त्या जागेवर घासतात. त्यामुळे तेथे त्यांचा वास राहतो; हा वास त्यांच्या जातीची दुसरी मुंगूसे बरोबर ओळखतात.

मुंगूसांचा विणीचा काही ठराविक असा हंगाम सांगता येत नाही. वर्षभरांत केव्हाही त्यांना पिले होतात असे आढळून आले आहे. कार्नीव्होरा गटातील इतर बहुतेक सर्व प्राण्यांप्रमाणेच मुंगूसांत देखील पिले मोठी होईपर्यंत सांभाळण्याची सर्व जबाबदारी मादीच घेते. नराची त्यांत तिला काहीच मदत नसते.

पिले ठेवण्याकरिता मादी स्वतः सुरक्षित जागी बिळे खोदते. केव्हा केव्हा ती वाळव्यांची बिळे कबजात घेऊन ती मोठी करून वापरते किंवा दाट जंगलांमध्ये खडककपारींत अथवा मोठ्या झाडांच्या बुंध्यापाशी लपवून ठेवते. मनुष्यवस्तीच्या आसपास असल्यास ती पडीक घरांमध्ये किंवा घरांच्या कौलांमध्ये अथवा गटारांमध्ये लपवून ठेवते. एका वेळेस दोन किंवा तीनच पिले जन्मतात. गर्भधारणेचा काल प्रत्येक जातीच्या मुंगूसामध्ये वेगवेगळा असलेला आढळून येतो. मुंगूसाची जी जात सर्वत्र जास्त प्रमाणावर आढळून येते त्यांची एक मादी वर्षातून साधारणतः ३-४ वेळा देखील पिले घालताना दिसून आलेली आहे. पाळलेली मुंगूसेदेखील पिले जवळ असतांना फार प्रक्षुब्ध होतात. लहान असताना आई आपल्या पिलांना मानेजवळ तोंडाने अलगद पकडून एकीकडून दुसरीकडे नेते. पिले २-३ महिन्यातच मोठी होऊन आईबरोबर शिकारीस जाऊ लागतात. प्रथम प्रथम ती आईच्या अगदी जवळून धावतात. ती थांबली की पिले थांबतात. ह्या काळात ती आईकडून शिकारीचे शिक्षण घेत असतात. मुंगूस साधारणतः ७-८ महिन्यांतच मोठे होते. सामान्यपणे सर्वत्र आढळून येणाऱ्या जातीची मुंगूसे (कॅामन मुंगूस) साधारणतः ७ ते ८ वर्षेपर्यंत जगतात असे आढळून आलेले आहे.

महाराष्ट्रात मुंगूसांच्या दोन जाती दिसून येतात. त्यांची सविस्तर माहिती आता आपण पाहू.

सामान्य मुंगूस
(कॅामन मुंगूस)

सामान्य मुंगूस भारतात उत्तरेस हिमालयाच्या पायथ्यापासून ते दक्षिणेस थेट कन्याकुमारीपर्यंत सर्वत्र आढळून येते. मुंगूस हा प्राणी केवळ दाट जंगलातच आढळून येणारा नसून तो उघडी माळराने, खुरट्या झुडूपांची जंगले तसेच लागवडीखाली असणारे प्रदेश अशा सर्व ठिकाणी आढळतो. पूर्ण वाढलेल्या मुंगूसाची शेपटीसकट लांबी साधारणपणे ९० सें.मी. पर्यंत असते. नुसते शेपूट जवळजवळ ४५ सें.मी. लांब असते. वजन सरासरी १॥ कि.ग्रॅ. पर्यंत असते. नराचे वजन साधारणतः मादीपेक्षा जास्त भरते. ह्याचा रंग साधारणतः पिवळसर राखी असतो. त्याचा प्रत्येक केस पाहिला असता त्यावर काळसर व राखी अशा रंगाचे पट्टे असलेले दिसून येतात. त्यामुळे एकंदरीत त्याचा रंग वाटलेले काळे मिरी व मीठ यांच्या मिश्रणासारखा दिसतो. शेपटीचे टोक पांढरट किंवा लालसर पिवळट असते. महाराष्ट्रातील कमी पावसाच्या प्रदेशातील जंगलात आढळून येणारी मुंगूसे उन्हापासून संरक्षण म्हणून मोठीमोठी बिळे खोदून त्यात राहतात. तसेच ती खडकाकपारींचा किंवा मोठमोठ्या झाडांच्या बुंध्यांचा देखील रहावयास उपयोग करतात. शेतीच्या अथवा लागवडीच्या भागांतील मुंगूसे कुंपणाचा अथवा बांधाचा उपयोग रहावयास करतात.

ही मुंगूसे दिवसा अथवा रात्री केंव्हाही भक्ष्य शोधावयास बाहेर पडतात. सामान्य मुंगूसे बहुधा जोडीने अथवा कुटुंबासकट शिकारीसाठी बाहेर पडताना दिसून येतात. उंदीर, घुशी, साप, पाली, बेडूक, गोम, विंचू, कीटक इ. जे मिळेल त्यावर ताव मारतात. केंव्हा केंव्हा पक्ष्यांची अंडी देखील मिळाल्यास फस्त करतात. कधीकधी झाडपाल्याची मुळे, फळे असा शाकाहारही करतात. कधीकधी इतर मोठ्या प्राण्यांनी मारलेल्या शिकारीवर देखील जमल्यास हात मारतात. गावाकडील मनुष्यवस्तीच्या आसपास वावरणारी मुंगूसे केंव्हा केंव्हा पाळीव कोंबड्या, कबुतरे ठार मारतात.

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्रातील ह्या जातीची मुंगूसे वर्षभरात केंव्हाही प्रसवताना दिसून येतात. साधारणतः एक मादी वर्षभरात तीन वेळा तरी पिले प्रसवते. गर्भधारणेचा काल साधारणतः ६० दिवस म्हणजे दोन महिने असलेला दिसून येतो. ही मुंगूसे पाळल्यास लवकरच माणसाळतात.

महाराष्ट्रात सापडणारी मुंगूसांची दुसरी जात जास्त करुन दाट जंगलांमध्ये सापडते त्याला इंग्रजीमध्ये 'रुडी मुंगूस' असे नाव आहे. ही मुंगूसे दिसावयाला अगदी सामान्य मुंगूसाप्रमाणेच असतात परंतु ह्यांच्या शेपटीचे टोक मात्र सामान्य मुंगूसाप्रमाणे पांढरट किंवा पिवळट लालसर नसून ते काळे असते. ह्या फरकावरुन ती सहज ओळखू येतात. त्याचे खाणे पिणे व रहाण्याच्या इतर सवयी बऱ्याचशा सामान्य मुंगूसासारख्याच असतात. परंतु ह्या जातीची मुंगूसे विशेषकरुन जंगलात राहणे पसंत करीत असल्यामुळे सहसा ती गावाच्या आसपास आढळून येत नाहीत.

हाईनीडे कुटुंब
(तरस)

हाईनीडे (Hyaenidae) हे महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या कार्नीव्होरा गटातील प्राण्यांचे सहावे कुटुंब आहे. यामध्ये 'तरस' हा प्राणी मोडतो. ह्या प्राण्यांच्या शरीराची एकंदर बांधणी व ठेवण पाहून तो कुत्र्याच्या कुटुंबातील प्राणी असावा असे वाटते तर त्याच्या दातांची, जबड्याची तसेच कवटीच्या हाडांची रचना व शरीराच्या आतील इंद्रियांची ठेवण यावरुन तो मांजराच्या कुटुंबातील प्राणी असावा असे वाटते. अवजड व बेढब दिसणाऱ्या ह्या प्राण्याचे डोके मोठे व लांबट असून त्याचे कान टोकदार असतात. तरसाचे पुढचे पाय लांब, जाडे व मजबूत असून मागचे पाय मात्र बारीक व आखूड असतात. मागील पायांना विशेष जोर देखील नसतो. तरसाचे सर्व शरीर तसे अवजड व जाड असते परंतु मागील पाय तो भार सांभाळावयाला कमजोर असल्यामुळे ते खुरडत खुरडत चालल्यासारखे वाटते. त्याच्या प्रत्येक पायाला चार चार बोटे असून नख्या मांजरासारख्या आत ओढून घेता येत नाहीत. हाईनीडे कुटुंबातील प्राण्यांना कार्नीव्होरा गटातील इतर कुटुंबातील प्राण्यांप्रमाणे एक प्रकारचा वास येणारी ग्रंथी नसते. या एक प्रकारच्या ग्रंथीमुळे ह्या प्राण्यांच्या शरीराला मलमूत्राला ठराविक उग्र वास येतो हे आपण मागे पाहिलेलेच आहे. परंतु त्याऐवजी त्यांना गुदद्वारापाशी काही ग्रंथी असतात. एकंदरीत पहाता ह्या प्राण्यांच्या शरीराची ठेवण भक्ष्यावर झडप घालून किंवा त्याचा पाठलाग करुन त्याला पकडून मारण्यास अशी अनुकूल नसून ती फक्त दुसऱ्यांनी मारलेल्या प्राण्याचे मांस खाण्याकरिता अनुरुप असलेली दिसून येते.

तरस हा वृत्तीने भटका असा प्राणी आहे. ते आपले भक्ष्य वासावरुन हुडकते. भक्ष्य शोधण्याच्या कामी श्रवणशक्तिचा काहीच उपयोग होत नाही. तसेच दृष्टीचा देखील अगदी थोडाच उपयोग होतो. त्यांना मांजराप्रमाणे स्पर्शज्ञानाकरिता मिश्या देखील नसतात. त्यांचे अन्न ठराविक प्रकारचे नसून मिळतील त्या कुजक्या सडक्या प्रेतांवर ते गुजराण करतात. खरे पहाता वाघासिंहानी ठार मारलेले जनावर त्यांचे खाणे झाल्यावर गिधाडे व कोल्हे ताब्यात घेतात. त्यांचे देखील खाऊन झाल्यावर उरलीसुरली हाडे व त्याला घट्ट चिकटलेले कडकडीत मांस हे तरसांचे खाद्य. त्यांचा बळकट जबडा व मोठे मजबूत दात हाडे फोडण्यासाठी व चघळण्यासाठी उपयोगी पडतात. कार्नीव्होरा गटातील इतर सर्व प्राण्यांचे दात जरी भक्ष्याला पकडण्यासाठी व फाडून, लचके तोडून खाण्यासाठी असे असले तरी ते त्यामानाने लहान असतात. तरस अक्षरशः हाडे फोडून ती खातो यास्तव दात जास्त मोठे, मजबूत व तीक्ष्ण असे असतात.

अनुक्रमणिका

हाईनीडे ह्या कुटुंबात फक्त दोनच गोत्रे (genus) दिसून येतात. पैकी एका गोत्रातील प्राण्यांच्या अंगावर पट्टे असतात तर दुसऱ्यात त्या प्राण्यांच्या अंगावर ठिपके असतात. पैकी अंगावर ठिपके असणारा तरस फक्त आफ्रिकेमध्येच दिसून येतो. दुसरा मात्र इतरत्र सर्वत्र आढळू शकतो.

तरसाला रहावयाला साधारणपणे उघडी सुकी रखरखीत जंगले, खुरट्या गवतांची व ज्या ठिकाणी बरेचसे खडक असतील अशी पर्वतप्राय जंगले, नाले अशा जागा आवडतात. ती सहसा दाट झाडी असलेल्या जंगलात आतील दाट भागात केंव्हाच आढळून येत नाहीत. भारतातील बहुतेक सर्व उघड्या जंगलातून तरस दिसून येतात. दिवसा उन्हापासून बचाव व्हावा म्हणून ते गुहांचा आश्रय घेतात. केंव्हा केंव्हा ते सायाळींनी खोदलेल्या मोठमोठ्या बिळांमध्ये जाऊन रहातात तर केंव्हा केंव्हा स्वतः अशाप्रकारे बिळे किंवा गुहा खोदून त्यातून आश्रय घेतात. हिवाळ्यात त्यांना लांबलचक व दाट केस येतात. त्यामुळे थंडीपासून त्यांचे संरक्षण होते.

वर आपण तरस मेलेल्या प्राण्यांच्या सडक्या कुजक्या प्रेतावर जगतात हे पाहिले. सर्व प्राणीवर्गात तरस 'भंगीकाम' करणारी अशी जनावरे म्हणूनच ओळखली जातात. त्यांचे हे काम ते रात्री करतात. ह्या कामात त्यांचे भागीदार गिधाडे व कोल्हे देखील असतात. पैकी गिधाडे आपले काम दिवसाउजेडी उरकून घेतात त्यामुळे तरसांची व गिधाडांची सहसा भेट होत नाही. वाघासिंहानी अर्धवट खाऊन टाकलेल्या जनावरावर गिधाडे दिवसा व कोल्ही रात्रीची चोरुन ताव मारतात. त्यांचे खाऊन मग उरलेसुरलेल्यावर तरसांची धाड येते. तरसांच्या वाट्याला जास्त करुन हाडे व मांसाचा सुकटलेला सडका कुजका भाग असतो. अर्थात त्याकरिता मजबूत असा जबडा त्यांना सृष्टीकर्त्याने दिलेला आहे. केंव्हा केंव्हा भक्ष्य खात असताना वाघाची किंवा बिबळ्याची ज्याची ती शिकार असेल ते जनावर त्या ठिकाणी उपस्थित झाले तर मग मात्र फारच पंचाईत होते. अशा वेळी तरसाला फारच थोडी संधी असते. सहसा तरस कुठच्याही प्राण्याबरोबर भांडण उकरुन काढीत नाही परंतु आपले खाद्य, (भक्ष्य हे प्राणी जगतात फार महत्त्वाचे आहे) खात असताना त्यामध्ये कोणी भागीदार उपस्थित झाला तर ते त्यांना सहसा पसंत येत नाही. अशा वेळी पाठीकडील पायांमध्ये पुरेसा जोर नसल्यामुळे खुरडत खुरडत चालणारे हे जनावर देखील बिबळ्यासारख्या मजबूत व भयंकर अशा प्राण्याच्या विरुध्द मोठ्या जिद्दीने व धैर्याने सामना देण्यास उभे ठाकते. परंतु एरव्ही तरस कुठच्याही प्राण्यांच्या भांडणामध्ये पडत नाही. एखादे वेळी शिकारी कुत्र्यांनी वगैरे घेरले गेले असल्यास सुटकेचा काहीच पर्याय नसल्यामुळे मेल्यासारखे निपचीत पडून रहाते. शेवटी या मेलेल्या प्राण्याचा पाठलाग करण्यात काही स्वारस्य नाही म्हणून मग ते शिकारी कुत्रे पाठलाग सोडून देतात व तरसाची सुटका होते.

कधीकधी भक्ष्याच्या शोधार्थ फिरत फिरत तरसे गावाच्या जवळपास येतात. तरसे जरी सडकी, कुजकी प्रेते खात असली तरी केंव्हा केंव्हा संधी मिळाल्यास गावातून वासरु, शेळी, मेंढी, पाळीव कुत्रे अशासारखे पाळीव प्राणी मारुन पळवावयास मागेपुढे पहात नाहीत. तरसे माणसाला घाबरुन असतात. ती दिवसा ऊजेडी सहसा मनुष्यवस्तीत येत नाहीत. परंतु एकटे दुकटे मूल कधीकधी तरसांनी पळविल्याची अथवा एकट्या दुकट्या बाईवर तरसांनी हल्ला चढविल्याची उदाहरणे आहेत. एकंदरीत तरस हा प्राणी घाणेरडा असला तरी भंगीकाम करुन गावाचा उकीरडा साफ करण्याचे काम करतो. भारतातील काही भागात तरसाची जीभ गाठी व सूज यावर आणि चरबी सांधेदुखीवर औषधी आहे असे समजतात.

अनुक्रमणिका

आपापसात ती केंव्हा केंव्हा रडल्यासारखा तर केंव्हा मोठमोठ्याने हसल्यासारखा आवाज काढतात. ते कशाचे निदर्शक आहेत याबद्दल काही विशेष माहिती उपलब्ध नाही. तरसांच्या कौटुंबिक जीवनाबद्दलही अजून कोणी विशेष अभ्यास केलेला नाही. त्यांना पिले वर्षाच्या काही ठराविक काळात होतात की वर्षभर, तसेच समागमाचा हंगाम, गर्भधारणेचा काल इत्यादीबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाही. बहुतकरुन ती जोडीजोडीने आढळतात. परंतु केंव्हा केंव्हा पिले फक्त आईबरोबर फिरताना व तीच त्यांचे सर्वथैव रक्षण करताना आढळून आलेली आहेत. एका वेळेस ३-४ पिले जन्माला येतात. कार्नीव्होरा गटातील इतर प्राण्यांप्रमाणे तरसाच्या पिलांचे डोळे जन्मतः बंद असतात. पिले लहान असताना देखील त्यांच्या अंगावर आडवे पट्टे असतात. शरीरावर पांढरट मऊ केस असतात. परंतु मानेवर पूर्ण वाढलेल्या प्राण्यासारखे आयाळीचे केस मात्र नसतात. पिले पूर्णावस्थेला किती वर्षात येतात त्याबद्दल अजून माहिती उपलब्ध नाही. तरसे १२ ते २४ पर्षापर्यंत जगतात असे बंदीवासातील प्राण्यांवरुन आढळून आले आहे. त्यांचे सरासरी आयुर्मान १६ वर्षे म्हणावयास हरकत नाही.

तरस
(स्ट्राईप्ड हायना)

महाराष्ट्रात तरस हा प्राणी जेथे जेथे सायाळी, मुंगूसे तसेच ढाण्ये वाघ दिसून येतात अशा ठिकाणी आढळून येतो. पूर्ण वाढलेला तरस साधारणपणे डोके व शरीर मिळून १५० सें.मी. लांब व जमिनीपासून साधारण ९० सें.मी. उंच होईल. नराचे वजन साधारणपणे ४० कि.ग्रॅ. पर्यंत असून मादीचे वजन ३०-४० कि.ग्रॅ. पर्यंत असते.

दिसावयाला साधारण कुत्र्याप्रमाणे, पुढील अंग व डोके जाड आणि मागील शरीर निमुळते होते गेलेले असा हा प्राणी ओळखावयास अगदी सोपा आहे. यांचे मागचे पाय अगदीच बारीक असतात. त्याच्या मानेवर आयाळीसारखे लांब केस असतात. शरीराचा रंग मळकट पांढरा, उदी अथवा राखी असून अंगावर आडवे पट्टे असतात. पायावर देखील हे आडवे पट्टे असतात. हिवाळ्यात मात्र हे पट्टे फार उठून दिसत नाहीत. हिवाळ्यामध्ये ह्या प्राण्याला मोठमोठे दाट केस उगवतात. जेथे मुख्यतः डोंगराळ भाग आहेत अशा ठिकाणी तरस आढळून येतात. कित्येक भागांतील तरस दिवसा कळकी, वेत अथवा बांबूच्या वनांत तसेच उंच उंच वाढलेल्या गवतात देखील लपून राहतात. बऱ्याच वेळा ते सायाळींनी स्वतःकरिता खोदलेली मोठमोठी बिळे आणखी मोठी करून घेऊन तेथे राहतात.

तरसांच्या कित्येक जोड्या रात्र पडली की भक्ष्याच्या शोधार्थ पडतात व दिवस उगवण्यापूर्वी आपल्या गुहांमध्ये परत येतात. बहुतकरून तरस जोडीजोडीने फिरताना दिसतात. परंतु क्वचित ५-६ तरस एकत्र बाहेर पडताना दिसून येतात. बहुधा ते सर्व कुटुंबच्या कुटुंब असते. भक्ष्याच्या शोधार्थ निघाल्यावर ते मैलच्या मैल तुडवितात. तरसांच्या पावलांचे ठसे जवळजवळ कुत्र्यासारखे असतात. फक्त पुढील पायांचे ठसे शरीराचा जास्तीत जास्त भार पुढील पायांवर असल्यामुळे अधिक स्पष्ट असे दिसतात. व मागील पाय फारच हडकुळे असल्यामुळे फारच अस्पष्ट असे असतात.

तरसाचे खाद्य काय आहे हे आपण मागे पाहिलेलेच आहे. हैद्राबाद येथील जंगलात एकदा मारण्यात आलेल्या एका मोठ्या नर तरसाच्या पोटांत शुष्क झालेली मोठी मोठी हाडे (अक्षरशः लाकडे) दिसून आली होती. तरस हे अशा प्रकारचे खाद्य खात असल्यामुळे त्याची विष्ठा देखील अतिशय कडक

अनुक्रमणिका

पांढरे गोळे अशी असते. महाराष्ट्रात त्यांच्या समागमाचा काळ साधारणतः हिवाळ्यात असतो असे हल्ली दिसून आले आहे व उन्हाळ्यात त्यांना पिल्ले होतात. तरस अगदी सहजपणे पाळू शकता येतो. एकंदरीत हा प्राणी जरी अगदी बेढब व घाणेरडा असला तरी तो साफसफाईचे असे उपयुक्त काम करतो.

फेलीडे कुटुंब
(वाघ, बिबळ्या, वाघाटी व मांजरे)

कार्नीव्होरा गटातील शेवटच्या कुटुंबाकडे आता आपण वळणार आहोत. या कुटुंबाचे नाव आहे. फेलीडे (Felidae). ह्या कुटुंबामध्ये पाळीव मांजरापासून वाघ, सिंह, चित्ते अशा सर्व प्राण्यांचा समावेश होतो. ह्या सर्वांना इंग्रजीमध्ये 'बीस्ट्स् ऑफ प्रे', म्हणून संबोधिले जाते. कार्नीव्होरा गटात मोडणाऱ्या सर्व प्राण्यांमध्ये फेलिडे कुटुंबातील प्राणी उच्च दर्जाचे समजले जातात. या कुटुंबातील सर्वच प्राण्यांच्या शरीराची घडण मोठी कार्यक्षम असून त्यांचे सुळे, दात व नख्या फारच तीक्ष्ण व धारदार असतात. या कुटुंबातील सर्वच प्राणी फक्त मांसाहारी असून ते दुसऱ्या प्राण्यांच्या मांसावर आपली उपजीविका करतात. प्रथम आपण या कुटुंबाची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये पाहू.

या कुटुंबातील प्राण्यांचे दृष्टी, वास व गंधज्ञान फारच तीव्र असते. या कुटुंबातील एक उदाहरण म्हणून आपण नुसत्या मांजराकडे पाहिले तरी आपल्याला कल्पना येईल. मांजराच्या मिशा प्रामुख्याने दिसून येतील अशा लांब असतात. त्याचप्रमाणे त्यांच्या पुढच्या पायांवर (पावलांजवळ) तशाच प्रकारचे केस असतात. त्यापासून त्यांना स्पर्शज्ञान होते. तसेच त्यांचे कानही उभट असून जरासा आवाज अथवा बारीकसारीक हालचाली टिपून घ्यायला तत्पर असतात. आवाजावरून त्यांना आवाजाच्या दिशेचे देखील ज्ञान होते. कार्नीव्होरा गटांतील सर्व प्राण्यांमध्ये फेलीडे कुटुंबातील प्राण्यांचे डोळे मोठे असून त्यांची दृष्टी फारच तीक्ष्ण असते. या कुटुंबातील प्राण्याच्या डोळ्यांच्या स्नायूंची घडण एका विशिष्ट प्रकारची असते. तिच्यामुळे उन्हात बाहुलीचा आकार अगदी लहान होतो. (आजूबाजूचे स्नायू प्रसरण पावून बाहुली लहान होते). त्यामुळे उन्हाची तिरीप डोळ्यावर येत नाही व अंधारात हे स्नायू आकुंचन पावून बाहुली मोठी होऊन जास्तीत जास्त प्रकाशकिरण डोळ्यात जातात. त्यामुळे त्यांना रात्रीच्या अंधारातही भक्ष्याच्या हालचाली व्यवस्थित दिसू शकतात. साधारणतः मांजराच्या जातीचे प्राणी भक्ष्य मिळविण्यासाठी डोळ्याचा व कानाचा उपयोग जास्त करतात व कुत्र्याच्या जातीचे प्राणी वासावरून भक्ष्याचा माग काढतात हे सर्वश्रुतच आहे. मांजरांच्या जातीचे सर्व प्राणी लपत छपत हलक्या पावलांनी भक्ष्याचा पाठलाग करतात व भक्ष्य आटोक्यात आले की त्वरेने त्यावर पंजा मारतात. ह्या कामाकरिता त्यांचे पाय फारच उपयुक्त असे असतात. त्यांच्या पावलांना गाद्या असतात आणि नख्या आंत ओढून घेता येण्यासारखी रचना असते. त्यामुळे चालताना त्यांच्या पावलांचा अजिबात आवाज होत नाही. तसेच प्राणी चवड्यावर (पुढच्या पावलांवर) भार देऊन चालतात. त्यामुळे शरीर पुढे झुकले जाऊन त्यांच्या चालण्याचा अगर धावण्याचा वेग वाढतो. मांजराच्या जातीतील या प्राण्यांचे शत्रूवर हल्ला करण्याचे मुख्य शस्त्र म्हणजे त्यांच्या धारदार नख्या होत. मांजरापासून ते वाघासिंहापर्यंत ह्या जातीच्या सर्वच प्राण्यांच्या ह्या नख्या जमिनीवर चालताना आत ओढून घेता येण्याजोग्या असल्यामुळे एरव्ही जमिनीवरून चालताना त्या घासल्या जाऊन झिजत नाहीत. जेव्हा त्यांना ही नखे बाहेर काढावयाची असतात तेव्हा त्यावरील स्नायू शिथिल होऊन पायाच्या पुढच्या बाजूच्या स्नायूंची हालचाल होते व नखे ताबडतोब बाहेर काढली जातात. भक्ष्याची शिकार करण्याकरिता नख्या जशा प्रामुख्याने उपयोगात आणल्या जातात त्याचप्रमाणे दातांचाही (सुळे) चांगलाच उपयोग केला जातो.

अनुक्रमणिका

मांजराच्या जातीच्या सर्वच प्राण्यांचे सुळे मोठे व मजबूत असतात. वाघ, सिंह, चित्ता इत्यादी प्राण्यांचे भव्य सुळे ताबडतोब नजरेत भरण्यासारखे असतात.

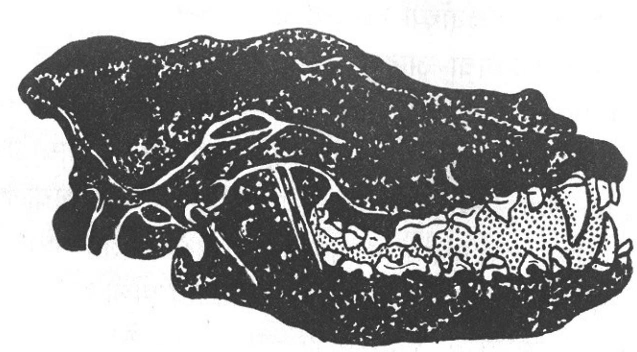

आ. क्र. १ : **लांडग्याची कवटी**

ते इतके मोठे व टोकदार असतात की भक्ष्याच्या मानेत बरोबर रूतून बसतात. जबडा बंद केला असता ते बरोबर एकमेकांमध्ये घट्ट बसून भक्ष्याला सुटका मिळावयास वाव ठेवीत नाहीत. सुळ्यांच्या आजूबाजूला थोडी जागा मोकळी असते त्यामुळे वरच्या व खालच्या जबड्यातील सुळ्यांना एकमेकांत घट्ट

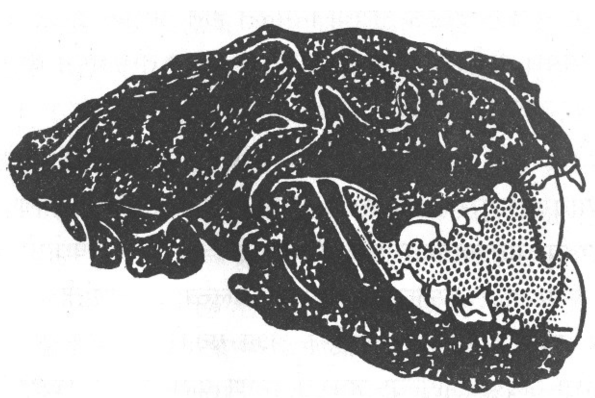

आ. क्र. २ : **बिबळ्याची कवटी**

बसण्यास बरोबर जबड्यावर पकड मिळते. ह्या भव्य सुळ्यांना मजबूत आधार आसावा म्हणून ते गालाच्या चावणाऱ्या स्नायूंना दुसऱ्या स्नायूंना जोडलेले असतात. या प्राण्यांच्या जबड्याची ही जी विशिष्ट ठेवण

अनुक्रमणिका

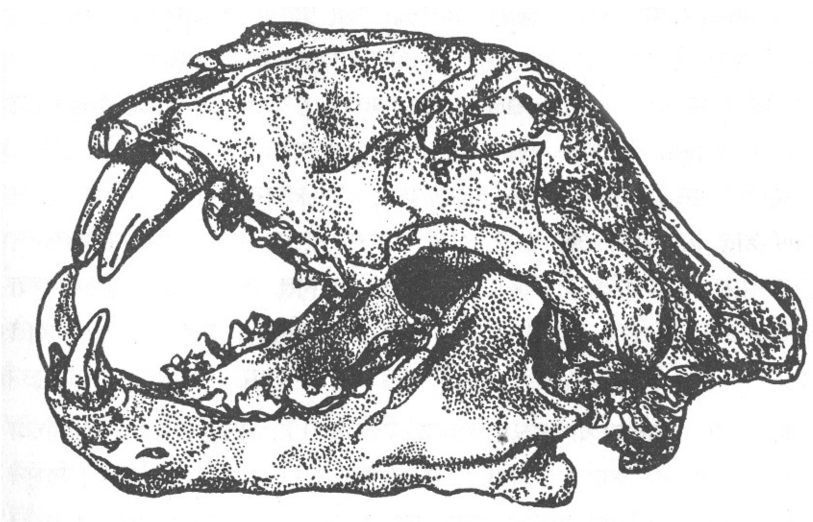

आ. क्र. ३ : **वाघाची कवटी**

असते तीमुळे त्यांच्या तोंडाला गोल आकार येऊन पुढून ते चपटे वाटते. हा फरक आपण सिव्हेट्स् अथवा कुत्रे, लांडगा किंवा अस्वल ह्या प्राण्यांकडे पाहिल्यावर ताबडतोब ध्यानात येईल. ह्या इतर प्राण्यांचे तोंड लांबोडके अथवा निमुळते होत आलेले असते तर वाघ, सिंह, चित्ता यांचे संबंध डोके जवळजवळ गोलाकार असून तोंड पुढून चपटे असते. आ. क्र. १, २ व ३ पहा.

अशा प्रकारे ह्या प्राण्यांचा जबडा नख्या व भव्य सुळे हे सगळेच भक्ष्याचा समाचार घ्यावयास पुरेसे असतात हे दिसून येईल. सुळे दातांबरोबर पुढचे दातही भक्ष्यावर झडप घातल्यावर त्याला घट्ट पकडून ठेवायला उपयोगी पडतात. मांस फाडण्याचे काम दाढा करतात. वरच्या व खालच्या जबड्यांतील दाढा एकमेकांत करवतीच्या दात्यांप्रमाणे घट्ट बसतील अशा प्रकारे बसविलेल्या असतात. मात्र त्यामुळे त्यांचा जबडा आपल्या जबड्याप्रमाणे पुढेमागे हलू शकत नाही. तर तो वरखाली असाच हलतो. मात्र त्यामुळे मांस कात्रीच्या पात्यात कापले जाईल अशा रीतीने तोडले जाते. ह्या सर्व प्रकारांत या प्राण्यांची जीभ देखील उपयुक्त अशी असते. हाडांना चिकटून उरलेसुरलेले मांस निपटून काढावयास कार्नीव्होरा जातीच्या प्राण्यांची खरखरीत जीभ उपयोगी पडते. आपल्या जीभेचा मुख्य उपयोग अन्नाची चव कळावयास होतो. कार्नीव्होरा जातीच्या ह्या प्राण्यांच्या जीभेचा उपयोग ते मांसाचे मोठमोठे तुकडेच्या तुकडे गिळत असल्यामुळे चव कळण्याकडे क्वचितच होतो. किंबहुना त्यांच्या जीभेवरील चव कळणाऱ्यां ग्रंथी फारच लहान असून त्या कडेने बसविलेल्या असतात. मांजराच्या जातीच्या प्राण्यांची जीभ खरखरीत असते. नीट पाहिले असता तिच्यावर वर आलेले काटे काटे दिसून येतात. ह्या जीभेवरून आपण हात फिरविला असता ते काटे सुयांसारखे टोचतात. हाडांना चिकटून उरलेले मांस काढण्याचे जीभेचे कार्य यांत्रिकपणे होत असते. अशा प्रकारे ह्या गटांत मोडणाऱ्या सर्व प्राण्यांमध्ये मांजराच्या जातीतील प्राण्यांचे तोंड, दांत जभडा. व जीभ सर्वच भक्ष्याचा फडशा पाडण्यांच्या कामी उपयुक्त असतात.

मांजराच्या जातींतील प्राण्यांच्या रंगामध्ये विविध तऱ्हा आढळून येतात. काहीच्या अंगावर ठिपके तर काहीच्या पट्टेपट्टे. ते देखील उभे अथवा आडवे असे दिसून येतात. सिंह आणि प्युमा नावाचे प्राणी पूर्ण वाढले असता त्यांच्या अंगावर सर्वत्र सारखा एकच रंग दिसून येतो. परंतु बाल्यावस्थेत त्यांच्या अंगावर ठिपके किंवा पट्टे असतात. ह्या प्राण्यांच्या शरीराचा रंगदेखील त्यांना शिकार करण्याच्या कामी थोडाफार उपयुक्तच ठरतो. वाघासिंहाच्या अंगाचा रंग अरणयातील इतर वातावरणाशी मिळता जुळता असतो.

अनुक्रमणिका

वाघाच्या अंगावरील गडद पट्टे तर झाडांच्या पानांच्या सावल्या पडल्यासारख्या वाटतात. हे प्राणी भक्ष्याची वाट पाहत दबा धरून हालचाल न करता बसले असता जंगलाच्या इतर वातावरणाशी इतके मिळून जातात की ते सहज दिसून येत नाहीत.

यापुढे आपण थोडेसे विषयांतर करून वाघ, बिबळे हे प्राणी मुळचे कुठचे, ते आपल्या देशात कुठून व कसे आले याबद्दल माहिती पाहणार आहोत. सिंह, चित्ते महाराष्ट्रात दिसून येत नसल्यामुळे त्याबद्दल फारसे विवेचन येथे केलेले नाही. चित्त्याबद्दलची अधिक माहिती आपण पुस्तकाच्या शेवटाला पाहणार आहोत; कारण आज जरी हा प्राणी आपल्या येथे अस्तित्वात असलेला दिसत नसला तरी एके काळी तो इकडे दिसून येत असे. ढाण्या वा पट्टेवाला वाघ मूळचा न्यू सैबेरियामधला. नंतर मध्य व उत्तर आशिया खंडातील दाट जंगलात पुरेसे खाद्य (इतर जनावरे) व साजेसे हवामान असल्यामुळे तो तेथे सरकला. रेनडीयर, याक, गवे व मोठमोठी हरणे इत्यादी जनावरे मध्य व उत्तर आशिया खंडातील जंगलात विपुलतेने आढळून येत आणि वाघ, बिबळे ह्यासारख्या प्राण्यांचे हे प्रमुख खाद्य होय. आज जरी तेथील मोठमोठाली जंगले संपुष्टात येत चाललेली असली तरी वाघाचे मुळचे घर तेच होय व आजही तेथील अमूरलँड, कोरिया, पूर्व सैबेरिया, मंगोलिया व मांचूरिया येथील भागांत वाघ मुख्यत्वाने दिसून येतात. पुढे ते हवामानांतील फरकानुसार व खाद्याच्या विपुलतेनुसार सरकत सरकत चीन, सयाम, मलाया येथून आसामद्वारे भारतात आले. प्रथम हिमालयाच्या पायथ्यापाशी तसेच आसाममधील डोंगराच्या पायथ्यापाशी वाघांनी वस्त्या केल्या. नंतर ते हळूहळू दक्षिणेकडे म्हणजे मध्य भारताच्या पुढे सरकत गेले. अर्थात वाघ मूळात भारतात केव्हा आला हे सांगणे कठीण आहे. तो कित्येक शेकडो वर्षांपूर्वी भारतात आला असला तरी उत्पत्तीच्या कालापासून बऱ्याच वर्षांनी येथे सरकला हे मात्र निश्चित. बिबळ्या कोणत्या मार्गाने मध्य आशियातून भारतात आला ते निश्चित माहित नाही. तो हिमालयाच्या पूर्व तसेच पश्चिम खिंडीतून येथे सरकला असावा. भारतात पट्टेवाल्या वाघापूर्वीपासूनच बिबळे वाघ आले असावेत हे दिसून येते; कारण ते पुढे दक्षिणेस सिलोनमध्ये देखील आढळून येतात. हा पुरावा यास पुरेसा आहे. वाघ, सिंह, बिबळे हेच केवळ उत्तर व मध्य आशियातून येथे आले असे नाही तर मांजराच्या जातीतील वाघाटी, सोनेरी मांजर असे इतर कित्येक लहान लहान प्राणीदेखील येथपर्यंत पसरले असावेत असा अंदाज आहे. ह्या बऱ्याचशा प्राण्यांना एकीकडून आपले बस्तान उठवून दुसरीकडे जाणे का भाग पडले ते आपण पाहू.

सर्वसाधारणपणे प्राणी आपल्या रहाणीमानाप्रमाणे वसतीस्थाने शोधतात. त्यांना आपल्याला धोका कुठे आहे हे ताबडतोब समजून येते. त्यामुळे संभाव्य धोका टाळण्यासाठी ते त्याप्रमाणे एकीकडून दुसरीकडे जागा बदलून जातात. परंतु जागा बदलताना दुसरीकडे देखील आपल्याला मूळच्या ठिकाणासारखे जंगल व इतर सवलती (उदा., खाद्य, निवारा इत्यादी) मिळतील अशाच ठिकाणी ते जातात. वाघ आपल्या मूळच्या ठिकाणाहून जे दुसरीकडे पसरले ते दाट जंगले व उत्तम निवारा येथे मिळण्यासारखा आहे अशाच ठिकाणी पसरले. ते तिबेटच्या पठारावर तसेच भारतातही राजस्थानच्या रखरखीत वाळवंटात दिसून येत नाहीत. वाघाला मुख्यतः निवाऱ्याकरिता दाट जंगले लागतात. अशा ठिकाणी त्याची तहान भागविण्याकरिता अर्थातच तळी अथवा लहान सहान नद्या असतातच. तसेच अशा जंगलातून त्याची भूक भागविण्यासाठी हरणे, सांबरे व जंगली प्राणी मिळतात आणि दाट जंगलात लपूनछपून शिकार करण्यास भरपूर वाव मिळतो. उत्तर व मध्य भारतात अशी जंगले नसती तर कदाचित वाघ भारतात सरकलाच नसता. मात्र बिबळ्या वाघांना कसेही हवामान व कशीही जंगले राहण्यास चालतात. ते दाट झाडी नसलेल्या जंगलात खडकांवरही राहतात; तर अतीदाट जंगलातही तितक्याच सहजतेने निवारा शोधतात. त्यांना अती उष्ण, थंड, दमट कसेही हवामान चालते तसेच त्यांना नेहमी वाघासिंहाप्रमाणे मोठीच शिकार

हवी असते असे नाही. वेळ पडल्यास ते बारीकसारीक प्राण्यांवरही आपले भागवितात. त्यामुळे ते आशिया खंडात सर्वत्र आढळून येतात.

हवामान व हवेतील उष्णता अगर आर्द्रता याचा थोडाबहुत परिणाम प्राण्यांच्या शरीरावरील कातडीच्या रंगावर होतो. ज्या प्रदेशात जास्त उष्णदमट असे हवामान आहे तेथील जनावरांच्या कातडीचा रंग बहुधा गडद असतो व थंड आणि कमी आर्द्रतेच्या प्रदेशांतील जनावरांची कातडी जास्त करुन भुरकट रंगाची असते. भारतातील जंगलात केंव्हा केंव्हा काळे बिबळे दिसून येतात. काळे बिबळे ही काही बिबळ्यांमधील एक अशी वेगळी जात नाही. केंव्हा केंव्हा एका मादीला एकाच वेळी झालेल्या २-३ पिलांमधील एक पिलू देखील काळे असू शकते. हा काळेपणा कातडीखाली असणाऱ्या रंगाच्या ग्रंथीतील द्रावावर अवलंबून असतो. कातडीखाली मेलॅनीन (melanin) नावाने रंगद्रव्य असते. ते जर जास्त प्रमाणात असेल तर त्वचेला गडद रंग प्राप्त होतो. साधारणपणे अती उष्ण व दमट हवामानाच्या प्रदेशातील जनावरांच्या कातडीखाली ह्या द्रव्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. याउलट जेथील हवेमध्ये आर्द्रता अगदी कमी व उष्णतामान जास्त कडक असते अशा ठिकाणचे प्राणी भुरकट रंगाचे असतात. केंव्हा केंव्हा ह्या द्रव्याच्या संपूर्ण अभावानुसार पांढरे (अल्बिनो) जनावर दृष्टोत्पत्तीस येते.

यापुढे आपण ह्या प्राण्यांचे कौटुंबिक जीवन कसे काय असते याबद्दल माहिती पाहू.

अखिल प्राणीमात्राला सहजीवनाची गोडी आहे. मांजराच्या जातीतील प्राणी तरी याला कसे अपवाद असतील बरे? या जातीतील लहान अथवा मोठे सर्वच प्राणी कुटुंबवत्सल आहेत. यापूर्वीच्या प्रकरणात आपण माकडांबद्दल माहिती घेताना पाहिले होते की हे प्राणी आपापसात एकमेकांना आपले विचार तसेच राग, दुःख, आनंद इत्यादी भावना कळविण्यासाठी वेगवेगळे असे ठराविक प्रकारचे आवाज काढतात. त्यामानाने मांजराच्या जातीतील प्राणी फारसे वेगवेगळे आवाज काढू शकत नाहीत. किंबहुना माकडांसारख्या प्राण्यांइतके ते सहजीवनात भाग घेत नसल्याकारणाने त्यांना तशी गरजही भासत नाही. त्याला सिंह मात्र फारच अपवाद आहेत. सिंह नेहमी बऱ्याच मोठ्या संख्येने एकत्र रहात असल्याचे दिसून येतात. त्यामुळे ते वाघ, बिबळे ह्यांच्यापेक्षा जास्त व वेगवेगळ्या प्रकारचे आवाज काढत असताना दिसतात.

सामान्यतः मांजराच्या जातीतील बहुतेक प्राणी समागमाच्या काळात नर मादीला बोलावण्याकरिता व आई पिलांची निगा राखीत असताना ठराविक प्रकारचे आवाज काढतात. परंतु वाघ मात्र वेगवेगळे असे बरेच आवाज काढतो. ते पहाणे मजेशीर ठरेल. तो चिडलेला असताना इतर प्राण्याची तिरपीट उडेल अशी गर्जना करतो तर केंव्हा विस्मयचकीत झाल्याने मोठमोठे आवाज काढीत राहतो. भक्ष्य आटोक्यात आल्यावर त्याच्यावर उडी घालताना त्या भक्ष्याची गाळण उडविण्यासाठी मोठी डरकाळी फोडतो. समागमाच्या काळात मादीला बोलावण्यासाठी थांबून थांबून ठराविक कालाने आर्त स्वरात ओरडतो. वाघीण जवळ आली असता ते दोघेही नाकपुड्यांतून प्रेमाने गुरगुरल्यासारखा आवाज काढतात. समागमाच्या काळतही मधून मधून ते डरकाळ्या फोडीतच असतात. ह्या कुटुंबातील वाघ, सिंह, बिबळे असे बहुतेक सर्व मोठे प्राणी अशा प्रकारे समागमाच्या काळात मोठमोठ्या डरकाळ्या फोडीत आवाज काढीत असतात. ह्या प्राण्यांचा वर्षभरात काही ठराविक असा समागमाचा काळ आढळून येत नाही, कारण वर्षभरात केंव्हाही नवीन जन्मलेली पिले दृष्टोत्पत्तीस येतात. ह्या प्राण्यांच्या समागमाविषयी विशेष माहिती उपलब्ध नाही. जी काही थोडीशी माहिती उपलब्ध आहे ती सर्व पाळीव प्राण्यांवरुन अभ्यासिली गेलेली आहे. जंगलात स्वैरपणे बागडणाऱ्या ह्या प्राण्यांबद्दल विशेष सखोल अभ्यास कोणी केलेला नाही.

अनुक्रमणिका

वाघीण आपल्या पिलांना गुहेमध्ये किंवा मोठमोठ्या खडकांच्या कपारीमध्ये लपवून ठेवते. बिबळ्या वाघाची पिले देखील गुहेमध्येच लपविलेली असतात. परंतु हे आकाराने लहान असल्याने केंव्हा केंव्हा मोठमोठ्या वृक्षांच्या मोठ्या ढोलींचा देखील पिले लपवून ठेवण्याकरिता उपयोग करतात. पिलांच्या रक्षणाकरिता ते मोठमोठ्या व आत अगदी काळोख असलेल्या भयानक अशा गुहांचा वापर करतात. ह्या सर्व पशूंच्या पिलांचे डोळे जन्मतः बंदच असतात. त्याचप्रमाणे ती असहाय्य असतात. पिलांची निगा राखण्याचे काम बहुतकरुन मादीच करते. बहुतेक वेळा वाघ पिले जन्मली असताना किंवा त्याआधीच मादीला सोडून जातो. मात्र नर सिंह व नर बिबळ्या मादी आणि पिलांजवळ राहतात. पिलांची जोपासना करण्याकडे जरी लक्ष पुरविले नाही तरी ते प्रसंगी त्यांचे रक्षण करणे व पिले साधारण मोठी झाल्यावर त्यांना केंव्हा केंव्हा शिकार आणून देणे अशासारखी कामे करतात. मात्र पिलांची काळजी सर्वस्वी मादीच घेते. ती आपल्या खरखरीत जिभेने चाटून चाटून पिलांचे अंग स्वच्छ ठेवते. पिले कुठे गुहेच्या बाहेर गेली की आपल्या तोंडात त्यांची मान अलगद पकडून उचलून आणून ठेवते. वाघाच्या नवीन जन्मलेल्या पिलाचा आवाज अगदी बारीक असतो. परंतु ही लहान पिले कायम किंचाळत असतात. मादीला त्यांच्याकडे सतत फारच लक्ष द्यावे लागते. एकदोन आठवड्यात त्यांचा आवाज मांजरीच्या केकाटण्याइतका मोठा होतो. वाघ, सिंह, बिबळे आपल्या पिलांना किती दिवस अंगावर दूध पाजतात त्याबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाही. परंतु पिले आईचे दूध सोडण्यापूर्वीच थोडे थोडे मांस खावयाला सुरुवात करतात. एकमेकांच्या अंगावर उड्या घेणे, आईची शेपटी पकडून तिला चावे घेणे अशा प्रकारचे खेळ खेळत असताना त्यातूनच शिकारीचे थोडेथोडे शिक्षण गुहेत असतानाच त्यांना मिळत जाते. पिले साधारण मोठी झाली की ती आईबरोबर शिकारीस बाहेर पडतात. केंव्हा केंव्हा नर देखील बरोबर असतो. अशा प्रकारे जेंव्हा कुटुंबच्या कुटुंब शिकारीसाठी बाहेर पडते तेंव्हा नर भक्ष्याचा पाठलाग करुन ते मादीच्या आटोक्यात आणून देतो व मादी भक्ष्यावर झडप घालून जनावराला ठार मारते. तिच्या जवळच असलेली पिल्ले ताबडतोब त्यावर उड्या घालून मांस खावयाला सुरुवात करतात. केंव्हा केंव्हा २-३ कुटुंबे देखील एकत्र येऊन नवीन पिलांना शिकारीचे शिक्षण देतात. भक्ष्याचा पाठलाग कसा, केंव्हा, कुठे करावा तसेच भक्ष्य आटोक्यात येईपर्यंत दबा धरुन कसे बसावे व आटोक्यात येताच त्यावर झडप कशी घालावी या सर्व अवघड गोष्टींचे शिक्षण त्यांना दिले जाते. पिले स्वतः होऊन शिकार करु लागेपर्यंत आईजवळ राहतात. वाघ, सिंह साधारणतः ३ ते ५ वर्षाचे झाले की त्यांना प्रजोत्पादनशक्ती येते. बिबळे १ $^{1}/_{2}$ ते ३ वर्षात व मांजराच्या जातीचे इतर लहान सहान प्राणी साधारणपणे १ वर्षाच्या आसपास पूर्ण वाढून प्रजोत्पादनास समर्थ होतात.

यापुढे आपण ह्या कुटुंबात मोडणाऱ्या व महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या प्राण्यांची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत. हे प्राणी महाराष्ट्रातील कुठल्या प्रकारच्या जंगलात आढळतात. त्यांचे राहणीमान व त्यांच्या सवयी याबद्दल सविस्तर माहिती पाहणे खरोखरच उद्‌बोधक आहे. या कुटुंबात मोडणारे व महाराष्ट्रात दिसून येणारे प्राणी पुढीलप्रमाणे आहेत. पट्टेवाला वाघ, बिबळ्या वाघ, वाघाटी, जंगली मांजर अथवा बौगा, सुक्या रखरखीत जंगलातील मांजर व तांबड्या ठिपक्याचे मांजर (इंग्रजीमध्ये याला रस्टी स्पॅाटेड् कॅट असे म्हणतात).

अनुक्रमणिका

सुक्या रखरखीत जंगलातील मांजरे
(डेझर्ट कॅट)

भारतातील रखरखीत व कोरड्या प्रदेशातील जंगलांमध्ये ह्या प्रकारची मांजरे दिसून येतात. महाराष्ट्रातील बहुतेक जिल्ह्यांमधील सुक्या जंगलांमधून ती मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. साधारणपणे जेथे ही आढळतात तेथेच जंगली मांजरे देखील आढळून येतात. ह्या मांजरांच्या अंगावर असलेल्या ठिपक्यांच्या रचनेवरुन ती ओळखू येतात.

पिवळट राखी रंगाची ही मांजरे आपल्या घरातल्या मांजरीपेक्षा आकाराने थोडीशीच मोठी असतात. त्यांच्या अंगावर बरेचसे काळे ठिपके असतात. शेपटीच्या शेवटच्या अर्ध्या भागावर काळ्या रंगाची वर्तुळे असतात. ह्या मांजराच्या प्रत्येक गालावर दोन आडवे पट्टे असतात. प्रत्येक पायावर पुष्कळसे काळे आडवे ठिपके असून पुढच्या पायांच्या आतील बाजूस प्रामुख्याने दिसून येतील असे दोन काळे आडवे पट्टे असतात. गळा, मानेचा आतील भाग व छाती पांढरी असून तिच्यावर काळे ठिपके नसतात. कानाचा रंग पाठीच्या रंगाप्रमाणेच पिवळट राखाडी असून कानाच्या शेवटाला टोकाशी काळे केस असतात.

ह्या जातीच्या पूर्ण वाढलेल्या मांजराची डोके व शरीर धरून लांबी सुमारे ६० सें.मी. भरते व शेपूट साधारणतः ३० सें.मी. लांब असते. वजन सुमारे ३ ते ४ कि.ग्रॅ. पर्यंत असते. ह्या जातीच्या मांजरांच्या राहणीमानाच्या सवयींबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. ती सुक्या रखरखीत तसेच खुरट्या झुडूपांच्या जंगलांत राहतात. त्यांचे मुख्य खाणे अशाच रखरखीत जंगलात दिसून येणारे उंदीर व उंदरांच्या जातीचे इतर प्राणी व काही लहानलहान पक्षी हे असते. केव्हा केव्हा बकरीसारख्या एखाद्या मेलेल्या जनावरावर देखील ताव मारताना ही दिसून येतात. त्यांच्या प्रजोत्पादनाच्या संवयीबद्दल काहीच माहिती उपलब्ध नाही.

अनुक्रमणिका

जंगली मांजर
(जंगल कॅट)

हे मांजर बाऊल अथवा बौगा या नावांनी देखील संबोधिले जाते. ह्याची लांबी डोके व शरीर मिळून

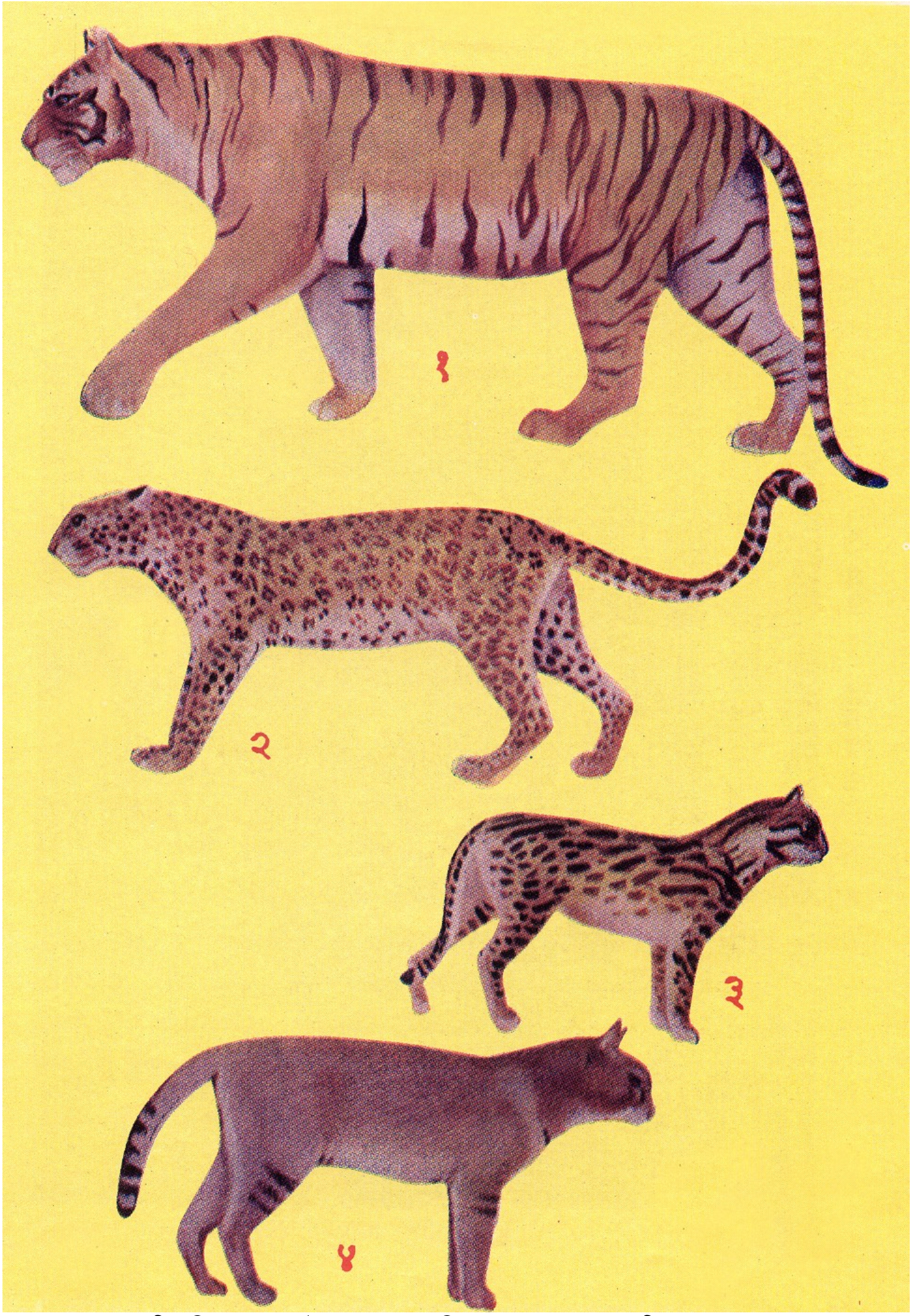

रंगीत चित्र ५. १ पट्टेवाला वाघ २ बिबळ्या वाघ ३ वाघाटी ४ रान मांजर

अनुक्रमणिका

फोटोग्राफ १ पट्टेवाला वाघ

साधारणपणे ६० सें.मी. च्या वर भरते. शेवटी सुमारे ३० सें.मी. लांब असते. वजन मात्र ५ ते ६ कि. ग्रॅ. पर्यत भरते.

त्यांच्या उंच व त्यामानाने लहान असलेल्या शेपटीवरून हे मांजर चटकन ओळखू येते. त्याचे फिकट हिरव्या रंगाचे डोळे त्याच्या दगाबाजपणाची ग्वाही देतात. ह्याच्या कातडीचा रंग पिवळट राखाडी ते वाळूच्या रंगाप्रमाणे कसाही असतो. शेपटीच्या शेवटाला काळ्या रंगाची वर्तुळे असून शेपटीचे टोक काळे असते. पायाचे पंजे फिकट पिवळे अथवा मातकट किंवा काळ्या रंगाचे देखील असू शकतात. कान लालसर असून त्याच्या टोकाला काळे केस असतात. छाती व पोटाकडील रंग फिकट पिवळसर असून त्यावर अगदी पुसटसे काळसर पट्टे दिसून येतात. तसेच पायांवरही काळे आडवे पट्टे दिसून येतात.

ही मांजरे भारत, सिलोन, ब्रह्मदेश, आफ्रिका येथे सर्वत्र आढळून येतात. महाराष्ट्रात ही मांजरे जवळ जवळ सर्व जिल्ह्यांत दिसून येतात. ही मांजरे सुक्या तसेच उघड्या माळरानावरही आढळतात. तसेच ती खुरट्या झुडूपांच्या प्रदेशांत देखील दिसून येतात. नदीकाठी वाढलेल्या गवताच्या भागांतही ती वस्त्या करतात. तसेच गावकडे मनुष्यवस्तीच्या आसपासही ती आढळून येतात. अशा वेळी ती जुन्या पडीक घरांचा अथवा देवळांचा आश्रय घेतात.

ती सकाळी व संध्याकाळी शिकारीस बाहेर पडतात. ती सायाळी, उंदीर व इतर छोटे छोटे सस्तन प्राणी, तसेच पक्षी यावर आपली उपजिवीका करतात. गावाच्या आसपास असल्यास पाळीव कोंबड्यांवरही

अनुक्रमणिका

ताव मारतात. ह्या मांजराच्या हालचालीत विलक्षण चपळता दिसून येते. ती जवळजवळ छोट्याशा बिबळ्या इतकी मजबूत असतात. त्यांच्या आकाराच्या मानाने त्यांना विलक्षण शक्ती असते. अशी ४-५ मांजरे एकत्र आल्यास एखादे वेळेस मोठेसे हरण देखील मारू शकतात.

ह्या मांजराच्या प्रजोत्पादनाच्या सवयींबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. वर्षातून त्यांना दोन वेळा देखील पिले होतात असा अंदाज आहे. छोटी पिले सहज माणसाळली जातात. त्यांना गोंजारले असता ती आपल्या पाळीव मांजरीप्रमाणे घशांतून गुरगुरल्यासारखा आवाज काढतात.

वाघाटी
(लेपर्ड कॅट)

हे मांजर साधारपणे आपल्या पाळीव मांजराच्या आकाराइतके असते. परंतु त्याचे पाय उंच असतात. साधारणतः याची लांबी डोके व शरीर मिळून ६० सें.मी. हून कमीच होईल. शेपटी २४ ते २६ सें.मी. पर्यंत असते. पूर्ण वाढलेल्या या जातीच्या मांजराचे वजन ३ ते ४ कि.ग्रॅ. पर्यंत भरते. त्यांच्या शरीराचा रंग व त्यावरील ठिपके यामुळे ते छोट्याशा बिबळ्यासारखेच दिसते. पाठीकडे ते पिवळे असून पोटाकडे पांढरट असते व अंगावर सर्वत्र चॅाकलेटी अथवा काळे असे ठिबके व आडवे पट्टे असतात.

ह्या मांजरांच्या बऱ्याचशा उपजाती दिसून येतात. अंगाचा रंग व त्यावरील ठिपक्यांचा रंग यामध्ये प्रत्येक उपजातीप्रमाणे थोडा थोडा फरक दिसून येतो. ठिपक्यांची रचना देखील थोडी थोडी वेगळी दिसून येते. मात्र वाघाटीच्या सर्व उपजातींमध्ये पुढील प्रकारचे पट्टे आढळून येतातच.. त्यांच्या प्रत्येक गालावर दोन आडवे पट्टे असतात. त्यापैकी खालच्या आडवा पट्टा गळ्याच्या पट्ट्याला मागील बाजूने जोडलेला असतो. पुढील पायाच्या आतील बाजूवर दोनदोन आडवे पट्टे असतात. शेपटीवरील ठिपके शेपटाकडे फुलीच्या आकारात असतात. भारतामध्ये वाघाटीच्या तीन उपजाती दिसून येतात.

महाराष्ट्रात वाघाटी नाशिक, सातारा, अमरावती, भंडारा, चंद्रपूर या जिल्ह्यांमध्ये ओढळते. वाघाटीदेखील कार्नीव्होरा गटातील इतर मोठ्या प्राण्यांप्रमाणे निशाचर प्राणी आहे. छोटे छोटे प्राणी व पक्षी यांवर ती आपली उपजीविका करतात. कित्येक वेळा ही मांजरे पाळीव कोंबड्या फस्त करतात. झांडाच्या ढोलीमध्ये ती निवाऱ्याकरिता आश्रय घेतात. ही मांजरे एका वेळेस ३-४ पिलांना जन्म देतात. पिले लहान असताना पाळली तर सहज माणसाळतात. कित्येक वेळा वाघाटी व पाळीव मांजरे ह्यांचा संबंध येऊन नवीन पिले जन्माला आलेली पाहण्यात आहेत.

तांबड्या ठिपक्यांचे मांजर
(रस्टी स्पॅाटेड कॅट)

ह्या प्रकारचे प्राणी हे दिसावयाला साधारणतः वाघाटीसारखेच असतात मात्र हे प्राणी दक्षिण भारतात व पश्चिम घाटकडेच दिसून येतात. महाराष्ट्रात नाशिक, अहमदनगर ह्या जिल्ह्यांमध्ये हे मांजर दिसून येते. हे मांजर आकाराने बरेच लहान म्हणजे आपल्या पाळीव मांजराच्या पाऊण पट असते. परंतु हे मांजर फारच चपळ असते. ह्याच्यां कातडीचा रंग राखाडी असून त्यावर गंजाच्या रंगाचे ठिपके व पट्टे

अनुक्रमणिका

असतात. त्याच्या डोक्यावरील व पुढील पायांच्या वरच्या भागावरील पट्टे गडद रंगाचे असतात. छाती व पोटाकडे पांढरट रंग असून त्यावर काळसर रंगाचे ठिपके असतात.

ही मांजरे उंच उंच वाढणाऱ्या गवतात अथवा खुरट्या झाडांवर रहाणे पसंत करतात. ह्या मांजरांच्या प्रजोत्पादनाच्या संवयीबद्दल काहींच माहिती उपलब्ध नाही. परंतु ती एका वेळेस दोन ते तीन पिलांना जन्म देतात. ह्या मांजराच्या दोन उपजाती असून त्यापैकी एक भारतात व दुसरी सिलोनमध्ये आढळून येते.

बिबळ्या वाघ
(लेपर्ड)

बिबळ्या वाघ साधारपणे आपल्या परिचयाचा आहे. निदान सर्वसामान्य जनतेला तो प्राणीसंग्रहालयात हमखास पहावयाला मिळतोच. काही ग्रामीण विभागांत पूर्वी बरेचदा तो उघड्यावर लोकांच्या दृष्टीस पडलेला असेल. पूर्ण वाढ झालेल्या नर बिबळ्याची लांबी सुमारे २१० सें.मी. (७ फूट) तरी भरते. मादी लांबीला ३० सें. मी. कमी असते. क्वचित एखादा नर बिबळ्या २४० सें. मी. (८ फूट) देखील भरतो पूर्ण वाढलेल्या नराचे वजन सुमारे ५० कि.ग्रॅ. पासून ७० कि.ग्रॅ. पर्यंत भरते तर मादीचे त्यामानाने कमी म्हणजे साधारणतः ४० कि.ग्रॅ. पासून ५० कि. ग्रॅ. पर्यंत असते. भारताच्या निरनिराळ्या भागांत आढळणाऱ्या बिबळ्या वाघाची लांबी व वजन कमी अधिक दिसून येते. बिबळ्या वाघाच्या एकंदर ११ उपजाती आशिया खंडात आहेत. पैकी भारतात ३ तर महाराष्ट्रात अजूनपर्यंत एकच जात असल्याची नोंद आहे.

बिबळ्या वाघाच्या कातडीचा रंग पिवळा असून त्यावर काळ्या रंगाच्या गोल गोल खुणा असतात. हे गोल भरीव नसून फक्त रिंगणच असते. चित्ता देखील दिसावयाला साधारण बिबळ्यासारखाच असतो. त्यामुळे कित्येकदा बिबळ्याला चित्ता समजून चूक होण्याचा संभव आहे. परंतु चित्त्याला पिवळ्या रंगाच्या कातडीवर काळे गोल गोल भरीव ठिपके असतात. चित्ता व बिबळ्या यांतील हा मुख्य फरक लांबूनही लक्षात येण्याजोगा असतो. अर्थात ह्या दोन प्राण्यांमध्ये इतरही अनेक फरक आहेत; परंतु त्यांचे विवेचन येथे करत नाही. हा फरक केवळ सामान्य वाचकांच्या चटकन् ध्यानात येण्याकरिता येथे दिला आहे.

महाराष्ट्रातच दिसून येणाऱ्या ठिकठिकाणच्या बिबळ्यांच्या कातडीच्या रंगात हवामानानुसार थोडा फार फरक हमखास दिसून येतो. ह्या प्रकरणाच्या सुरूवातीलाच आपण बिबळ्या वाघ आपल्या भारतात कसा आहे हे पाहिलेले आहे. बिबळ्या वाघ कुठेही व कशाही परिस्थितीत राहू शकतो. पट्टेवाल्या वाघाप्रमाणे त्याला रहावयास अगदी दाट जंगलेच हवी असतात असे नाही तर तो उघड्या माळरानांवरही खडका कपारींत तसेच साधारण जंगलांतही राहू शकतो. बिबळ्या सहसा निशाचर असला तरी जर त्याला रात्रीची शिकार मिळू शकली नाही तर तो दिवसा उजेडी देखील शिकारीच्या मोहिमेवर निघतो. ह्याचे मुख्य कारण म्हणजे तो दुपारचे कडक ऊन देखील सहन करू शकतो. पट्टेवाल्या वाघाला मात्र दुपारचे ऊन सहन होत नाही त्यामुळे ते संध्याकाळी ऊन खाली गेल्यावरच शिकार साधण्यासाठी बाहेर पडतात. अर्थात त्याची माहिती आपण पुढे पाहणार आहोतच.

बिबळ्या वाघाला शिकारीसाठी त्याच्या आवाक्यातले असे कोणतेही जनावर चालते. गाईगुरे, हरणे, माकडे, कार्नीव्होरा गटांतील देखील इतर लहान सहान प्राणी तसेच मोठमोठ्या सायाळी यांची

देखील शिकार त्याला चालते. साधारणपणे मोठे सांबर, काळवीट तसेच नीलगाई वगैरे प्राणी बरेच मोठे असल्यामुळे ते त्याच्या आवाक्यातले नसतात. त्यामुळे तो सहसा त्यांची शिकार साधण्याच्या फंदात पडत नाही. माकडाची शिकार त्याला फारच आवडते. प्रसंगी मोठे खाद्य मिळाले नाही तर बिबळ्या पक्षी, खेकडे तसेच इतर सरपटणारे प्राणी देखील खाऊन भूक भागवितो.

पट्टेवाला वाघ हा बिबळ्या वाघाचा मोठाच शत्रू म्हटला पाहिजे. केव्हा केव्हा जंगली कुत्र्यांच्या तसेच तरसांच्या जमावाला देखील त्याला तोंड द्यावे लागते. जंगली कुत्र्यांच्या माहितीत आपण पाहिलेच आहे की केव्हा केव्हा हे कुत्रे एकजुटीने बिबळ्याची तसेच पट्टेवाल्या वाघाची देखील शिकार साधतात.

पट्टेवाल्या वाघापेक्षा बिबळे वाघ गावाकडे मनुष्यवस्तीच्या आसपास फार फिरकतात. अशावेळी ते मनुष्यवस्तीला फारच धोकादायक व उपद्रवी ठरतात. गाईवासरे, बकऱ्या, गाढवे, घोडे तसेच कुत्रे अशा पाळीव प्राण्यांवर ते नेहमी हल्ला करतात. तसेच बऱ्याचदा एकट्या दुकट्या माणसावरही हल्ला करतात. परंतु मनुष्यवस्तीपासून लांब दाट जंगलांत असणारे बिबळे मात्र रानटी पशूंवरच आपली भूक भागवितात. त्यांचे आयुष्य वरील प्रकारे भूक भागविणाऱ्या बिबळ्याहून वेगळे असते. त्यांच्या बऱ्याचशा आवडी निवडी व संवयी पट्टेवाल्या मोठ्या वाघाप्रमाणे असतात. ते जंगलात जनावरांचा माग काढीत शिकार साधतात. बिबळ्या वाघ शिकार साधताना पहाणे फार मजेशीर आहे. जनावर आटोक्यात येईपर्यंत ते जमीनीवर अथवा झाडाच्या मोठ्याशा फांदीवर दबा धरुन बसतात व जनावर जवळ येताच त्यावर उडी घालतात. बिबळ्या वाघ जरी लहान असला तरी त्याला देखील शक्ती फार असते. केंव्हा केंव्हा एखाद्या मोठ्या हरणाची शिकार साधली असल्यास तीमध्ये वाटेकरी होऊ नयेत म्हणून तो मोठे हरण देखील तोंडात पकडून झाडावर चढून सुरक्षित जागी ठेवतो.

बिबळ्या वाघाच्या माद्या वर्षभरात केंव्हाही प्रसवतात. जंगलामध्ये साधारणतः किती काळानंतर माद्या प्रसवतात त्याबद्दल विशेष माहिती नाही परंतु पाळलेल्या बिबळ्यामध्ये ३$^{१}/_{२}$ वर्षांमध्ये तीन वेळा मादी प्रसवलेली आढळून येते. गर्भधारणेचा काल १३ आठवडे असतो. एका वेळेस २-४ पर्यंत पिले जन्मतात.

पट्टेवाला वाघ
(टायगर)

वाघ हा भारताचा राष्ट्रीय प्राणी म्हणून ओळखला जातो. तेंव्हा त्याची विशेष माहिती आपण घेतलीच पाहिजे. वाघ म्हटला म्हणजे आपल्या डोळ्यासमोर एक मोठा बलशाली प्राणी उभा रहातो. त्याचबरोबर त्याचा दरारा व शक्ती आणि क्रूरता डोळ्यासमोर उभी रहाते. एरव्ही त्याच्या दृष्टीला पडण्याची आपली हिंमत नसली तरी प्राणीसंग्रहालयात व सर्कशीत आपण सर्वांनी त्याचे अगदी जवळून निरीक्षण केलेले आहे. झालेच तर कित्येक मुलांनी त्यास वाकुल्या देखील दाखविलेल्या असतील पण हे सर्व तो पिंजऱ्यात असेपर्यंतच. बाहेर असेल तेव्हा तो जंगलाचा राजाच ! सर्व प्राणी वाघासिंहांना मान देतात.

पूर्ण वाढलेला नर वाघ सुमारे ३ मीटर्स (९ ते ९॥ फूट) लांब असतो. केंव्हा केंव्हा १० ते १२ फूटापर्यंत त्याची लांबी भरते. नराचे वजन साधारणतः १८० ते २३० कि.ग्रॅ. पर्यंत (४००-५०० पौंड) असू शकते. मादी साधारणपणे ८$^{१}/_{२}$ फूटापर्यंत लांब असून तिचे वजन ३०० ते ४०० पौंड भरते. हिमालयात व उत्तर भारतात दिसून येणाऱ्या वाघांची लांबी व वजन हे मध्य व दक्षिण भारतातील वाघापेक्षा जास्त असते.

अनुक्रमणिका

आपल्या येथील वाघाच्या अंगावर उठावदार असे पट्टे असतात. त्यांच्या अंगावर बारीक केस असतात. आपल्या भारतात निरनिराळ्या राज्यांतील जंगलात दिसून येणाऱ्या वाघांबद्दल विशेष सखोल अभ्यास कोणी केलेला नसल्यामुळे त्यामध्ये काही फरक आहे किंवा नाही याबद्दल विशेष माहिती नाही. परंतु वाघावाघांमध्ये बराच फरक आढळून येतो. जंगलात सर्वत्र आढळून येणाऱ्या वाघाच्या ८ उपजाती आहेत. भारतात आढळणारा वाघ हा उत्तरेस हिमालयापासून ते दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत (राजस्थान, पंजाब व कच्छचे रण सोडले तर इतरत्र) सर्व ठिकाणी आढळून येतो. मात्र पूर्वी आपल्या भारतात वाघांची संख्या जितकी होती तितक्या संख्येने आता वाघ आपल्याकडे राहिले नाहीत. ह्याला कारणे काय असावीत हे आपण पुस्तकाच्या शेवटाला पहाणार आहोत.

वाघ पूर्व सैबेरीया व मंगोलियामधून भारतात कसे आले याबद्दल माहिती आपण पूर्वीच पाहिली आहे. वाघाला रहावयाला हिरवीगार दाट अशी जंगले आवडतात. महाराष्ट्रात अकोला, अमरावती, भंडारा व चंद्रपूर ह्या जिल्ह्यांमध्ये वाघ आढळून येतात. आज महाराष्ट्रात आढळून येणाऱ्या वाघांची संख्या फक्त १६० च्या आसपास आहे असे अलीकडच्या शिरगणतीनुसार आढळून आंलेले आहे. वाघ आपली राहण्याची जागा पसंत करताना पुढील गोष्टी प्रामुख्याने पहातो. त्याला हरणे, सांबरे इत्यादी मोठ्या प्राण्यांचे भरपूर खाद्य मिळू शकेल तसेच विश्रांती घेण्यासाठी थंड अशी उत्तम निवाऱ्याची जागा व तहान भागविण्यासाठी भरपूर पाणी जेथे असेल तीच जागा तो राहण्यासाठी पसंत करतो.

साधारणतः दुपारचे ऊन टळून संध्याकाळ झाली की तो भक्ष्याच्या शोधार्थ बाहेर पडतो, तो सकाळपर्यंत बाहेर असतो. परंतु दिवसा ऊन नसून ढगाळ वातावरण असेल (विशेषतः पावसाळ्याच्या दिवसात) तर तो तेंव्हाही शिकारीवर निघतो. वाघाला हरणे, सांबरे याचबरोबर रानडुक्करे, गवे, गाई, म्हशी हे प्राणी देखील चालतात. वाघ हा हरणे, नीलगाई, रानडुक्करे, अस्वले मोठमोठ्या सायाळी इतकेच काय तर बिबळे वाघ व जरुर पडेल तर दुसऱ्या वाघाला देखील ठार मारुन त्याला खातो. भुकेच्या वेळेस त्याला काहीच शिकार मिळाली नाही तर तो कोंबड्या, मासे, सरपटणारे प्राणी हे देखील खातो. काहीच न मिळाल्यास कधी कुठे पडलेले शिळे कुजके मांस देखील त्याला चालते. त्याला ज्या ठिकाणी मोठमोठे वन्य प्राणी मुबलक संख्येने मिळू शकत नसतील तर तेथे गावातील माणसांची गाईगुरे चरावयाला रानात सोडलेली असतात त्यांनाच तो मारुन खातो. ही सवय त्याला लहानपणापासूनच आईवडिलांचे पाहून लागलेली असते. परिस्थितीनुरुप तो गावातील एकटीदुकटी माणसे देखील अलगद उचलतो.

वाघाचे शरीर जरी लांब व वजनदार असले तरी त्याच्या हालचालीत फारच चपळता असते. वाघ पाण्यामध्ये अगदी सफाईदारपणे पोहू शकतो. तो एरव्ही झाडावर विशेष चढत नसला तरी जरुर पडल्यास झाडावरही उत्तम रीतीने चढू शकतो. भारतामध्ये वाघांच्या समागमाचा काळ साधारणतः पावसाळ्यानंतर असलेला दिसून येतो. फेब्रुवारी ते मे च्या दरम्यान वाघाच्या माद्यांना पिले होतात. समागमानंतर मादी गाभण राहून तिला पिले झाली की नर वाघ नेहमी तिच्याजवळ राहतोच असे नाही. परंतु पिले मोठी झाली की तो पुन्हा त्या मादीबरोबरही असलेला आढळून येतो. कित्येकदा एका वाघाच्या दोन किंवा तीन माद्या देखील साथीदारणी असलेल्या दिसून येतात.

मादीच्या गर्भधारणेचा काल सुमारे १५ ते १६ आठवडे असल्याचा आढळून येतो. एका वेळेस ती २-३ बच्च्यांना जन्म देते. परंतु केंव्हा केंव्हा ४ ते ६ पिल्ले देखील जन्माला आल्याचे दिसून येते. लहान असताना पिलांची सर्व काळजी त्यांची आई घेते. ती साधारणपणे ६ महिन्यांची झाली की आईबरोबर

शिकारीला बाहेर पडतात. ती त्यांना हळूहळू शिकार करण्याचे शिक्षण देते. साधारणपणे दोन वर्षांपर्यंत ती आपल्या आईबरोबरच राहतात. त्या काळात तिने नवीन जोडीदार शोधला असला तरी ती तिच्याकडेच राहतात. अशा वेळी सर्वजण एकत्र मिळून शिकार साधतात. वाघांची आयुर्मर्यादा सुमारे ३० वर्षांपर्यंत असल्याचे आढळून आलेले आहे.

***

अनुक्रमणिका

५ कीटकहारी प्राणी

मांसाहारी गटातील प्राण्यांची माहिती घेतल्यावर आता आपण कीटकहारी प्राण्यांची माहिती पाहणार आहोत. ह्या प्रकरणामध्ये ज्या प्राण्यांबद्दल आपण वाचणार आहोत ते सर्व 'इन्सेक्टीव्होरा' ह्या गटामध्ये मोडतात. इन्सेक्टीव्होरा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे 'इन्सेक्ट' म्हणंजे कीटक खाणारे प्राणी. ह्या गटातील सर्वच प्राणी केवळ कीटक खाऊन राहतात. ट्री श्रू, हेडज्हॅाग्ज, मोल, ग्राऊंड श्रू अशासारखे प्राणी ह्या गटात येतात. वर सांगितल्याप्रमाणे कीटक मिळविण्यासाठी यापैकी काही प्राणी झाडावर राहतात तर काही जमिनीखाली बिळे करुन राहतात. ह्यांच्यापैकी काहींना कीटक पकडण्यासाठी झाडावर चढावे लागते तर काहींना जमीन उकरुन त्यातील कीटक मिळवावे लागतात; तर काही जमिनीवरचेच कीटक पकडून खातात. याकरिता त्यांच्या अवयवांचे त्या त्या सवयीनुसार अनुकूल असे रुपांतर झालेले आढळते. अशा वेगवेगळ्या ठिकाणी राहण्याच्या सवयीमुळे त्यांचे काही ठराविक एक असे वैशिष्ट्य दिसून येत नाही.

साधारणतः या गटात येणारे सर्व प्राणी आकाराने लहान लहान असतात. ट्री श्रू सोडले तर बाकीचे सर्व प्राणी निशाचर असतात. ह्या सर्व प्राण्यांमध्ये एक साम्य मात्र दिसून येते ते म्हणजे ह्या सर्वांचे तोंड सोंडेसारखे लांबट व बरेच पुढे आलेले असते. त्यांच्या तोंडातील सर्व प्रकारचे दात दिसावयाला साधारण सारखेच असतात. त्यामुळे पटाशीचे दात कोणते, सुळे कुठचे व दाढा कुठच्या हे जबड्यातील त्यांच्या असलेल्या स्थानाशिवाय सहसा कळून येत नाही. ह्या प्राण्यांचे हातपाय आखूड असून त्याला ५/५ बोटे असतात.

ह्या गटाची दहा कुटुंबे सर्व जगभर दिसून येतात. त्यापैकी भारतात फक्त चारच दिसून येतात. ती पुढीलप्राणे आहेत.

(१) टुपाईडे (Tupaidae) : ह्यामध्ये ट्री श्रू हे प्राणी येतात.

(२) एरिनेसिईडे (Erinaceidae) : ह्यामध्ये येणाऱ्या प्राण्यांना हेडज्हॉग्ज् असे म्हणतात.

(३) सोरीसिडे (Soricidae) : ग्राऊंड श्रू हे प्राणी या कुटुंबात येतात.

(४) टाल्पिडे (Talpidae) : या कुटुंबातील प्राण्यांना मोल असे म्हणतात.

यामधील टाल्पिडे हे कुटुंब सोडल्यास बाकीच्या तीन कुटुंबातील प्राणी महाराष्ट्रात दिसून येतात. ह्या सर्व प्राण्यांची माहिती आपण यापुढे पाहणार आहोत. प्रथम आपण टुपाईडे कुटुंबात येणाऱ्या ट्री श्रूची माहिती पाहू.

झाडावरील खारुंदर
(ट्री श्रू)

टुपाईडे कुटुंबातील सर्वच प्राणी झाडावर रहातात. या कुटुंबातील प्राणी व खारी यामध्ये पुष्कळसे साम्य आहे. त्यांना खारीसारखीच झुपकेदार शेपूटी असते. ट्री श्रू ह्या प्राण्याच्या सवयी इन्सेक्टीव्होरा या

अनुक्रमणिका

गटातील दुसऱ्या सर्व प्राण्यांहून वेगळ्या आहेत. हे प्राणी झाडावर राहतात. ते दिवसा फिरुन आपले खाद्य पकडतात. इन्सेक्टीव्होरा गटातील इतर सर्व प्राणी मात्र निशाचर आहेत.

झाडावरील श्रू आकाराने लहानच म्हणजे शरीर व डोके मिळून त्यांची लांबी फारतर १९ ते २० सें.मी. (७ ते ८ इंच) भरते. शेपटी सुमारे २० ते २२ सें.मी. (८ ते ९ इंच) भरते. वरच आपण पाहिले की हे प्राणी व खारी यांचेमध्ये पुष्कळ साम्य आहे. किंबहुना टुपाया ह्या शब्दाचा अर्थ मलायीन भाषेमध्ये खार असा आहे. झाडावरील श्रू हे श्रू व खारी यांचे मिश्रणच असल्याचे दिसून येते. त्यांचे लांबट पुढे आलेले तोंड श्रू हे श्रू प्रमाणे असते परंतु गोलसर कान व शरीराचा इतर भाग, अवयव शेपटी इ. सर्व पाहिले असता खारींचीच आठवण येते. खारींप्रमाणेच ह्यांचे पाय झाडावर सरसर चढण्याकरिता उपयोगी असे असतात. पावले उघडी असून बोटे लांब असतात. ती सहज वळू शकतील अशी असतात. ह्या प्राण्याचा रंग वरुन मातकट असतो व गळा आणि पोटाकडील बाजू पांढरट असते.

हे श्रू सर्वत्र दिसून येतात. त्यांना रहावयाला हंगामी सुकी जंगले चालतात. हे श्रू केंव्हा केंव्हा ६००० फूट उंचीवर देखील आढळून येतात.

ट्री श्रू ला जरी झाडावर सरसर भरकन चढता येत असले तरी ते कायम झाडांवर रहात नाहीत. फक्त संकटापासून आपला बचाव करुन घेण्यासाठी व निवाऱ्याकरिता ते झाडावर चढतात. त्यांचे खाद्य जमिनीवरच असते. ते आपले खाद्य शोधण्याकरिता पाला पाचोळा उचकतात. खडका कपारीत अथवा दगडांशेजारी वाढलेल्या लहान सहान वनस्पतींमध्ये असलेले कीटक, त्यांची अंडी, अळ्या ही त्यांची मेजवानी असते. खाद्य मिळविण्यासाठी चाललेली त्यांची झटापट पाहिली की मुंगूसाची अथवा बॅजरची आठवण येते. ते जरी दिसावयाला खारींसारखे असले तरी खारींसारखे या फांदीवरुन त्या फांदीवर, या झाडावरुन त्या झाडावर उड्या मारणे किंवा बसले असता शेपटी हलवीत रहाणे, झाडाच्या बुंध्यावर शरीर चिकटवून ठेवून डोके खाली लोंबकळत ठेवणे अशा खारींसारख्या लीला करीत नाहीत. ते दिसावयाला खारींप्रमाणे असले तरी त्यांच्या सवयी भिन्न आहेत. एकदा नीट पाहिल्यानंतर ट्री श्रूला सहसा कोणी खार म्हणून चूक करणार नाही.

कीटक हे जरी त्यांचे मुख्य खाद्य असले तरी ते फळे देखील खातात. त्याचबरोबर त्यांच्याहून छोटे सस्तन प्राणी, पक्षी देखील खातात. त्यांना पिण्याकरिता व आंघोळीकरिता पाणी फारच आवडते. त्यांच्या प्रजोत्पादनाच्या सवयींबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. एका वेळेस एकच पिलू जन्माला येते. परंतु केंव्हा केंव्हा तीनपर्यंत देखील पिले जन्मतात. नर, मादी व पिले असे कुटुंब ठराविक जागेमध्ये रहाते. ह्या जागेत ते दुसऱ्या कुणाला येऊ देत नाहीत. ते सहज माणसाळले जाऊ शकतात. खारींप्रमाणे ते घरात देखील ये जा करतात. पलंग, टेबल यांच्यावर उड्या मारुन मिळेल ते पडलेले अन्न देखील खातात.

कुंपण डुक्कर
(हेडज्हॉग्ज)

हे प्राणी इन्सेक्टीव्होरा या गटातील एरीनेसिइडे ह्या कुटुंबामध्ये मोडतात. ते लांबीला श्रू पेक्षा लहान असतात. त्यांची डोके व शरीर मिळून लांबी जेमतेम १५ ते १८ सें.मी. (६।७ इंच) होते व शेपूट मात्र अगदीच लहान म्हणजे २।३ सें.मी. (एखाद इंचच) लांब भरते. त्यांचे तोंड डुकराच्या तोंडाप्रमाणे फारच पुढे

अनुक्रमणिका

आलेले असते. हे प्राणी काटेरी कुंपणांच्या खाली रहातात त्यामुळे त्याला इंग्रजीमध्ये हेडज्हॉग्ज असे म्हटले जाते. या प्राण्यांचे डोळे व कानांची पूर्ण वाढ झालेली असून शरीर जाड असते. त्यांचे पाय लहान असून त्याला नख्या असतात. या पायांचा त्यांना खाण्यासाठी विशेष उपयोग होतो. ह्या प्राण्यांच्या पाठीवर सर्वत्र तीक्ष्ण व घट्ट असे काटे पसरलेले आढळतात. हे काटे सायाळीच्या काट्यांसारखे असून ते टोचतात. मात्र ते सायाळीसारखे लांब नसून अगदी छोटे असतात. एरव्ही हे काटे विशेष टोचतील असे वाटत नाही परंतु त्याने डोके आत घेऊन शरीर ताठ करून आतील बाजूस गुंडाळून घेतले की ते चांगलेच ताठ होतात. हे काटे अतिशय तीक्ष्ण असतात. या काट्यांपासून त्या प्राण्याचे शत्रूपासून उत्तम रीतीने संरक्षण होते. ह्याचा रंग वरील बाजूने मातकट असून कपाळ, गळा व छातीकडे पांढरट असतो. तोंड पुन्हा गडद मातकट रंगाचे असते. पाय देखील गडद मातकट रंगाचेच असतात. हे प्राणी बहुधा कोरड्या प्रदेशांत आढळून येतात. त्यांना सुकी रखरखीत जंगले विशेषत्वाने आवडतात. दिवसा ते वाळूमधील उकरून केलेल्या भोकासारख्या बिळांमध्ये अथवा काटेरी झुडूपांमध्ये विसावा घेतात. संध्याकाळ झाली की ते खाद्य मिळविण्याकरीता बाहेर येतात व पहाटे पुन्हा आश्रयस्थानाकडे परततात. त्यांचे खाद्य म्हणजे कीटक, किडे, गोगलगाई, पाली, छोटे छोटे उंदीर, चिचुंद्र्या, पक्ष्यांची अंडी हे होय. सापाला देखील ते मारून खातात. ह्याशिवाय फळे व झाडांची मुळे सुद्धा ते खातात. खाद्य शोधण्याकरीता ते दुडक्या चालीने बराच मोठा रस्ता तुडवितात. सभाव्य संकट अथवा धोक्याची चाहुल लागताच ते आपल्या शरीराची गुंडाळी करून स्वस्थ पडून राहतात. त्यांना हात लावला असता ते पाठीकडचा भाग वर करून त्याला हिसका देतात. त्यामुळे त्यांच्या शरीरावरचे काटे हाताला जोरात टोचतात. अशा वेळेस निषेध दर्शविण्यासाठी ते फिसकारल्यासारखा अथवा गुरगुरल्यासारखा आवाज काढतात. साप मारावयाचा असताना हा प्राणी सापाला चावे घेऊन स्वतःच्या शरीराची गुंडाळी करून ठेवतो. साप याला मारावयाचा प्रयत्न करतो पण त्याच्या काट्यांमुळे सापालाच व्रण होतात. हा प्राणी सापाला पुन्हा पुन्हा चावे घेऊन ठार मारण्यात यश मिळवितो. कोल्हा व खोकड हे पशू मात्र याला फसवून मारतात.

ह्या प्राण्याच्या गर्भधारणेचा काल किती असतो याबद्दल विशेष माहिती नाही. जन्मलेल्या पिलांचे डोळे बंद असून त्याला अंगावर काटे नसतात. हळू हळू पिलांच्या शरीरावर मऊ काट्यांसारखे केस उगवतात. साधारपणे २०/२२ दिवसांनी ते कडक व तीक्ष्ण होतात. पिलांना ठेवण्याकरीता ते वाळूत तयार केलेल्या भोकांना आतून गवताने किंवा पानांनी मढवून मऊ करून ठेवतात.

काही जातीचे हेडज्हॅाग्ज थंडीच्या दिवसांमध्ये निद्रीस्त होतात. त्यांचे खाणेपिणे व हालचाल बंद होऊन ते आत झोप घेतात. परंतु भारतात सापडणाऱ्या त्यांच्या जातींपैकी एकही जात निद्रीस्त होत नाही.

चिचुंदरी
(ग्राऊंड श्रू)

चिचुंदरी साधारणतः आपल्या सर्वांच्या परिचयातील आहे. चिचुंद्र्या अगदी लहान असून चपट्या असतात. त्यांची लांबी डोके व शरीर मिळून सुमारे १५ सें.मी. (६ इंच) असते व शेपटी सुमारे ८ सें. मी. (३ इंच) लांब भरते. चिचुंदरीचे तोंड फारच लांबट व पुढे आलेले असते. वरचा ओठ खालच्या ओठाच्या बराच पुढे आलेला दिसतो. डोळे गोल असून कानाचा आकार काहीसा माणसाच्या कानाच्या आकारासारखा असतो. अंगावर मऊ केस असतात. पाय व शेपटीवर तुरळक केस असतात. चिचुंदरीच्या पायाचा या गटांतील दुसऱ्या प्राण्यांच्या पायांप्रमाणे खणण्याकरीता किंवा झाडावर चढण्याकरीता उपयोग होत नाही.

अनुक्रमणिका

चिचुंदऱ्यांचे पुढचे दात एका विशिष्ट पद्धतीचे असतात. वरच्या जबड्यातील हे पुढचे दोन दात पुढे आलेले असून आत वळलेले असतात; तर खालच्या जबड्यांतील पुढचे दोन दात फारच पुढे आलेले असतात. हे दात सरळ पुढे येऊन शेवटाला थोडेसे वरच्या बाजूला वळलेले दिसतात.

साधारणतः चिचुंदऱ्या नेहमी छोट्या उंदारंसारख्या वाटून दोहोतला फरक न समजल्यामुळे छोट्या उंदरालाच चिचुंदरी म्हणून संबोधले जाते. परंतु लांबट तोंड, मध्ये थोडा वळलेला कान व दात यावरून चिचुंदरी उंदराहून वेगळी अशी सहजपणे ओळखता येते.

चिचुंदरीच्या शरीराच्या दोन्ही बाजूस एकप्रकारची ग्रंथी असते. तीपासून चिचुंदरीच्या शरीराला एक प्रकारचा उग्र वास येतो. मादीला या ग्रंथी नसतात. या ग्रंथीच्या तोंडावर आतील बाजूस वळलेले केस असतात. पुनरुत्पादनाच्या वेळेस ह्या ग्रंथीतून जास्त उग्र वास येऊ लागतो. चिचुंदरीच्या शरीराचा रंग फिकट उदी असून केसांची टोके मातकट रंगाची असतात. सोंडेसारख्या पुढे आलेल्या तोंडाची; तसेच कान, पाय व शेपूट यांची गुलाबी कातडी त्यावर विशेष केस नसल्यामुळे उघडी पडलेली दिसून येते.

इन्सेक्टीव्होरा या गटांतील सर्व प्राण्यांमध्ये चिचुंदऱ्या फार मोठ्या संख्येने सर्वत्र आढळून येतात. त्यांना कशाही प्रकारचे हवामान चालते. चिचुंदऱ्या साधारणतः संध्याकाळ झाल्यावर दिव्याच्या उजेडात कीटक शोधावयाला निघलेल्या पुष्कळदा घराघरामध्ये दिसतात. त्या घाबरल्या असता बारीक परंतु लांब किनऱ्या स्वरात केकाटतात. त्यावरून त्या घरात कुठे असल्यास ताबडतोब समजून येते. त्यांच्या अंगचा उग्र वास व त्या उंदीर आहेत असे समजले गेल्यामुळे त्या मोठ्या प्रमाणवर मारल्या जातात. खरे पहाता त्या निरुपद्रवी असून किडे, कीटक, झुरळे इत्यादी खाऊन आपल्याला एक प्रकारे मदतच करीत असतात. याशिवाय चिचुंदऱ्यांच्या आसपास उंदीर फिरकत नाहीत. ह्याचा उपयोग प्लेग कमीशननेदेखील करून घेतला होता. चिचुंदऱ्याच्या अंगच्या उग्र वासामुळे त्या जेथे फिरकतात त्या वस्तु आपल्या अंगाच्या सहवासाने दूषीत करताता असा सर्वसाधारण समज आहे परंतु त्यात तथ्य नाही.

चिचुंदऱ्यांची पूर्ण वाढ होण्यापूर्वीच त्या प्रजोत्पादन करू लागतात. त्या घाण, केरकचरा, सुकलेले गवत, पालापाचोळा अशा ठिकाणी एका वेळेस दोन अथवा तीन पिलांना जन्म देतात. ही नुकतीच जन्मलेली पिले देखील फार चपळ असतात. ती लागलीच आईबरोबर भटकावयाला बाहेर पडतात. तिच्या मागोमाग पिले तिचे शेपूट तोंडात पकडून बाहेर पडतात. त्यांची आणखी एक गंमत म्हणजे पहिले पिलू आईची शेपटी तोंडात धरते. दुसरे पिलू पहिल्या पिलाची शेपटी तोंडात अलगद धरते. त्याच्या मागोमाग तिसरे, चौथे अशी सर्व पिलावळ एकामागोमाग एक निघते.

***

अनुक्रमणिका

६ उडणारे सस्तन प्राणी

काईरोप्टेरा ह्या प्राण्यांच्या गटामध्ये सर्व प्रकारची वटवाघुळे येतात. वटवाघुळे साधारणतः कोणीही ओळखू शकेल असे विशिष्ट प्रकारचे प्राणी आहेत. सर्व सस्तन प्राण्यामध्ये फक्त वटवाघुळालाच पंख असून त्याला पक्ष्यांप्रमाणे आकाशात स्वैरपणे उडता येते. उडणाऱ्या खारी, उडणारे लेमूर (एक प्रकारचा माकडासारखा दिसणारा परंतु माकडाहून बराच लहान प्राणी) ह्यांना आपण 'उडणारे' शब्द वापरत असलो तरी ते खऱ्या अर्थाने आकाशात स्वैर विहार करू शकत नाहीत. त्यांच्या पुढच्या व मागच्या अवयवांना जोडणारा जो पडद्यासारखा भाग असतो त्यायोगे त्यांना एका फांदीवरून बऱ्याच लांब अतरावर असलेल्या दुसऱ्या फांदीवर उडी मारणे सोपे जाते किंवा वेळी प्रसंगी वर अथवा खाली काही अंतरापर्यंत एका झेपेत जाण्यास सोपे जाते परंतु त्यांना खऱ्या अर्थाने उडता येत नाही. याउलट वटवाघुळांना पक्ष्यांप्रमाणे पंख असून त्यांना पक्ष्यांप्रमाणेच कुठच्याही दिशेने उडता येत तसेच पक्ष्यासारखी पंखांची उघडझाप करुन वर अथवा खाली जाता येते.

वटवाघुळांना ते सस्तन प्राणी असून पक्ष्यांसारखे पंख कसे काय आले याचे मात्र शास्त्रज्ञांना कोडेच आहे. अतीपूर्व कालांतील वटवाघुळांच्या हाडांचे अवशेष तपासून पाहिले असता त्या प्राण्यांना पंख होते असेच आढळून आले आहे. त्यामुळे या सस्तन प्राण्यांना पंख का व कसे आले हे एक अजूनही न उलगडलेले कोडेच आहे. वटवाघुळे ही आपण मागील प्रकरणात पाहिलेल्या इन्सेक्टीव्होरा ह्या गटातील प्राण्यांना जास्त जवळची आहेत. वटवाघुळे ज्या काईरोप्टेरा नावाच्या प्राणीवर्गात येतात तो प्राण्यांच्या गट इन्सेक्टीव्होरा गटांतील प्राण्यांपासूनच पुढे निर्माण झाला असावा असा समज आहे. काही असले तरी आकाशात स्वैर विहार करण्यापूर्वी वटवाघुळे निदान झाडावर तरी रहात असली पाहिजेत की ज्यायोगे त्यांना इकडून तिकडे उड्या माराव्या लागत असतील. त्यामुळे काही कालानंतर गरजेनुसार त्यांना उडता येऊ लागले असावे, असा शास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे. त्यावेळेस त्यांना पुढील पायाची पडदे असलेली बोटे व शरीर आणि पुढच्या व मागच्या अवयवांना जोडणारा पडदा यांचा उपयोग उड्या मारण्याच्या कामी होत असावा. मुख्यतः उडणारे कीटक पकडण्यासाठी त्यांना जास्त जास्त उड्या माराव्या लागत असतील. या कारणास्तव हळूहळू वाढ होऊन त्यांना जणू काही पक्ष्यांप्रमाणेच पंख आले असावेत. सुरुवातीला सर्वच वटवाघुळे कीटकांवर उपजीविका करणारी होती. नंतर काही ठिकाणच्या रहाणीमानानुसार व खाद्याच्या विपुलतेनुसार काही फळे खाणारी वटवाघुळे निर्माण झाली असावीत. आज ह्या फरकानुसार वटवाघुळांचे दोन मुख्य विभाग पाडण्यात येतात.

(१) फळे खाणारी वटवाघुळे : ह्या विभागामध्ये येणारी वटवाघुळे फक्त फळे खाऊनच आपली उपजीविका करतात. ही वटवाघुळे आकाराने साधारणतः मोठी असतात.

(२) कीटक व इतर सर्वसाधारण खाद्य खाणारी वटवाघुळे : ही सर्वसाधारणपणे आकाराने लहान अशी असतात. इंग्रजीमध्ये यांना अनुक्रमे 'मेगॅकाईरोप्टेरा' व 'मायक्रोकाईरोप्टेरा' असे म्हणून संबोधितात. मेगॅ या शब्दाचा अर्थ आहे आकाराने मोठा व मायक्रो म्हणजे अगदी लहान. काही फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांच्या पंखांची लांबी १ ते १॥ मीटर (४ ते ५ फूट) देखील असते. कीटक खाणारी वटवाघुळे आकाराने लहानच असतात. त्यांच्यापैकी एकाही जातीचे वटवाघुळे मोठ्या जातीच्या वटवाघुळाइतके आकाराने मोठे नसते. सर्वांत लहान जातीचे वटवाघुळ आपल्या केवळ अंगठ्याच्या पहिल्या पेराएवढे असते.

अनुक्रमणिका

सर्व सस्तन प्राण्यांमध्ये वटवाघुळ त्याच्या पंखामुळे वेगळे असे जाणवते. ह्या पंखांमुळे त्याचे हवेतील आयुष्य सुकर झाले आहे. आता आपण त्याच्या पंखांची रचना पाहू. प्राण्यांच्या या गटाला ‘काईरोप्टेरा’ हा ग्रीक शब्द असून ‘काईरोज’ म्हणजे ‘हात’ व ‘प्टेरॉन’ म्हणजे ‘पंख’ अशा दोन शब्दांपासून तो बनलेला आहे. त्यावरून वटवाघुळाच्या पंखांची आपल्याला साधारण कल्पना येते. वटवाघुळाचे पंख हे सस्तन प्राण्यांच्या पुढील अवयवांचे (हाताचे) पंखात झालेले रूपांतर आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. त्याच्या पंखामध्ये कोपरापर्यंत असलेला बाहु (अप्पर आर्म) नंतर मनगटापर्यंत आलेल्या हाताची दोन हाडे व पुढे ४ बोटे आणि एक अंगठा अशी एकंदर सर्व हाडे असतात. अंगठा सुटा असून इतर बोटे फारच लांब लांब असतात. ही सर्व स्नायूंच्या पातळ पडद्याने एकमेकांना जोडलेली असतात. वटवाघुळाचा सर्व पंख थोडक्यात म्हणजे छत्रीसारखा उघडता अथवा मिटता येतो. त्याचप्रमाणे उघडलेला असताना छत्रीप्रमाणे खेचून उघडून धरला जातो. वटवाघुळाच्या बोटांना असलेल्या सांध्यांचा त्याला जास्त उपयोग होतो. ती कशीही कुठेही वळविता येतात. त्यामुळे उडत असताना पंख कसाही कुठच्याही दिशेने बदलत्या हवेनुसार सहजगत्या वळविता येतो. दोन्ही पंख उघडून पसरविले असता उडण्याच्या गतीवर चटकन ताबा मिळविला जातो. अशा प्रकारे निसर्गाने त्याला पूर्णतः उपयोगी असे पंख दिले आहेत.

पंखापासून (पुढील अवयवांपासून) निघालेला हा स्नायूचा पातळ पडदा पुढे पायापर्यंत गेलेला असतो. तसेच तो दोन्ही पायांमध्येही आलेला असतो. यामुळे शेपटीदेखील ह्या पडद्यामध्ये झाकली जाते. तसेच त्याच्या मानेपासून पुढच्या हातापर्यंत देखील हा पातळ पडदा आलेला असतो. अशा प्रकारे वटवाघुळाचे संपूर्ण शरीर जणू काही ह्या स्नायूंच्या पातळ पडद्यामध्ये झाकले गेलेले असते. ज्या वटवाघुळांचे पंख लांब व टोकदार असतात त्या वटवाघुळांना लवकर व फार वेगाने उडता येते. याउलट ज्यांचे पंख लहान असून गोलाकार असतात त्यांचा उडण्याचा वेग कमी असतो. लांब व टोकदार पंख असलेली वटवाघुळांची एक शीथटेल्ड (Sheath tailed bat) नावाची जात आहे. या जातीची वटवाघुळे सर्व जगात फार वेगाने उडणारी वटवाघुळे म्हणून ओळखली जातात. त्यांचा उडण्याचा वेग ताशी सुमारे ५५ कि. मी. (३५ मैल) असून ती सात-आठशे कि.मी. (पाच पाचशे मैल) एका वेळेस न थांबता उडून जाऊ शकतात. या उलट हॉर्स शू (Horse Shoe) नावाच्या वटवाघुळांचा वेग फारच कमी असून ती फारशी उडत नाहीत. अंधार पडल्यानंतर ती झाडांवर किंवा कुंपणावर बसून इकडून तिकडे उडणारे कीटक पकडतात. ह्या दोन जातींच्या दरम्यान वेग असलेल्या वटवाघुळांच्या दुसऱ्या असंख्य जाती आहेत. वटवाघुळाच्या हाताचे जरी पंखात रुपांतर झालेले असले तरी इतर सस्तन प्राण्यांप्रमाणे त्याच्या हाताचा उपयोग चालताना, चढताना काही आधार पकडण्यासाठी देखील होतो. केंव्हा केंव्हा वटवाघुळे हातामध्ये त्यांचे खाद्य पकडून ते खाताना दिसतात. त्यांच्या पंखाच्या वरील बाजूस अंगठ्याचे जे नख सुटे असते त्याचा उपयोग कुठचीही गोष्ट घट्टपणे पकडून ठेवण्यासाठी अतिशय होतो. याशिवाय फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांच्या पंखाच्या अंगठ्याशेजारच्या बोटाच्या खाली देखील एक तीक्ष्ण नख असते. ही वटवाघुळे आपण फळ हातात धरुन खातो त्याप्रमाणे पंखामध्ये पकडून खातात. अशा प्रकारे किती केले तरी त्या पंखाचा त्यांना सस्तन प्राण्यांच्या हातासारखा उपयोग होतोच. हे पंख जेंव्हा वापरात नसतात तेव्हा सर्व बोटे जवळ येऊन छत्री मिटल्याप्रमाणे ते बंद होतात.

वटवाघुळाच्या शरीराच्या मागील भागाची व पायांची पुढील शरीराच्या मानाने कमी वाढ झालेली आढळून येते. त्याचप्रमाणे ढुंगणाचा भाग व मागील पाय अगदी कमजोर असल्याचे दिसून येते. त्याच्या सर्व शरीराची रचना जणू काही फक्त उडता यावे या एकाच उद्देशाने केल्यासारखी वाटते. मागील पाय अतिशय बारीक व कमजोर असल्याने वटवाघुळ चालू लागल्यास खुरडत चालल्यासारखे वाटते. ह्याशिवाय

अनुक्रमणिका

गुडघ्याचा जो सांधा आहे तो इतर सस्तन प्राण्यांप्रमाणे पुढील बाजूस नसून मागील बाजूस असतो त्यामुळे तर ते आणखीनच लंगडत चालल्यासारखे वाटते. चालण्यापेक्षा वटवाघुळाला झाडावर चढता मात्र सरसर येते. ती हाताच्या बोटाला असलेल्या नख्यांचा उपयोग आधार मिळविण्यासाठी व तो धरुन ठेवण्याच्या कामी करतात. काही वटवाघुळांचे मागचे पाय जास्त जाडे असतात तर बरेच जणांचे पुढले पाय जास्त जाडे असतात.

वटवाघुळे त्यांच्या पायाचा उपयोग भक्ष्य पकडण्यासाठी करु शकत नाहीत. त्यांच्या मागील पायांच्या नख्यांचा उपयोग दात कोरुन साफ करण्यासही होतो. परंतु त्याच्या पायाचा मुख्य उपयोग ती हवेतून जमिनीवर उतरल्यावर काही तरी आधार घट्ट पकडून धरण्याकडे होतो.

काही जातींच्या वटवाघुळांच्या शेपट्या मोठ्या असतात. तर काहींच्या लहान असतात. काहींच्या इतक्या लहान असतात की, त्या चटकन दिसूही शकत नाहीत. फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांच्या शेपट्या त्यामानाने मोठ्या असतात. कित्येक वटवाघुळांच्या शेपट्या सुट्या असतात तर कित्येकांच्या स्नायूंच्या पडद्यामध्ये चिकटलेल्या असतात. वटवाघुळे आपली शेपटी आत अगर बाहेरच्या बाजूस वळवू शकतात. त्यामुळे शेपटीचा उपयोग वटवाघुळाला उडताना उड्डाणाची दिशा बदलण्यास तसेच वेग कमीजास्त करण्यास होतो.

कीटक खाणारी वटवाघुळे छोटे छोटे कीटक उडता उडता हवेतच पकडून खातात. फळे खाणारी वटवाघुळे तोंडात अथवा पंखात फळे पकडून आपल्या नेहमीच्या विसाव्याच्या ठिकाणी जाऊन नंतर खातात. दुसरीही कित्येक वटवाघुळे असेच आपले अन्न नेहमी विसाव्याकरिता ज्या झाडावर जमतात तेथे नेतात व स्वतःला झाडाला उलटे टांगून घेऊन मग स्वस्थपणे खातात. कित्येक वटवाघुळे झाडाझुडपांवर असलेले कीटक हवेतून उडत असता चटकन खाली येऊन त्यावर झडप घालून; त्याला ठार मारुन तोंडात टाकतात व क्षणभरातच तो चघळता चघळता पुन्हा हवेत झेपावतात. वटवाघुळे फारच हावरट असून त्यांना पुष्कळ अन्न लागते. फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांपैकी जी लहान जात आहे त्या जातीची वटवाघुळे तर एका वेळेस स्वतःच्या वजनाहूनही अधिक वजनाइतकी फळे खातात. परंतु ही सर्व फळे खाणारी वटवाघुळे फळाचा गर चावून चावून त्याचा रस तेवढा शोषून घेतात व बाकीचा चोथा टाकून देतात.

त्यांचे खाणे म्हणजे फुलाफळांचा मध व रस हे होय. फळे चावल्यावर उरलेला चोथा खालच्या जबड्यात साठविला जातो व तो नंतर जिभेने बाहेर ढकलला जातो. परंतु केळी, पक्व पेरु ह्यांचा मऊ गर मात्र ती गिळून टाकतात. फळे खाणाऱ्या काही वटवाघुळांच्या जिभा फुलामधील मध चाटून घेण्यासाठी लांब असतात. फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांचे दात कीटक खाणाऱ्या वटवाघुळांपेक्षा वेगळे असतात. कीटक खाणारी वटवाघुळे कीटकांच्या शरीराचे जे टणक भाग असतात ते खात नाहीत. काही जातीची वटवाघुळे (व्हॅम्पायर्स) ही दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीरातले रक्त तेवढे शोषून घेतात. ह्या जातीची वटवाघुळे भारतात सापडत नाहीत. त्या वटवाघुळांच्या पुढील दातांची रचना रक्त शोषून घेण्याकरिता विशिष्ट प्रकारची असलेली दिसून येते. दातांच्या विशिष्ट प्रकारच्या रचनेवरुन वेगवेगळ्या जातीची वटवाघुळे ओळखणे सोपे जाते.

वटवाघुळे निशाचर असतात. रात्रीच्या अंधारात ती अगदी सहजतेने आकाशात उडू शकतात. अंधारात उडत असताना काही अडथळे आल्यास ती ते बरोबर चुकवितात. काही वटवाघुळे संध्याकाळ

झाल्याबरोबर भक्ष्याच्या शोधार्थ बाहेर पडतात ती पहाटेपर्यंत बाहेर असतात. त्यांना उडण्यासाठी दृष्टीचा उपयोग होतो. परंतु जी वटवाघुळे फक्त रात्रीच्या गडद काळोखातच बाहेर असतात त्यांना दृष्टीचा काहीच उपयोग होत नाही. परंतु ही वटवाघुळे देखील त्यांच्या मार्गात कितीही अडथळे आले तरी ते बरोबर चुकवून पुढे जातात असे प्रयोगान्ती दिसून आले आहे. दृष्टीचा उपयोग न करता ही वटवाघुळे आपल्या मार्गातील अडथळे कसे बरे चुकवितात? अलीकडच्या संशोधनानुसार असे आढळून आले आहे की रडार यंत्रणेप्रमाणे ते 'सुपरसॅानीक कंपलहरी (वेव्हज्)' उत्पन्न करतात आणि अडथळ्याच्या वस्तूपासून परावर्तिलेल्या लहरी वटवाघुळाच्या कानाचा आतील भाग शोषून घेतात व त्याद्वारे त्याला अडथळ्याचे ज्ञान होते. अशाप्रकारे रात्रीच्या अंधारातही ती बिनधास्तपणे उडू शकतात. याकरिता त्यांच्या कानाच्या आतील भागाची रचना विशिष्ट प्रकारे असलेली आढळून येते. अशा प्रकारे त्यांची श्रवणशक्ती अतिशय तीव्र असल्याचे दिसून येते.

कीटक खाणाऱ्या वटवाघुळांचे श्रवणज्ञान फळे खाणाऱ्या वाघुळांपेक्षा जास्त तीव्र असते. कानाच्या रचनेवरुनही वटवाघुळांच्या जाती ओळखू येतात. मांसाहारी वाघुळांच्या कानाला 'ट्रागुस' नावाचे आणखी एक पापुद्र्यासारखे पाळे असते. ते शाकाहारी म्हणजे फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांच्या कानाला नसते. ह्या ट्रागुसखेरीज काही जातींमध्ये आणखी एक 'उपपाळे' असते. त्याला अँट्रीट्रागुस असे म्हणतात. ही उपपाळी फळे खाणाऱ्या वाघुळांमध्ये नसतात. शाकाहारी वटवाघुळांचे कान त्यामानाने लहान असतात. जास्तीत जास्त बारीक आवाज ऐकू येणाऱ्या वटवाघुळाच्या कानाची माणसाच्या कानाशी तुलना केली असता मात्र असे आढळून येते की विजांचा गडगडाट किंवा मोठमोठे आवाज अशा गोष्टींचा त्यांच्या कानावर काहीच परिणाम होत नाही. परंतु बारीकातील बारीक ध्वनीलहरी मात्र शोषून घेण्यास ते अतिशय समर्थ असतात. ह्या बारीक ध्वनीलहरी माणसाला रडार यंत्रणेखेरीज अजिबात ऐकू येऊ शकत नाहीत. वटवाघुळ साशंक झाले असता त्याच्या कानाच्या पाळ्या थरथरतात.

वटवाघुळांच्या श्रवणशक्तीप्रमाणेच त्यांचे स्पर्शज्ञानही तीव्र असते. त्यांच्या पातळ पंखांच्या पडद्याला शेवटपर्यंत रक्तवाहिन्यांचा पुरवठा झालेला असतो. त्यामुळे त्या ठिकाणी देखील स्पर्शज्ञान होते. काही जातींच्या वटवाघुळांना नाकावर आणखी एक पानासारखा पातळ पडदा असतो त्याला 'नोज लीफ' असे इंग्रजीमध्ये म्हणतात. (पहा आ. ४). त्यायोगे देखील त्याला स्पर्शज्ञान होते. एखादा धोका आहे असे वाटल्यास त्याचे हे नोज लीफ देखील कानाप्रमाणेच थरथरते. यावेळेस संकटाची चाहूल घेण्यासाठी वटवाघुळ आपले डोके इकडून तिकडे व तिकडून इकडे वळवत रहाते. अगदी रात्रीच्या मिट्ट काळोखात दाट झाडीझुडूपात आपले अन्न शोधणाऱ्या वटवाघुळांनाच हे नोज लीफ असते. अशा प्रकारे वटवाघुळांना काळोखात दिसण्यापेक्षा स्पर्श व गंध ह्या दोन गोष्टींवर अवलंबून रहावे लागते. फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांना 'ट्रागुस', 'अँटीट्रागुस' अथवा 'नोज लीफ' ह्यापैकी काहीच नसते. ह्या फरकावरुन ती वेगळी ओळखली जाणे सोपे ठरते.

ठराविक जातीची वटवाघुळे ठराविक प्रकारच्या जंगलात व भागातच दिसून येतात. फळे खाणारी वटवाघुळे उष्ण कटीबंधातच दिसून येतात. ही वटवाघुळे थंड प्रदेशात दिसून येत नाहीत. वटवाघुळे जरी आपले अन्न शोधावयास रात्री बाहेर पडतात असे आपण वर पाहिले असले ती केंव्हा केंव्हा ढगाळ वातावरण असल्यास ती दिवसादेखील भक्ष्याच्या शोधार्थ फिरतीवर असलेली दिसून येतात. काही अपवादात्मक वेळा

अनुक्रमणिका

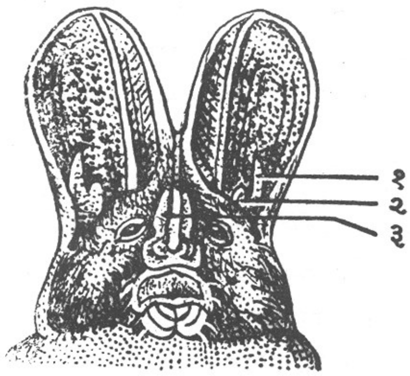

१ ट्रागुस
२ अँटीट्रागुस
३ नोजलीफ

आकृती क्र. ४

ती भर उन्हाची देखील बाहेर असलेली दिसतात. मात्र बहुत करुन ती दिवसा त्यांच्या विश्रांती घेण्याच्या ठिकाणी जमून स्वतःला उलटे टांगून घेऊन विसावा घेताना दिसतात.

तपमान, भक्ष्याचा पुरवठा अशा अनेक गोष्टी त्यांच्या उड्डाणाची दिशा ठरवितात. फळे खाणारी वटवाघुळे व इतर अनेक कीटकभक्षी वटवाघुळे सहसा उघड्यावर विसावा घेण्यासाठी जमतात. परंतु अनेक जातींची कित्येक वटवाघुळे सहसा गुहांसारखी आश्रयस्थाने शोधतात. साधारणपणे गुहांमधील तपमानात बाहेरच्या हवेनुसार विशेष बदल होत नसल्यामुळे ती गुहांमध्ये रहाणे पसंत करतात.

फळे खाणारी एका जातीची वटवाघुळे हिमालयात ३,००० मीटर्स उंचीवर देखील दिसून येतात. त्या ठिकाणी देखील ती गुहांमध्ये राहू शकत असल्याने बाहेरच्या थंडीपासून त्यांचे रक्षण होऊ शकते. फळे खाणारी इतर जातींची वटवाघुळे झाडावर रहात असल्यामुळे ती मात्र इतक्या उंचीवर दिसून येत नाहीत. गुहांमध्ये राहणाऱ्या जातीची वटवाघुळे थंडीच्या दिवसातही त्याच प्रदेशात रहातात. परंतु बाकीची वटवाघुळे थंडीच्या दिवसात थंडी सहन न झाल्यामुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातात किंवा निद्रिस्त होतात. बाहेरचे हवामान थंड होऊ लागले की त्यांच्या शरीरातील कार्य थंडावू लागते आणि ती निद्रिस्त होऊ लागतात. परंतु बाहेरचे हवामान थंड असले तरी त्यांच्या रहाण्याच्या ठिकाणचे तपमान जर त्यांना सोसवेल इतके गरम राखले गेले तर ती निद्रिस्त न होता कार्यक्षम राहू शकतात. ती निद्रिस्त झाल्यामुळे शरीरातील सर्वच हालचाली थंडावतात. अशा वेळेस त्यांना अन्नाची काही गरज भासत नाही. हिवाळ्यामध्ये कीटक अगदी कमी संख्येने उपलब्ध असतात; परंतु वटवाघुळे ह्या वेळेस निद्रिस्त असल्यामुळे त्यांचा त्यापासून काही तोटा होत नाही. कीटक भक्षण करणारी वटवाघुळे थंडीच्या दिवसात एकतर निद्रिस्त होतात; नाहीपेक्षा ती थंड प्रदेशातील आपले बस्तान उठवून दुसऱ्या उष्ण प्रदेशात जातात. उष्ण प्रदेशात कीटकांना तोटा नसल्यामुळे त्यांना भरपूर खाद्य मिळते. भारतातील वटवाघुळांच्या निद्रिस्त होण्याबद्दल तसेच स्थलांतराबद्दल विशेष माहिती नाही. भारत देश तसा उष्ण कटिबंधातच येत असल्यामुळे आपल्याकडे सापडणाऱ्या बहुतेक सर्व जातीच्या वटवाघुळांना स्थलांतर करावे लागत नाही अथवा निद्रिस्त व्हावे लागत नाही. मात्र युरोपातील काही जातीची वटवाघुळे जी हिमालयात दिसून येतात ती हिवाळ्यात निद्रिस्त होतात असे दिसून आलेले आहे. ह्या क्रियेला शीतनिद्रा असे म्हणतात. परंतु ही वटवाघुळे हिवाळ्यात हिमालयातून निघून भारतातील दक्षिणेकडील उष्ण प्रदेशात जातात किंवा कसे याबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाही. भारताच्या इतर भागातील वटवाघुळे देखील निद्रिस्त होत नसली, किंवा स्थलांतर करीत नसली तरी हिवाळ्यामध्ये त्यांची कार्यक्षमता थोडी सुस्तावतेच. ह्यासच शीतनिष्क्रियता असे म्हणतात. फळे खाणारी वटवाघुळे अहमदाबाद येथे थंडीच्या दिवसात रात्रीच्या वेळेस देखील उलटी

लोंबकाळून झोपून राहिलेली दिसून आली आहेत. याउलट त्यांना अती उष्णतेचा देखील त्रासच होतो. मे महिन्यामध्ये हीच वटवाघुळे भर दुपारी न झोपता आपल्या पंखांनी वारा घेऊन उष्णतेची झळ कमी करण्याचा प्रयत्न करीत असलेली दिसून येतात. पावसाचा मात्र त्यांना विशेष असा त्रास होत नाही. अगदी जोराचा पाऊस असल्याखेरीज ती त्याला दाद देत नाहीत. तसेच दमट हवेचा देखील त्यांना काही त्रास होत नाही.

यापुढे आपण वटवाघुळे कशा वातावरणात रहातात त्याबद्दल माहिती घेऊ. यासाठी प्रथम आपण त्यांचे ढोबळ मानाने फळे खाणारी, कीटक खाणारी व मांसाहारी असे तीन मुख्य भाग पाडू. सुरुवातीला आपण फळे खाणारी वटवाघुळे कशा वातावरणात रहातात ते पाहु. कुठच्याही प्राण्याच्या राहणीमानाचा विचार करताना त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या संवयींचा विचार करावा लागतो. फळे खाणारी वटवाघुळे केवळ फळांवरच उपजविका करीत असल्यामुळे हंगामानुसार ठिकठिकाणी मिळणाऱ्या फळांच्या मुबलकतेनुसार ती जागा बदलतात. म्हणजेच एखाद्या ठिकाणी ती वटवाघुळे जास्त प्रमाणावर आढळून येतात तर ज्यावेळेस फळांचा पुरवठा संपुष्टात येतो तेंव्हा ती दुसऱ्या ठिकाणी जातात. त्याचप्रमाणे खाद्याच्या मुबलतकेवर त्यांचा विणीचा हंगामही अवलंबुन असतो. म्हणजेच फुले व फळे येण्याच्या सुमारास त्यांची पुनरुत्पादनाची वेळ असते. रोझीटी (Rousette) नावाच्या एका जातीची वटवाघुळे झाडांवर न रहाता गुहांमध्ये रहातात. एरवी झाडावर रहाणारी वटवाघुळे आश्रयासाठी तसेच खाद्यासाठी त्याच झाडावर मुख्यतः अवलंबून असतात.

सायनोप्टेरस (Cynopterus) (पहा आ. ५) नावाच्या फळे खाणाऱ्या दुसऱ्या जातीची वटवाघुळे बहुधा ताडाची झाडे पसंत करतात; तर टिरोपस (Pteropus) नावाची वटवाघुळे वड, उंबर, चिंच अशा मोठमोठ्या व जास्त फांद्या असणाऱ्या झाडांवर वस्ती करतात. केंव्हा केंव्हा ती बांबूसारख्या बिनफांद्यांच्या झाडांचाही आश्रय घेतात. एखादे चांगले पसरलेले झाड अथवा ठराविक झाडांचा समूह चांगला वाटल्यास वर्षानुवर्षे देखील ती त्या ठिकाणीच वस्ती करणे पसंत करतात. ही वटवाघुळे फुले व फळे खातात त्यामुळे ती परागीवहन व बीजवाहनास मदत करतात. त्यांच्या फळे एकीकडून घेऊन आपल्या विश्रांतीच्या जागी नेऊन खाण्याच्या संवयीमुळे ती एकीकडून दुसरीकडे जात असतात फळांतील बिया मध्येच कुठेतरी पडण्याचा संभव असतो. अशा प्रकारे ती बीजवाहनास मदत करतात. त्याचप्रमाणे फुलांतील मध हे देखील त्यांचे मुख्य खाणे असल्यामुळे ती या झाडावरून त्या झाडावर जात असतात. अशा प्रकारे एका झाडावरील फुलांतील त्यांच्या तोंडाला व डोक्याला चिकटलेले परागकण दुसऱ्या झाडांवरील फुलांवर पडले जाऊन परागसिंचनास मदत होते. अशी ठराविक झाडे आहेत की ज्यांची फुले फक्त संध्याकाळनंतरच उमलतात. ह्या फुलांना तीव्र वास असतो. त्यामुळे वटवाघुळे त्या ठिकाणी आकर्षिली जातात. अशा प्रकारे ते परागसिंचन करुन फलधारणेस मदत करतात.

याचप्रकारे कीटक खाणारी जी वटवाघुळे असतात ती कीटक खाऊन त्यांच्या वाढीला एक प्रकारे आळाच घालीत असतात. त्यांना कुठच्याही प्रकारचे कीटक चालतात. मात्र अतिउंचावरुन उडणारी वटवाघुळे कीटक पकडण्यास फार खाली येत नाहीत. त्यामुळे त्यांना उंचीवरुन उडणारे कीटक मिळतात; तर जी वटवाघुळे खालच्या पातळीवर उडतात त्यांना फुलपाखरे, पतंग व त्या ठिकाणी वावरत असलेले अनेक प्रकारचे कीटक मिळू शकतात. काही ठराविक जातीची वटवाघुळे सोडल्यास बाकीची सहसा मनुष्यवस्तीच्या आसपास तसेच शेतीलागवडीच्या जमिनीच्या आसपास दिसून येतात. यांपैकी कांही डोंगराळ प्रदेशात आढळतात

अनुक्रमणिका

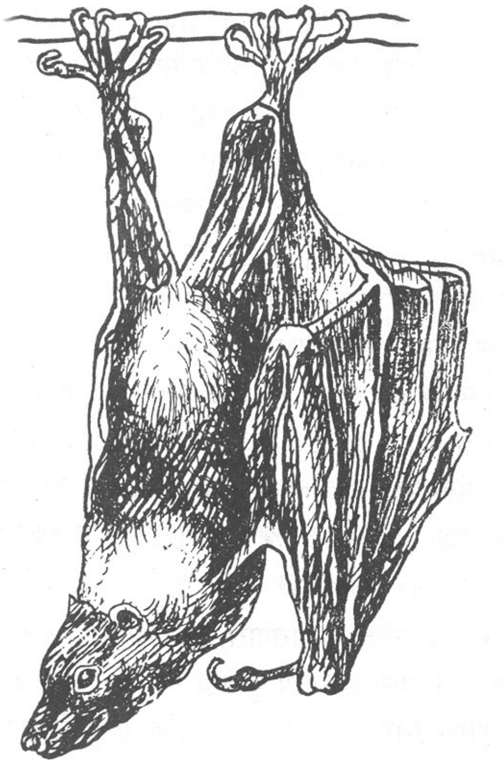

आ. क्र. ५ **फळे खाणारे वटवाघुळ** (Cynopterus)

तर कांही शहरी भागांतही आढळतात. काही शेती लागवडीच्या प्रदेशांत तर कांही मनुष्यवस्तीच्या आसपास आढळून येतात. कांही वटवाघुळे पाण्यातील कीटक मारुन खातात. हंगामानुसार कीटकांचे प्रमाण कमी अधिक होत असल्याने वटवाघुळेही आपली जागा त्यानुसार बदलतात. उदा., नद्या, तळी आटत असता त्या ठिकाणच्या पाणवनस्पती पुरेशा पाण्याच्या अभावी कुजू लागतात. अशा ठिकाणी कीटकांचे प्रमाण वाढते. त्यावेळेस त्यांना खाण्यासाठी पुष्कळशी वटवाघुळे येतात. त्याचप्रमाणे फुले येणाऱ्या अनेक झाडांवर कीटक फुलांतील मध चोखून घेण्यासाठी येतात. त्या कीटकांना खाण्याकरिता अशा झाडांवर वटवाघुळे देखील येतात.

फळे व कीटक भक्षण करणाऱ्या वटवाघुळांच्या जाती पाहिल्यानंतर आता आपण मांसाहारी वटवाघुळांची सर्वसाधारण माहिती पाहू. ही वटवाघुळे छोटे छोटे पक्षी, प्राणी, बेडूक, मासे इ. खातात. ह्या जातीची वटवाघुळे भारतांत सापडत नाहीत. ती फक्त अमेरिकेतच सापडतात. यांना व्हॅम्पायर्स (Vampires) असे म्हणतात. भारतात साधारण ह्यांच्यासारखीच दिसणारी एक जात आहे तिला फॉल्स व्हॅम्पायर्स (False Vampires) असे म्हणतात. ह्या जातीची वटवाघुळे आकाराने साधारणतः लहान असतात. या मांसाहारी वटवाघुळांसारखीच आणखी एक जात आहे. साधारण बोटभर लांबीची अशी ही वटवाघुळे मेक्सिको ते ब्राझीलपर्यंत अमेरिकेच्या रानांत सर्वत्र दिसतात. ती दिवसा सांधीकपारीत झोप घेतात आणि रात्री शिकारीकरिता हिंडतात. त्यांचे दात विशेष धारदार असतात. त्या धारदार दातांनी ती निजलेल्या प्राण्याच्या अंगाला त्याच्या नकळत भोक पाडू शकतात. असे भोक पाडल्यावर तेथे तोंड लावून त्यांचे रक्त शोषून घेतात. त्यांनी माणसाला देखील उपद्रव केल्याची उदाहरणे आहेत.

अनुक्रमणिका

वटवाघुळे मनुष्यवस्तीच्या आसपास फिरकण्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांना मनुष्यवस्तीच्या जवळपास खाद्याचा पुरवठा भरपूर असतो. फळे खाणारी वटवाघुळे देखील केळी तसेच इतर जातीच्या फळांच्या बागा या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. त्यांना आंबे, काजू ह्या फळांची फुले फार आवडतात. फुलाफळांच्या हंगामानुसार ह्या वटवाघुळांची उपस्थिती कमी जास्त झालेली दिसून येते. फळे खाणारी वटवाघुळे मनुष्यवस्तीतच अथवा लागवडीखालील प्रदेशांतच रहाणे पसंत करतात. ह्या ठिकाणी फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांबरोबरच कीटकभक्षी वटवाघुळे देखील वस्तीला असलेली दिसून येतात. कारण फळांवर वेगवेगळ्या तऱ्हेचे कीटक येतातच. त्यांना खाण्यासाठी ही वटवाघुळे तेथे असतात.

झाडांवर रहाणारी वटवाघुळे खूप फांद्यांचे मोठेसे झाड पाहून तेथे विश्रांतीसाठी येतात हे आपण मागे पाहिलेलेच आहे. त्याप्रमाणे गुहांमध्ये रहाणारी वटवाघुळे ही मनुष्यवस्तीच्या आसपास रहात असल्यास व गुहा उपलब्ध नसल्यास जुने पडीक वाडे, अशा जागांचा आसरा घेतात. फळे खाणारी वटवाघुळे एक प्रकारे परागवहन व फलधारणेस मदत करीत असली तरी ती पुष्कळ फळे अर्धवट खाऊन त्यांची नासाडी करतात. परंतु कीटक खाणारी वटवाघुळे कीटक खाऊन एक प्रकारे मनुष्याला उपयुक्तच ठरतात. वटवाघुळांना विशेष कोणी त्रास देत नाही. फळे खाणाऱ्या वटवाघुळांची सर्वात मोठ्या आकाराची जी जात आहे (टिरोपस) त्यांचे मांस चवीला फारच रुचकर असते. वटवाघुळांना विशेष कोणी शत्रू नसतात. केंव्हा केंव्हा घुबड व मोठ्या घारीच्या जातीचे मोठे प्राणी मात्र त्यांना मारुन खातात. तसेच कार्नीव्होरा या गटामध्ये येणारे वीझल (Weasal) नावाचे प्राणी देखील वटवाघुळांना मारुन खातात. परंतु वटवाघुळांचे मुख्य शत्रू म्हणजे पिसवा व त्यांचे रक्त शोषून घेणारे कांही छोटे परोपजीवी कीटक होत. हे त्यांच्या शरीरातून रक्त शोषून घेऊन त्यांच्याच अंगावरील केसांमध्ये रहातात. ह्यांचा उपद्रव थांबवण्याकरिता वटवाघुळे मधून मधून नख्यांनी अथवा दातांनी आपल्या शरीरावरील केस विंचरत असतात. वटवाघुळांचे पंखच शत्रुपासून सुटका करून घेण्यासाठी त्याच्या उपयोगी पडतात. याशिवाय कांही जातींच्या वटवाघुळांच्या शरीराला घाणेरडा उग्र दर्प येतो त्यामुळे सहसा कोणी त्यांच्या जवळ जात नाही.

फळे खाणारी मोठी वटवाघुळे जरी पुष्कळशा संख्येने एका झाडावर अथवा एकाच ठिकाणी विश्रांती घेत असली तरी त्यांच्या भक्ष्य मिळविण्याच्या अशा ठराविक हद्दी असतात. एकाच्या हद्दीत दुसरा प्रवेश करीत नाही. वटवाघुळे सहसा कळपाकळपाने रहाणे पसंत करतात. नर व मादी यांच्याबरोबर पिले फार काळपर्यंत रहात नाहीत. तसेच एकाच झाडावर आश्रय घेत असलेली वटवाघुळे एकाच वेळेस एकाच दिशेने खाद्य शोधण्याकरिता उडाली तरी पुन्हा अन्न शोधावयाचे असताना प्रत्येकजण आपली वेगवेगळी दिशा ठरवून जातो. अन्न मिळाल्यावर ती पुन्हा आपल्या ठराविक झाडावर येऊन चांगली जागा पकडून बसतात. त्यांचेमध्ये वरचेवर जागांवरुन बरीच भांडण होतात. फळे खाणारी छोटी वटवाघुळे (Cynopterus) त्या मानाने कमी संख्येने एकत्र जमून रहातात. कीटक खाणाऱ्या वटवाघुळांच्या देखील पुष्कळ जाती एकेकटे अथवा जोडीने रहाणे पसंत करतात. केंव्हा केंव्हा दोन वेगवेगळ्या जातीची वटवाघुळे एकाच जागेत (गुहेतील एकाच भागांत) देखील रहातात परंतु त्यांचा आपापसांत समागम होत नाही.

अजूनपर्यंत भारतातील वटवाघुळांच्या प्रत्येक जातीच्या रहाणीमानाचा तसेच अन्न पाणी व प्रजोत्पादनाच्या संवयींचा विशेष अभ्यास केला गेलेला नाही. साधारणपणे मार्च ते मे च्या दरम्यान नवीन पिले जन्माला येतात. या वेळेस पुष्कळशा झाडांना फुले आलेली असतात. तसेच निरनिराळ्या प्रकाराचे कीटकही भरपूर प्रमाणांत उपलब्ध असतात. नवीन जन्माला आलेल्या पिलांना हे खाद्य व्यवस्थित व पुरेसे

अनुक्रमणिका

मिळण्यासाठीच निसर्गाने जणू काही ही रचना करुन ठेवली आहे. मुंबईच्या किनारपट्टीला फळे खाणारी नर मादी वटवाघुळे साधारणपणे ऑक्टोबर ते डिसेंबर पर्यंत एकत्र रहाताना दिसून आलेली आहेत. त्यानंतर साधारणपणे मार्च ते एप्रिलच्या दरम्यान नवीन पिले त्यांचेबरोबर पहावयास मिळाली. यावरुन देखील वरील विधानाला पाठिंबा मिळतो. त्यांच्या प्रजोत्पादनाचा कोणी विशेष अभ्यास केला नसल्यामुळे त्यांचा गर्भधारणेचा काल किती असतो वगैरेंबद्दल काही विशेष माहिती उपलब्ध नाही. साधारणपणे पुष्कळशा जातींत एका वेळेस एकच पिलू जन्माला येते परंतु कांही जातींत एका वेळेस दोन पिले देखील जन्माला आलेली दिसून येतात. जन्मल्याबरोबर आई त्या पिलाला जिभेने चाटून चाटून प्रथम साफ करते. पिलू जन्माला येते तेंव्हा त्याचे डोळे बंद असून अंगावर केस नसल्यामुळे कातडी उघडी पडल्यासारखी दिसते. कांही जातींच्या पिलांना बाल्यावस्थेतील केस असतात. नवीन पिलू आईच्या अंगाला घट्ट बिलगून रहाते. ते आईचे केस आपल्या पायांनी व नख्यांनी घट्ट पकडून तिच्या पंखामध्ये रहाते. नवीन जन्मलेल्या पिलांना दुधाचे सर्व दात जन्मतःच असतात. सर्व दात सारखेच असून त्यामध्ये पटाशीचे दात, सुळे, दाढा, उपदाढा असा भेद करता येत नाही. ह्या दातांचे एकच काम ते म्हणजे आईच्या अंगावरील दूध पिणे. ह्याशिवाय ते आपल्या दातांनी आचळ घट्ट पकडून आईच्या अंगाला बिलगून राहू शकतात. काही प्रकारच्या वटवाघुळांना खऱ्या स्तनांबरोबर खोटे स्तनही असतात. खोटे म्हणण्याचे कारण हे की त्यापासून काहीच दूध मिळत नाही. फक्त आईला चिकटून रहाण्याकरिता त्याचा उपयोग होतो. जेंव्हा दूध प्यावयाचे नसते तेंव्हा छोटे पिलू या खोट्या आचळाला पकडून रहाते व दूध प्यावयाचे असेल तेंव्हा खऱ्या आचळाला पकडते. काही जातींची वटवाघुळे आपल्या पिलाला घरी ठेवून मधून मधून त्याला खाणे भरविण्यासाठी घरी परततात तर काही त्याला सतत पोटाशी बाळगतात.

महाराष्ट्रात अनेक तऱ्हेतऱ्हेची वटवाघुळे दिसून येतात. फळे खाणाऱ्या वटवाघुळाच्या तिन्ही जाती येथे दिसतात. तर कीटक खाणाऱ्या वटवाघुळांच्या २५ जाती आढळतात.

कीटक खाणाऱ्या वटवाघुळांच्या अनेक तऱ्हा येथे आढळून येतात. त्यापैकी काहींच्या नाकावर ‘नोज लिफ’ असते त्यातही अनेक प्रकार असतात. काहींच्या कानाच्या पाळ्याला ‘उपपाळे’ (अँटी ट्रागुस) असते तर कित्येकांना दोन्ही गोष्टी असलेल्या दिसून येतात. या कीटक खाणाऱ्या वटवाघुळामध्ये एक ‘केरीव्होला पिक्टा’ (Keribvoyla picta) नावाची जात आहे. तिला “रंगीत वटवाघुळ” असे म्हणतात. (पहा आ. ६) कारण ह्या वटवाघुळाच्या पंखाला शेंदरी रंग असतो. ही वटवाघुळे अक्षरशः रंगवून ठेवल्यासारखी वाटतात. कीटक खाणाऱ्या वटवाघुळामध्ये ‘मायोटीस पेशवा’ (Myotis peshwa) नावाची जी जात आहे ती फक्त महाराष्ट्रातच दिसून येते. ही अतिशय कमी प्रमाणात दिसतात. ती महाराष्ट्रात फक्त पुणे येथेच दिसून येतात.

आकृती क्र. ६ : रंगीत वटवाघुळ

अनुक्रमणिका

वटवाघुळांचे मांस काही ठिकाणचे लोक खातात. तसेच त्यांच्या रक्तामांसात औषधी गुण असल्याचाही काही जमातीच्या लोकांमध्ये समज आहे.

***

अनुक्रमणिका

७ कुरतडणारे प्राणी

खारी, उंदीर, घुशी आणि सायाळी हे प्राणी रोडेंशीया (Rodentia) ह्या गटामध्ये येतात. या प्रकरणामध्ये आपण त्यांची माहिती पाहणार आहोत. हे प्राणी रोडंट्स (Rodents) म्हणजे 'कुरतडणारे' म्हणून ओळखले जातात. ह्याला कारणही तसेच आहे. हे प्राणी कुठचाही पदार्थ खाताना इतर प्राण्यांप्रमाणे दातांनी तोडून, चावून न खाता तो कुरतडून खातात. ह्या गटामध्ये पुष्कळ प्रकारचे प्राणी येतात. ह्यामध्ये पुष्कळ कुटुंबे, निरनिराळी गोत्रे व हजारो जाती, उपजाती आहेत. तसेच त्यांची संख्या देखील अखंड पृथ्वीतलावर फारच मोठी आहे. आकाराने हे प्राणी लहान असले तरी संख्येने फारच मोठे व उपद्रवी असे आहेत. त्यापैकी काही जमिनीवर राहतात तर काही जमिनीच्या आत बिळे खोदून राहतात. काही झाडावर तर काही पाण्यात रहात असलेले दिसून येतात. एकाच गटात मोडत असले तरी रहाणीमानाच्या सवयीतील अशा फरकानुसार, जातीजातींनुसार त्यांच्या शरीररचनेत बराच फरक आढळून येतो. परंतु हे सर्व असले तरी ते रोंडेशीया या गटात मोडत असल्याचे त्यांच्या दातांच्या रचनेवरुन सहज लक्षात येईल. किंबहुना या गटातील प्राण्यांचे ते वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल. त्यांचे खाद्य व ते कुरतडून खाण्याची तऱ्हा यासाठी तशा प्रकारचे दात अतिशय उपयुक्त असतात.

ह्या गटातील सर्व प्राणी शाकाहार घेणारे आहेत. हे प्राणी खाणार नाहीत असा एकही शाकाहारी पदार्थ अस्तित्वात नाही. पदार्थ एका विशिष्ट पध्दतीने खाण्याची यांची सवय असते. हे प्राणी प्रथम आपल्या पुढील पटाशीच्या दातांनी पदार्थ कुरतडून अथवा खरवडून तोडतात. हे पुढील पटाशीचे दात खूप धारदार असून त्यांना फरशीसारखा आकार असतो. वरच्या जबड्यात दोन व खालच्या जबड्यात दोन असे एकंदर चार पटाशीचे दात ह्या गटाच्या सर्व प्राण्यांना असतात. हे दात वरच्या व खालच्या जबड्याच्या हाडांमध्ये पक्के बसविलेले असतात. शिवाय ते नेहमी नेहमी वापरले जाऊन झिजू नयेत म्हणून त्या ठिकाणी काही विशिष्ट रचना असते. तसेच त्यामुळे ते नेहमी धारदारही राखले जातात. हे दात दंतीन नावाच्या एका मऊ पदार्थाने बनलेले असतात. त्यावर इनॅमल नावाच्या कठीण पदार्थाचे आवरण असते. ह्याचा रंग शेंदरट अथवा पिवळा असतो. हे दात केंव्हाही पडत नाहीत. ह्या गटातील प्राण्यांना त्यांच्या कुठचाही पदार्थ कुरतडून खाण्याच्या विशिष्ट लकबीमुळे ह्या दातांचा फारच उपयोग होतो. त्यांना सुळे दात नसतात. त्यामुळे पटाशीचे दात सोडल्यावर थोडी जागा प्रत्येक बाजूला मोकळी असते व त्यापलीकडे दाढा सुरु होतात. ह्या गटातील प्राण्यांचे अन्न तोंडात घेतल्यापासून घशातून आत ढकलले जाईपर्यंतची क्रिया पाहणे मनोरंजक ठरेल. पुढचे दात व दाढा यामध्ये थोडी जागा मोकळी असल्यामुळे गालाचा तो भाग आत ओढला गेलेला असतो त्यामुळे तोंडात जणू काही दोन पोकळ्या निर्माण झालेल्या असतात. गालाच्या या भागाला आतील बाजूने काट्यासारखा खरखरीत भाग असतो. पटाशीच्या दातांनी कुरतडून तोडलेले अन्न अशा प्रकारे ह्या खरखरीत भागातून गाळले जाते व मग पुढील पोकळीत जाते. येथे दाढा त्या अन्नाचे नीट चर्वण करतात नंतर अन्न घशातून पुढे अन्ननलिकेत ढकलले जाते. उत्तर ध्रुव व दक्षिण ध्रुव प्रदेश सोडले तर सर्वत्र जगाच्या पाठीवर ह्या गटातील कोणत्या ना कोणत्या जातीचे प्राणी आढळून येतात. समुद्रसपाटीपासून अती उंचावर देखील ह्यातील कुठच्या ना कुठच्या जाती उपजाती आढळतातच. प्रत्येक ठिकाणचे रहाणीमान व खाद्य यानुसार त्यांच्या कातडीच्या रंगामध्ये व चर्वणाच्या पध्दतीतही बदल दिसून येतो. आजूबाजूच्या फरकानुसार त्यांच्या शरीराच्या रंगामध्ये फरक पडतो ते पुढील उदाहरणावरुन उत्तम रीतीने दिसून येईल. 'कॅामन हाऊस रॅट' म्हणजे जो उंदीर साधारणपणे घराघरांमध्ये नेहमी दिसून येतो तो जेव्हा उघड्यावर शेतात किंवा जंगलामध्ये वाढलेला व राहिलेला असतो तेंव्हा वरच्या बाजूस त्याचा रंग उजळ तांबडा असून पोटाकडे तो पांढरा असतो; परंतु तेच घराघरांमध्ये आढळणाऱ्यांचा रंग मळकट तांबडा

अनुक्रमणिका

व पोटाकडे देखील मळकट पांढरा असतो. एकाच भागात आढळणाऱ्या एकाच जातीच्या खारींच्या रंगामध्येही कमीअधिक फरक आढळून येतो. उदाहरणार्थ जास्त बाष्प असलेल्या सदाहरित अशा जंगलांमध्ये सापडणाऱ्या राक्षसी खारी (giant Squirrel) जास्त गडद रंगाच्या असलेल्या दिसून येतात; तर अगदी सुक्या जंगलातून सापडणाऱ्या ह्या जातीच्या खारींचा रंग बराच फिकट असतो व ह्या रंगांमध्ये गडद फिकट रंगाच्या छटा तेथील हवामानानुसार आढळून येतात.

ह्या गटातील अती उंचीवर रहाणारे पुष्कळसे प्राणी हिवाळ्यातील गोठवणारी अती कडक थंडी मानवत नसल्यामुळे त्या हंगामापुरते झोपून रहातात. ह्या काळात त्यांच्या सर्व हालचाली थंडावतात. हिमालय, अल्पाईन पर्वत व अशा इतर अनेक बर्फ पडणाऱ्या प्रदेशात आढळून येणारे प्राणी वर्षातून एकदा असे निद्रिस्त होतात. या वेळेस त्या ठिकाणी त्यांना काही खाणेपिणे देखील मिळण्यासारखे नसते. परंतु शीतनिष्क्रियतेमुळे (hibernation) त्यांना त्याची जरुर भासत नाही.

ह्या गटातील प्राणी सर्वत्र मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. त्यांची वीणही मोठ्या प्रमाणावर होत असते. एका वेळेस अनेक पिले जन्माला घातली जातात. त्यामुळे त्यांची संख्या सतत वाढतच असते परंतु ही संख्या प्रमाणाबाहेर वाढू नये म्हणून तिला नैसर्गिक रीत्या अनेक प्रकारे आळा घातला गेला आहे. अपघात, वेगवेगळे रोग, त्यांना खाणारे प्राणी अशा अनेक वेगवेगळ्या गोष्टींमुळे त्यांची संख्या प्रमाणाबाहेर वाढू शकत नाही. केंव्हा केंव्हा दुष्काळ पडल्यानंतर दुसऱ्या वर्षी उंदरांवर प्लेगची साथ येते. अशा साथींमध्ये नित्यनियमितपणे हजारो उंदीर व त्यासारखे प्राणी बळी पडत असतात. अर्थात अशा प्रकारे अनेक संकटांना तोंड देण्यासाठीच त्यांची वीणही तशाच मोठ्या प्रमाणाने होत असते.

ह्या गटातील प्राणी आकाराने अगदीच लहान असल्यामुळे त्यांना तशी शक्तीदेखील विशेष अशी नसते. तरी निसर्गाने त्यांना देखील संरक्षण व प्रतीकार करण्याची साधने दिलेली आहेत. त्यांच्या अंगी चपळता आहे. तसेच ते नेहमी फार जागरुक असतात. ते नेहमी लपून छपून रहातात. या सर्वांशिवाय त्यांची वीण फारच मोठ्या संख्येने असते. यापैकी सायाळीसारख्या काही प्राण्यांच्या अंगावर काटे असतात. सायाळीला एरव्ही संरक्षणासाठी कुठच्याही प्रकारचा मजबूत असा अवयव नसतो परंतु अंगावरील हे काटे तिचे चांगलेच संरक्षणाचे साधन आहे. भारतातील जंगलांमधून वाघ, बिबळ्या यासारखे मोठमोठे प्राणीदेखील सायाळींनी मारल्याचे दाखले आहेत (वाघ, बिबळ्या यासारख्या मोठमोठ्या प्राण्यांच्या नाजूक इंद्रियांमध्ये सायाळीचे काटे रुतल्यामुळे विष भिनून हे मोठमोठे प्राणीदेखील कधी कधी मरतात). आताच आपण ह्या गटातील प्राणी फारच अशक्त व भित्रट आहेत असे पाहिले परंतु भूक कोणाला धीट बनवित नाही ? भुकेलेले उंदीर, माणूस व इतर मोठमोठे प्राणी यांना देखील कुरतडावयाला मागेपुढे पहात नाहीत. पिंजऱ्यात बंदिस्त असलेल्या हत्तीचे पाय देखील उंदीर व चिचुंदऱ्या कुरतडून खातात. तसेच पाळीव डुकरे, छोटे छोटे प्राणी, पाळीव पक्षी व त्यांची नवीन छोटी पिले यावरही केंव्हा केंव्हा ते उपजीविका करताना आढळून येतात.

ह्या गटाचे प्राणी संख्येने अगणित असल्यामुळे निसर्गामध्ये त्यांचा निश्चितपणे काही एक ठराविक असा वाटा आहे. त्यापैकी बरेचसे जास्त करुन बारीक सारीक झुडूपे व गवत इत्यादींची मुळे खाऊन उपजीविका करीत असल्यामुळे एकाप्रकारे मोठ्या संख्येने वाढणाऱ्या गवता – झुडूपांच्या वाढीवर जबरदस्त आळा घालीत असतात; परंतु त्यांच्या याच सवयीमुळे ते कार्नीव्होरा गटातील लहानसहान प्राण्यांचे खाद्य बनतात. कार्नीव्होरा गटातील प्राण्यांची माहिती घेताना आपण पाहिलेलेच आहे की

त्यामधील बहुतेक लहानसहान प्राणी रोडंट ह्या गटातीलच पुष्कळशा प्राण्यांवर उपजीविका करीत असतात. अशा प्रकारे निसर्गाचा समतोल आपोआप राखला जातो.

ह्या जातीच्या प्राण्यांनी स्वतःसाठी जमिनीत खोदलेली बिळे कार्नीव्होरा जातीचे अनेक छोटे छोटे प्राणी आपल्यासाठी बळकावून त्यात वास्तव्य करतात. सायाळींच्या बिळांमध्ये कित्येकदा तरसे रहात असलेली दिसून येतात. छोट्या छोट्या टेकड्यांवर असलेली ह्या प्राण्यांची बिळे वटवाघुळे देखील रहाण्यासाठी वापरतात. एवढेच काय काही प्रकारच्या उंदरांच्या बिळामध्ये बेडूक, मोठमोठ्या भुंग्यांसारखे कीटक आणखी असेच इतर लहानसहान प्राणी देखील सुखासमाधानाने एकत्र नांदत असतात. काही ठिकाणी ‘फुरशी’ डेझर्ट जेरबील नावाच्या जातीच्या एखाद्या उंदराच्या बिळामध्ये शिरुन त्याला मारुन फस्त करुन त्या बिळामध्ये रहातात. एकदा अशा बिळात शिरकाव करुन घेतला की जमिनीखालूनच एका बिळातून दुसऱ्यात राजरोसपणे शिरुन अशा अनेक उंदरांना मारता येते. त्यामुळे कित्येकदा साप ह्यांचा फायदा घेतात. अशी उदाहरणे ह्या गटातील अनेक प्राण्यांच्या बाबतीत दिसून येतील. ह्या प्राण्यांना असे अनेक शत्रू असून ते त्यांच्या बिळांचा नित्यनियमितपणे उपयोग करुन घेत असतात. अनेक उंदरांची व तत्सम प्राण्यांची बिळे एका मधून दुसरी अशी आतल्याआत उघडली जाणारी असतात. एखादे वेळेस ते आपल्याच जातीच्या एखाद्या आजारी अथवा जखमी शेजाऱ्यावर हल्ला चढवून त्याला मारुन खात असले तरी सर्वसाधारणपणे हे प्राणी आपापसात गुण्यागोविंदाने रहातात.

पृथ्वीतलावरील सर्व सस्तन प्राण्यांमध्ये जे मनुष्याच्या जास्त जवळपास वावरणारे असे प्राणी आहेत त्यापैकी उंदीर व चिचुंदऱ्याइतके मनुष्याला जास्त हानी व उपद्रव पोहोचविणारे दुसरे कोणतेच प्राणी नाहीत. पिकाची व अन्नधान्याची जी अमाप नासाडी ते करतात ती केवळ त्यांच्या हावरट व खादाडपणामुळे नसून ते संख्येने देखील असंख्य असतात म्हणून. त्यामुळे अर्थातच नाशाचे प्रमाण वाढते. त्यांचे जनन इतक्या मोठ्या प्रमाणावर होत असते की, त्यांचा नाश करण्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ ठरतात. दरवर्षी उंदीर व घुशी पिकांचा व अन्नधान्याचा किती नाश करतात हे मोजणे देखील अतिशय कठीण काम आहे. केवळ भारतातच ही नासाडी कित्येक कोटी रुपयांची होत असेल.

कोणत्याही प्रकारचे अन्नधान्य हे त्यांचे अत्यंत आवडीचे व मुख्य खाद्य आहे. बी पेरल्यापासून ते वाढेपर्यंत कुठलायही अवस्थेत असताना तसेच दाणा भरल्यावर, कापणी झाल्यावर, खळगीत किंवा कोठारात कुठही साठविले असताना त्यावर त्यांच्या हल्ला झाला नाही असे होतच नाही. तीच तऱ्हा फळे, भाज्या यांची खाऊन फस्त करण्याबरोबरच कितीतरी धान्य खराब होऊन वाया घालविले जाते. कित्येकदा उंदरांनी तोंड लावून खराब केलेले धान्य वरून वरून जरी चांगले दिसले तरी ते माणसाला व इतर प्राण्यांना नाशक ठरते. हे प्राणी साठवून ठेवलेले अन्यधान्य खाऊन खाऊन तर फक्त करतातच परंतु त्याचबरोबर ते आपल्यामध्ये वावरत असताना अनेक प्रकारचे रोग देखील फैलावतात. गाठीच्या प्लेगमुळे जी लाखो माणसे भारतात व जगातील इतर देशांत प्राणास मुकली तो भयंकर रोग ह्या उंदारांवरील एक प्रकारच्या पिसवांमुळेच होतो. दरवर्षी हजारोंच्या संख्येने उंदीर रोगामुळे नष्ट होतात. त्यांच्या अमाप संख्येला आळा बसावा म्हणूनच जणू काही ते निसर्गाचे शस्त्र आहे. प्लेगने बळी पडलेल्या उंदरांच्या अंगावरील पिसवांनी त्यांचे रक्त शोषल्यामुळे त्या पिसवांच्या अंगात देखील प्लेगचे जंतू शिरतात. ह्या पिसवा घोडा, कुत्रा, डुकरे, माकडे यांना चावल्या की ते जंतू त्यांच्या अंगात शिरतात. केंव्हा केंव्हा माणसांना त्या पिसवा चावल्या की मनुष्याच्या शरीरात प्लेगच्या जंतूंचा शिरकाव होऊन माणसाला प्लेग होतो.

अनुक्रमणिका

भारतात साधारपणे घरगुती लहान उंदीर, मोठा उंदीर आणि घुशी (बँडीकूट) ह्या जाती प्लेगचा रोग फैलावण्यास मदत करीत असतात असे आढळून आलेले आहे. याशिवाय इतर अनेक रोग फैलावण्यास उंदीर कारणीभूत होतात. ह्यापैकी दुसरा एक महत्त्वाचा रोग उंदरांच्या चावण्यामुळे होतो त्याला इंग्रजीमध्ये रॅटबाईट-फीव्हर असे म्हणतात. हा दीर्घ मुदतीपर्यंत रहातो. घराघरांमधून उंदीर नेहमी बागडत असतात. असे घरामध्ये वास्तव्य करीत असलेले उंदीर केंव्हा केंव्हा लहान मुलांना तसेच झोपलेल्या माणसांना चावतात. घोड्यांना इन्फ्लुएंझा नावाचा ताप येतो तो उंदरांमार्फत एका तबेल्यातून दुसऱ्या तबेल्यापर्यंत पोहोचविला जातो.

ह्या गटामध्ये पुष्कळ कुटुंबे येतात तसेच त्यांच्या अनेक जाती व उपजाती आहेत. ह्या ठिकाणी आपण त्यापैकी जे महाराष्ट्रात आढळून येतात. त्यांच्याबद्दलचीच माहिती पाहणार आहोत. ह्या गटात सामविष्ट असणारी कुटुंबे पुढलीप्रमाणे आहेत :

(१) सियूरिडे कुटुंब : यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या खारी येतात.

(२) हिस्ट्रिसिडे कुटुंब : यामध्ये सायाळीसारखे प्राणी मोडतात.

(३) म्यूरिडी कुटुंब : यामध्ये सर्व प्रकारचे उंदीर, घुशी वगैरेचा समावेश होतो.

आता आपण प्रथम सियूरिडे कुटुंबाची माहिती पाहू. कुटुंबाची वैशिष्ट्ये व त्यानंतर येथे दिसून येणारे प्राणी यांचा सविस्तर विचार करू.

खारी म्हटल्या म्हणजे आपल्या डोळ्यापुढे इवलीशी, चपळ, तुरुतुरु पळणारी पट्टेवाली खार उभी रहाते; परंतु सियूरिडे हे खारीचे कुटुंब पुष्कळ मोठे आहे. यामध्ये या छोट्याशा १३/१४ सें.मी. (५-६ इंच) लांबीच्या खारुताईपासून ते ४५ सें.मी. (१॥ फूट) लांबीच्या खारीचा देखील समावेश आहे. काही उडणाऱ्या खारी देखील आहेत.

रोडंट गटातील इतर प्राण्यांपासून खारी त्यांच्या लांबट आकार व गोंडेदार केसाळ शेपटामुळे चटकन् ओळखू येतात. सर्वच खारी जमिनीवर राहणाऱ्या आहेत. पैकी काही खारींना उडता येते. या खारी 'उडणाऱ्या खारी' म्हणून ओळखल्या जातात.

उडणाऱ्या खारी
(कॉमन जायंट फ्लाईंग स्किरल)

ह्या खारींना मराठीमध्ये 'खोटी खार' असे म्हणतात. या खारींच्या पुढच्या व मागच्या पायांना जोडणारा असा एक पडदा असतो. त्यामुळे त्यांना उडता येते. जमिनीवरून पळताना अथवा झाडावर चढताना त्यांच्या हालचाली साध्या खारींपेक्षा वेगळ्या वाटतात. त्यांच्या पुढील व मागील पायांमधील पडद्यामुळे हालचालीत त्या कमी चपळ वाटतात. ह्या खारी एखाद्या ठिकाणी स्थिर बसल्या असल्या तर आपल्याला त्यांचा पडदा दिसून येत नाही. तो शरीराजवळ दोन्ही बाजूंस चिकटून राहतो. उडताना मात्र तो ताणला जातो. ह्या खारी एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर लांब लांब उड्या टाकू शकतात. एकेक खार

अनुक्रमणिका

४० ते ५० मीटर्स लांबीपर्यंत उडी टाकू शकते. परंतु ह्या खारींना वटवाघुळासारखे किंवा पक्ष्यासारखे आकाशात सतत उडता येत नाही. तसेच एका ठिकाणाहून दुसरीकडे उडी मारत असना मधूनच दिशा बदलता येता नाही; शिवाय त्यांचा वर जाण्याचा वेग खाली येण्याच्या वेगापेक्षा कमी असतो.

भारतात सापडणाऱ्या या उडणाऱ्या खारींचे दोन मुख्य विभाग करता येतील. यापैकी मोठ्या उडणाऱ्या खारींच्या शरीराची लांबी जवळजवळ ४५ सें.मी. (१॥ फूट) असून शेपूट २ फुटांहूनही अधिक लांब असते व दुसऱ्या छोट्या खारी यांच्या शरीराची लांबी २५ ते ३० सें.मी. (पाऊण ते १ फूट) इतकी असते.

महाराष्ट्रात दिसून येणारी खार ही मोठ्या खारीपैकी आहे. ह्या खारी भारतभर सर्वत्र मोठमोठ्या जंगलांतून दिसून येतात. महाराष्ट्रात पूर्वी त्या सर्वत्र फार मोठ्या प्रमाणावर दिसत. परंतु हल्ली त्यांची संख्या फार कमी झालेली दिसून येते. इतर सर्व खारींप्रमाणे ह्या उडणाऱ्या खारी देखील निशाचर आहेत. त्या संध्याकाळ झाली की आपल्या घरट्यांमधून खाद्य शोधावयास बाहेर पडतात व पहाटेपूर्वी घरट्यांत पुन्हा परततात. त्यांची आश्रयस्थाने म्हणजे बहुधा झाडांच्या बुंध्यांच्या ढोली किंवा पानांनी भरगच्च असलेल्या मोठमोठ्या फांद्या ही असतात. ह्या खारी पक्ष्यांप्रमाणे पुष्कळशा संख्येने एकेका झाडावर जमतात. त्यांची झोपण्यांची एक विशिष्ट अशी तऱ्हा असते. त्या डोके पुढील दोन्ही पायांमध्ये घेऊन केंव्हा केंव्हा मागील पायही जवळ आणून शरीराला वाटोळा आकार देतातत व शेपूट त्यावर गुंडाळून घेऊन ठेवतात. आपल्या येथे दिसून येणाऱ्या खारी उन्हाळ्यातं शरीराला थंडावा मिळावा म्हणून उताण्या हातपाय पसरून झोपतात. अशा वेळी हातापायांमधील पडदे देखील संपूर्णपणे ताणले गेलेले असतात. ह्या खारी कठीण कवच असलेली तसेच इतर फळे खातात व त्या झाडांच्या साली; बुंध्याचा मऊ भाग व त्यामधून बाहेर पडणारा रस देखील खातात. ह्या झाडांच्या सालीखाली असणारे अनेक कीटक व त्यांची अंडी, आळ्या देखील खातात. खारी फळे वगैरे खाताना कुल्यावर बसून पुढील दोन्ही पायांच्या पंज्यामध्ये पकडून ते फिरवून फिरवून खातात. केंव्हा केंव्हा मागील पायामध्ये पकडून देखील ते तोंडाजवळ आणून खातात. खाताना वरच्या व खालच्या दोन्ही जबड्यांची हालचाल सतत चालू असते. उडणाऱ्या खारी क्वचितच जमिनीवर बसून खाद्य खाताना दिसतात. बहुधा त्या झाडांच्या शेंड्यावर बसून खातात. कठीण कवचीची फळे पुढच्या लांब लांब पटाशीच्या दांतानी टोकरताना करवतीने लाकूड कापल्यासारखा आवाज येतो. ह्या खारी रात्री थोडथोडा वेळ थांबून हळू आवाजात हलकेच शीळ घातल्यासारखा आवाज करतात. आवाजावरून ह्या खारी तेथे आहेत हे कळून येते. परंतु त्या नक्की कोठे आहेत हे त्यांच्या मातकट रंगामुळे पटकन ओळखू येत नाही. केंव्हा केंव्हा धोका आहे असे वाटल्यास त्या मोठ्याने ओरडून एकमेकांना सूचना देतात. ह्या खारींच्या प्रजोत्पादनाच्या संवयीबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. बहुधा त्या झाडांच्या ढोलींमध्ये पिले ठेवतात. मादी पिले प्रसविण्याच्या अगोदर एखादी चांगली ढोल पाहून ती साफसूफ करून त्यामध्ये पाने, शेवाळे, गवत, कापूस, लोकर असे मिळतील ते मऊ मऊ पदार्थ आणून ठेवते. नर मादी ढोलींमध्ये सुरूवातीला राहतात परंतु एकदा पिले जन्माला आली की सर्व घराचा ताबा मादी व पिलेच घेतात. झाडांच्या ढोलीशिवाय ह्या खारी काटक्या व पाने यांची देखील घरे बांधतात. एका वेळेस किती पिले जन्माला येतात त्याबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाही. पिले जन्मताना आंधळी असतात. ह्या जातीच्या खारींच्या घरट्यातून एक छोटेसे पिलू बाहेर काढून पाहणी करण्यात आली, तेव्हा ते एक फूट लांब वाढलेले पिलू अजूनही आंधळे (डोळे न उघडलेले) असल्याचे आढळून आले. तसेच डोळे सर्व शरीराच्या मानाने फारच मोठे होते. ह्या उडणाऱ्या खरी सहजपणे माणसाळता येतात. परंतु त्या फारच

नाजूक असतात. अशा प्रकारे पकडून बंदिस्त केलेल्या खारी फार काळ जगत नसल्याचे आढळून आले आहे.

शेक्रा अथवा राक्षसी खार
(जयंट स्क्विरल)

ह्या खारीला मराठीत शेक्रा असे म्हणतात. पूर्ण वाढलेल्या ह्या खारीचे डोके व शरीर मिळून लांबी ४५ सें.मी. (दीड एक फूट) भरते व शेपूट जवळजवळ ६० सें.मी. (दोन फूट) लांब असते. भारतात ह्या प्रकारच्या खारीच्या तीन उपजाती दिसून येतात. ह्या खारी साधारपणे अतीदाट व हिरव्यागार जंगलांमध्येच दिसून येतात. त्या जमिनीवर क्वचितच दिसतात. बहुतेक करून उंच उंच झाडांच्या वरच्या शेंड्यांवर बसलेल्या आढळतात. शेक्रा जातीच्या खारी एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर लांब लांब उड्या मोठ्या चपळतेने टाकतात. ह्या खारींना उडणाऱ्या खारीप्रमाणे पडदे नसले तरी त्यांचे हातपाय लांब लांब असल्यामुळे त्या ६-७ मीटर्स (वीस वीस फूट) लांब देखील उड्या मारू शकतात. ह्या खारी फारच चपळ व तुरतुरीत असतात. पहाटे व संध्याकाळनंतर त्या जास्ती चपळ असतात. इतर बऱ्याचशा प्राण्यांप्रमाणे दुपारची उन्हाची वेळ ही त्यांची विश्रांतीची वेळ असते. अशा वेळेस जंगलांतून फेरफटका करणाऱ्यास ह्या खारी हातपाय ताणून शेपटी खाली लोंबत आहे अशा अवस्थेत एखाद्या फांदीवर झोपी गेलेल्या पहावयास मिळतात. हवेत गारठा व बाष्प असेल त्या वेळी त्या घरट्यांत वामकुक्षी करीत असताना दिसून येतात.

त्यांचा रंग लालसर उठून दिसणारा असा असतो तरी देखील त्या इतक्या लाजाळू व भित्र्या असतात की त्या दाट झाडीत आंत आंत लपतात व त्यांना शोधणे फार कठीण काम होते. त्या धारदार आवाजांत थोडा थोडा वेळ थांबून शीळ घालतात त्यामुळे त्या कोठे आहेत हे आवाजावरून कळू शकते.

ह्या खारींना माकडाप्रमाणे ओरडण्याच्या, वाकुल्या दाखविण्याच्या संवयी असतात. त्या घाबरविले असता पळून न जाता फांदीला चिकटून उपड्या पडून राहतात व घसरत घसरत दाट फांद्यांमध्ये नाहीशा होतात. त्या सहसा एकेकट्या अथवा नरमादी जोडीने दिसतात. त्या दाट फांद्यामध्ये पाने व काटक्या जमवून गोल गोल आकाराची घरटी बनवितात. पानझाडी वृक्षांच्या अरण्यांत झाडांची पाने गळून गेल्यावर ह्यांची उघडी पडलेली घरटी प्रामुख्याने व मोठ्या संख्येने दिसून येतात. एकच खार साधारण तेवढ्याच भागांत अनेक घरटी देखील बांधते. झोपण्याकरिता तसेच पिले ठेवण्याकरिता ह्या घरट्यांचा उपयोग होतो. त्यांच्या प्रजोत्पादनाच्या संवयीबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाही; परंतु मार्चच्या सुमारास त्या नवीन पिलांबरोबर दिसतात.

पट्टेवाली खार
(स्ट्राईप्ड स्क्विरल)

पट्टेवाल्या खारीला खादी खार असेही म्हणतात. ह्या खारी आकाराने अगदी छोट्या म्हणजे डोके व शरीर मिळून त्यांची लांबी जेमतेम १५ सें.मी. (५ ते ६ इंच) भरते. शेपूटही तेवढीच लांब असते.

ह्या खारींमध्ये दोन मुख्य जाती दिसून येतात. एकीच्या अंगावर तीनच पट्टे दिसतात, तर दुसरीच्या अंगावर पाच पट्टे असतात. त्यांच्या आणखी पुष्कळ उपजाती आहेत. ह्या खारीचा रंग उदी असून पाठीवर

मातकट रंगाचा एक व काळ्या रंगाचा दुसरा असे पट्टे असतात. ह्या दोन्ही जातींच्या खारी भारतभर सर्वत्र आढळून येतात. पैकी पाच पट्ट्याची खार उत्तर भारतात जास्त करून आढळते. तसेच दक्षिण भारतातील कमी पावसाच्या सुक्या प्रदेशात दिसून येते. याउलट तीन पट्टयांची खार दक्षिण भारतात प्रामुख्याने व भारताच्या पूर्वपश्चिम भागांत जेथे जास्त पाऊस पडतो. त्या भागांमध्ये दिसून येते. काही भागांमध्ये दोन्ही जातीच्या खारी आढळून येतात.

या पट्टेवाल्या खारी फार धिटुकल्या असतात. पाच पट्ट्यांची खार आपल्या सर्वांच्या ओळखीची आहे. ही जंगलांत विशेषकरून आढळत नाही. ती इतकी माणसाळलेली आहे की तिने जंगलात राहणेच सोडून दिलेले आहे. या खारी आपल्याला नेहमी मनुष्यवस्तीच्या जवळपास शेतात, घरांजवळील झाडांवर व इतरत्र सर्वत्र दिसून येतात. अन्नासाठी व आश्रयासाठी देखील त्या माणसांवर इतक्या अवलंबून असतात की त्या जणू काही उंदीर, चिचुदऱ्या यांच्याप्रमाणेच गावे, शहरे यामधील रस्त्यांवर घरांजवळ तसेच भर गर्दी धावपळीच्या भागात दिसून येतात. त्यांना घरे, बागा, सांदीकोपऱ्यांतील जागा, कौले, वळचणीची ठिकाणे अशा जागा आश्रयासाठी आवडतात. त्यांचे तुरुतुरु चालणे, जरासा आवाज किंवा कुठे खुट् झाले की धावणे, झाडावर चढणे व इतर आनंदी आणि उत्साहवर्धक हालचाली पाहून मनाला आल्हाद वाटतो; परंतु पुष्कळशा अनेक खारींप्रमाणेच या खारी देखील अतिशय आवाज करतात. याउलट तीन पट्ट्यांच्या खारी सहसा मनुष्यवस्तीजवळ आढळत नाहीत. त्या नेहमी जंगलांत दिसून येतात. ह्या खारी पक्ष्यांसारखी उंच आवाजात शीळ घातल्यासारखा आवाज करतात. थोड थोडा वेळ थांबून पुन्हा पुन्हा शीळ घालतात. या वेळेस त्यांच्या गोंडेदार केसाळ शेपटाची इकडून तिकडे मोठी मजेदाररित्या हालचाल होते. या खारींचे खाद्य म्हणजे इतर सर्व खारींप्रमाणे मऊ फळे, कठीण कवचीची फळे, नुकतीच उगवलेली रोपटी, झाडांचे कोवळे कोंब, कोवळ्या साली इत्यादी होय. याचबरोबर सांवरीच्या झाडाला जेव्हा फुले येतात, तेव्हा त्या फुलामधील मध खाण्याकरिता देखील ह्या खारी त्या झाडांवर जमा होतात. पक्ष्यांप्रमाणेच ह्या खारी एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर मध खावयास हिंडत असल्यामुळे एक प्रकारे परागसिंचनास मदत करतात. याशिवाय खारी कीटक, त्यांची अंडी, अळ्या तसेच पक्ष्यांची देखील अंडी खातात. पक्ष्यांची अंडी पळविण्यात तर खारी मोठ्या पटाईत असतात.

नर व मादी दोन दिवसांपुरते समागमासाठी एकत्र येतात. ह्या एक दोन दिवसांत एकच मादी एकाहून अनेक नरांबोबर समागम करते. साधारणपणे सहा आठवडे हा गर्भधारणेचा काल असतो. ह्या खारी प्रसुतीचा काल जवळ आला की पिले होण्यापूर्वीच गवत, पाने, कसलेही धागे, कापूस वगैरे जमवून आणून कसेतरी वेडेवाकडे घर बांधतात. ही घरे कुठेही घराच्या वळचणीला अथवा झाडांच्या छोट्याशा ढोलीसारख्या भागांत किंवा जुन्या भिंतीच्या भगदाडातही बांधलेली दिसून येतात. एका वेळेस दोन ते तीन पिले जन्माला येतात. जन्मतः पिलांचे डोळे बंद असतात. ती स्वतःचे अन्न स्वतः शोधून खाण्याइतपत मोठी होईपर्यंत घरट्यात राहतात. तीन व पाच पट्टेवाल्या खारींच्या अनेक उपजाती दिसून येतात. महाराष्ट्रात फक्त तीनच जातींच्या पट्टेवाल्या खारी आढळतात. ह्यापुढे आपण ह्या गटातील दुसऱ्या कुटुंबाची माहिती घेणार आहोत. ह्या कुटुंबाचे नाव हिस्ट्रिसिडे (Hystricidae) असून त्यामध्ये सायाळींसारखे प्राणी येतात.

हिस्ट्रिसिडे कुटुंब

ह्या कुटुंबाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या कुटुंबातील प्राण्यांच्या अंगावरील केसांचे रुपांतर मोठमोठ्या काट्यांमध्ये झालेले आहे. रोडंट गटांतील इतर कुठल्याही प्राण्यांच्या कातडीवरील केसांचे रुपांतर

ह्यांच्याप्रमाणे मोठमोठ्या काट्यांमध्ये झालेले नाही. काही प्राण्यांच्या अंगावर छोटे छोटे काटे असतात. परंतु सायाळीप्रमाणे लांब नसतात. ह्या कुटुंबामध्ये फक्त दोनच गोत्रे आहेत. ह्यापैकी एका गोत्रामध्ये सायाळीसारख्या प्राण्यांचा समावेश आहे. ह्या गोत्राचे नाव आहे हिस्ट्रीक्स. ह्या गोत्राच्या अनेक निरनिराळ्या जाती आहेत. परंतु ह्या ठिकाणी आपण त्यापैकी ज्या महाराष्ट्रात दिसून येतात त्यांचाच विचार करणार आहोत. ह्या जातीचे शास्त्रीय परिभाषेतील नाव आहे 'हिस्ट्रीक्स इंडीका'.

सायाळ
(इंडीयन पोर्क्युपाईन)

सायाळीला मराठीमध्ये साळू अथवा साळींदर असे देखील म्हटले जाते. पूर्ण वाढलेल्या सायाळीची लांबी डोके व शरीर धरून साधारपणे ७० ते ८० सें.मी. (सव्वा दोन ते तीन फूटांपर्यत) भरते. शेपूट ८-९ सें.मी. (३ ते ४ इंच) लांब असते; मात्र शेपटावरील काटे १८-२० सें.मी. (७-८ इंच लांब) असतात. म्हणजे एकंदर काट्यांमुळे सायाळीची लांबी ९०-१०० सें.मी. (३ ते ३·६ फूटापर्यत) सहज भरते. वजन सुमारे २५ ते ४० किलोपर्यत असते. सायाळीच्या मानेजवळील काट्यांची लांबी २० ते ३० सें.मी. (८ ते १२ इंचापर्यंत) असते. हे काटे पाठीवर फार दाट असतात. प्रत्येक काट्याला गडद चॅाकलेटी व पिवळसर पांढरा अशा रंगाचे पट्टे असतात. सायाळी भारतात सर्वत्र सापडतात. त्यांना रहावयाला बहुतकरून खडकाकपारी टेकड्या अशा जागा आवडतात. परंतु त्या कुठल्याही प्रकारच्या हवामानांत राहू शकतात. त्यांना उघडे माळ तसेच ओली, सुकी कशीही जंगले रहावयाला चालतात. कुमॅाव तसेच पश्चिम हिमालयामध्ये त्या २,५०० मी. (८,००० फूट) उंचीवर देखील आढळून येतात.

सायाळी दिवसभर जमिनीत स्वतः खोदलेल्या बिळांमध्ये अथवा खडकांच्या कपारीमध्ये लपून राहून आश्रय घेतात. बिळांप्रमाणेच खुरट्या झुडूपांचा देखील मध्यान्हीला आश्रयासाठी उपयोग करतात. ह्यांच्या बिळांची एक विशिष्ट पद्धती असते. बिळे खोदून झाल्यावर बिळाच्या तोंडाजवळ त्या खूपशी माती आणून ओततात. बिळाच्या तोंडापाशी सायाळी प्राण्यांच्या हाडांचे तुकडे देखील आणून पसरवून ठेवतात. सायाळी केंव्हा केंव्हा ह्या हाडांचे तुकडे कुरतडतात. (ह्या हाडांमध्ये हरणांची गळून पडलेली शिंगे देखील असतात). शिंगे व हाडांचे इतर तुकडे यामध्ये कॅल्शियम भरपूर असतो. सायाळी आपल्या अंगावरील काट्यांची व्यवस्थित वाढ व्हावी ह्याकरिता मधून मधून हा कॅल्शियम स्वतः घेत असतात. सायाळींची बिळे विशिष्ट पद्धतीने खोदलेली असतात. बिळाच्या मुख्य तोंडाशिवाय वेळप्रसंगी झटकन् बाहेर पडता यावे म्हणून दुसरी दोन तीन तोंडे असतात. ही बिळे जमिनीपासून खूप आतपर्यंत खोदलेली असतात. तसेच अगदी आत गेल्यावर ती खूप मोठमोठी व प्रशस्त असतात.

अनुक्रमणिका

रंगीत चित्र ६. १ ससा २ उडती खार ३ पट्टेवाली खार ४ मोठी खार किंवा शेक्रा ५ सायाळ

अनुक्रमणिका

रंगीत चित्र ७. १ झाडावरील उंदीर २ घूस ३ छोटा उंदीर ४ घरगुती उंदीर ५ जेरबील

अनुक्रमणिका

सायाळी संध्याकाळनंतर बिळांमधून बाहेर पडतात. त्यांचे गंधज्ञान अतिशय तीव्र असते. त्यांना पकडण्यासाठी एखादी युक्ती योजून सापळा लावला असला तरी त्यांना वासावरून बरोबर समजून येते. सर्वप्रकारच्या भाज्या, धान्ये, फळे तसेच झाडांची मुळे हे त्यांचे मुख्य खाद्य होय. सायाळींचा बागयती, शेतीवाडी यांना फारच उपद्रव होतो. त्या कुंपणे घातली तरी खालून बिळे खोदून आत प्रवेश मिळवितात. सायाळींना कोणी त्रास दिला असता किंवा त्यांना धोक्याची सूचना मिळाली असता त्या आपल्या अंगावरील काटे शरीर फुलवून काट्यांची सळसळ करून ताठ उभे करतात. त्यांची शत्रूवर हल्ला करण्याची पद्धती मोठी विशिष्ट आहे. शत्रूवर हल्ला करण्याचे वेळी त्या प्रथम आपली पाठ शत्रूकडे करतात व पाठील पाय उचलून पाठीमागे जोरात जाऊन आपले सुईसारखे तीक्ष्ण कठीण काटे शत्रूच्या अंगात घुसवितात. ह्या काट्यांच्या वेदना असह्य असतात; शिवाय ते शत्रूच्या अंगात विष भिनवितात. कित्येक वेळा एकेकट्या सायाळींनी वाघ व बिबळे मारल्याची उदाहरणे आहेत. त्या आपले काटे वाघाच्या डोक्यावर, पोटात सर्वत्र घुसवून त्याला जेरीस आणतात. सायाळींच्या मागच्या पायांच्या वर व कमरेखाली जे सफेत रंगाचे काटे असतात ते फारच धारदार व तीक्ष्ण असतात. त्या हे काटे शत्रूच्या अंगात घुसवून ठेवू शकतात. हे काटे मोडल्यास त्या ठिकाणी दुसरे नवीन काटे येतात. सायाळी एकेट्या देखील निर्धास्तपणे भटकत असलेल्या दिसून येतात.

साधारणतः मार्च महिन्यात त्यांना पिले होतात. एका वेळेस दोन ते चार पिले जन्माला येतात. नर व मादी दोघेही बिळांमध्ये पिलांची काळजी घेतात. पिले जन्माला येतात तेव्हा त्यांचे डोळे उघडे असतात. त्यांच्या शरीरावर मऊ व छोटे काटे असतात. त्यांच्या प्रजोत्पादनाच्या संवयीबद्दल इतर विशेष माहिती उपलब्ध नाही.

म्युरिडी कुटुंब

आता आपण रोडंट या गटांतील तिसऱ्या कुटुंबाकडे वळणार आहोत. या कुटुंबाचे नाव आहे म्युरिडी कुटुंब. म्युरिडी कुटुंब हे या गटांतील सर्वात मोठे कुटुंब आहे. जगभर या कुटुंबाची अनेक गोत्रे, अनेक जाती व उपजाती दिसून येतात. ह्यामध्ये सर्व प्रकारचे उंदीर, घुशी व जेरबील इत्यादी प्राण्यांचा समावेश होतो. भारतात दिसून येणाऱ्या ह्या कुटुंबाच्या सर्व जाती उपजातींतील प्राण्यांच्या दातांची रचना पुढीलप्रमाणे आहे. त्यांना वरच्या व खालच्या जबड्यांत दोन दोन पटाशीचे दात असतात व प्रत्येक बाजूस तीन तीन दाढा असतात. त्यांना उपदाढा नसतात. म्हणजे दोन्ही जबड्यांत मिळून एकंदर १६ दात असतात.

यापुढे आपण म्युरिडी ह्या कुटुंबाच्या वैशिष्ट्यांचे फार खोल विवेचन न करता यामध्ये येणाऱ्या व महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या जातींकडेच वळू.

म्युरिडी कुटुंबाचा मोठा वाटा जेरबील (gerbill) ह्या उपविभागाने व्यापलेला आहे. जेरबील एक प्रकारचा उंदरासारख्या दिसणारा प्राणी आहे. तो पुढील गोष्टींमुळे उंदरांपासून वेगळा असा ओळखू येतो. त्याच्या शेपटीची कातडी उंदरांप्रमाणे गुळगुळीत नसून तिच्यावर केस असतात. तसेच त्यांच्या शेपट्या उंदरांप्रमाणे शेवटाला टोकदार नसून शेपटीच्या शेवटाला केसांचा झुबका असतो. जेरबीलचे मागचे पाय पुढच्या पायांपेक्षा खूपच लांब असतात. जेरबीलच्याच आकाराचा दुसरा कोणत्याही जातीचा उंदीर घेतला व तुलनात्माक रीतीने पाहिले म्हणजे जेरबीलचे मागचे पाय खूपच मोठे आहेत हे दिसून येते. त्याच्या

अनुक्रमणिका

चालण्याची जी एक विशिष्ट लकब आहे तिच्याकरिता हे असे मागचे मोठे पाय त्याला फारच उपयुक्त ठरतात. हालचाल करताना तो दोन तीन उड्या पटकन टाकून दुडक्या चालीने चालतो. जेरबीलच्या पुष्कळशा जाती भारताच्या अनेक सुक्या प्रदेशांतून दिसून येतात. यापैकी 'तातेरा इंडीका' हे शास्त्रीय नांव असलेली जात भारतात सर्वत्र फार मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. इंडियन जेरबील ही जात महाराष्ट्रातही सर्वत्र दिसून येते. यापुढे आपण त्याची सविस्तर माहिती पाहू.

जेरबील
(इंडियन जेरबील)

हे प्राणी इंडियन डेझर्ट जेरबील नावाच्या जातीपेक्षा मोठे असतात. त्यांची डोके व शरीर मिळून लांबी १५-१८ सें.मी. (६ ते ७ इंच) असते. यांच्या रंगामध्ये लालसर मातकट रंगापासून ते ऊदी तांबूस रंगापर्यंत विविध छटा दिसून येतात. हे प्राणी भारतात उत्तरेस हिमालयापासून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत सर्वत्र दिसून येतात. जेरबील मुख्यतः उघड्या माळांवर, सपाट प्रदेशांवर तसेच शेतजमिनीच्या आसपास रहातात. त्यांची बिळे कुंपणाजवळ, बांधाखाली अथवा झुडूपांखाली असतात. केंव्हा केंव्हा ती उघड्यावर देखील असलेली दिसून येतात. ज्या ठिकाणी पूर येण्याची भीती आहे अशा ठिकाणी ते सुरक्षितता म्हणून उंचावर बिळे खोदतात. ही बिळे सहज दिसू शकतात. त्यांना बाहेर येण्याकरिता अनेक तोंडे असतात. ह्या प्राण्यांमध्ये एक मजेशीर पध्दत दिसून येते. नर व मादी वेगवेगळ्या बिळांमध्ये रहातात. त्यांच्या बिळांची बांधणी देखील थोडी वेगवेगळी असते. नराच्या बिळाला आत शिरण्याकरिता एकच द्वार असते. याउलट मादीच्या बिळाला अनेक असतात. जमिनीपासून सुमारे ३० सें.मी. (फूटभर) खाली गेल्यावर मग खोलीसारखी प्रशस्त जागा असते. अर्थात जमिनीपासूनची ही खोली जमिनीच्या कमीजास्त कठीणपणावर अवलंबून असते. मुख्य खोलीनंतर झोपण्यासाठी दुसरी खोली असते. ह्या खोलीला बाहेर येण्याकरिता एक तोंड असते. हे तोंड जमिनीवरुन दिसू शकत नाही. ते फक्त आतून बाहेर येण्याकरिताच वापरले जाते. ह्या भोकाच्या तोंडावर जेरबील बाहेर आल्याबरोबर माती घालून टाकतो. जेरबील दिवसा ह्या बिळांमध्ये झोप काढतात व संध्याकाळ झाली की बाहेर पडतात. थोडा जरी धोका आहे असे वाटले तरी ते ताबडतोब दुसऱ्या द्वाराकडे धाव घेतात. त्यांना घाबरवले असता ते इकडून तिकडे उड्या मारुन दुडक्या चालीने धावू लागतात. केंव्हा केंव्हा एकेका उडीमध्ये ते $१^{१}/_{२}$ मीटर (४-५ फूट) व जास्त अंतर सहज कापतात.

त्यांचे मुख्य खाद्य म्हणजे धान्य, झाडपाल्याची मुळे, पाने व तऱ्हेतऱ्हेचे गवत हे असते. एखाद्या ठिकाणी खूप मोठ्या प्रमाणावर हे जेरबील एकत्र असल्यास त्यांच्यापासून पिकांना फारच उपद्रव पोहोचतो. बी पेरल्यापासून ते उगवून पीक वाढत जाऊन दाणा भरेपर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये ते खाऊन खाऊन त्याचा नाश करतात. इतकेच काय दाणा भरल्यावर तो साठविलेल्या ठिकाणी देखील यांचा फारच मोठ्या प्रमाणावर उपद्रव पोहोचतो. पिके पिकून दाणा भरण्याच्या हंगाम म्हणजे ह्यांची चैनीची वेळ. ह्या वेळेस ते पुष्कळ धान्य आपल्या खोल्यांमधून कोठारासारखे भरुन ठेवतात. हा साठा करण्याचे कारण म्हणजे पुढील सुक्या हंगामात त्यांना खावयास विशेष काही मिळत नाही. त्यासाठी ही तरतूद ते करुन ठेवतात. हा साठा संपला म्हणजे ते रानटी झाडाझुडपांची मुळे, पाने, फळे अशा इतर खाद्याकडे वळतात. त्यांना काटेरी फळे फार आवडतात. उन्हाळ्याचा हा हंगाम म्हणजे ह्या गटातील इतर सर्वच लहान सहान प्राण्यांना थोडा कष्टाचा असतो. जेरबील कीटक व त्यांची अंडी अळ्या देखील खातात. ते कित्येकदा जमिनीवर अंडी घालणाऱ्या पक्ष्यांची अंडी तसेच छोटी छोटी उडता न येणारी पिले देखील खातात. केंव्हा केंव्हा हे जेरबील आपल्याहून लहान अशा रोडंट जातीतील इतर प्राण्यांना देखील खातात.

अनुक्रमणिका

हे प्राणी आपापसात काही माहिती पुरवायची झाल्यास बिळातल्या बिळातून एकमेकांशी संधान ठेवतात. क्वचित जमिनीवर दिसणाऱ्या बिळाच्या भोकाशी येऊनही संदेश दिला जातो. बिळातील रहाण्याची मुख्य खोली ही गवताने व पानांनी मढविलेली असते. जेरबील हे असे मुद्दाम घर शोभिवंत करतात की त्यामुळे येण्याजाण्याचा रस्ता मोठा होण्यास मदत होते हे माहिती नाही.

ह्यांच्या प्रजोत्पादनाबद्दलही विशेष माहिती उपलब्ध नाही. नर व माद्या वेगवेगळ्या राहतात हे आपण वर पाहिलेलेच आहे. त्यांचा समागम बिळाच्या बाहेर जमिनीवर येऊन होतो की बिळात होतो त्याबद्दलही काही माहिती नाही. एका वेळेस ४ पिलांना जन्म दिला जातो. परंतु काही बिळात खणून पाहिले असता ८ ते १२ छोटी पिले दिसून आलेली आहेत. कदाचित यामध्ये एकाहून जास्त विणीची पिले असावीत असा अंदाज आहे.

आता आपण म्युरिडी कुटुंबाच्या दुसऱ्या उपविभागाकडे वळणार आहोत. ह्या दुसऱ्या उपविभागात उंदीर व घुशी येतात. ह्या सर्वांच्या शेपट्यांच्या कातडीवर जेरबीलप्रमाणे केस नसतात. एखादे वेळेस तुरळक केस दिसून येतात परंतु शेपटीच्या शेवटाला तर केसांचा झुबका मुळीच नसतो. सर्व प्रकारच्या उंदरांचे वर्गीकरण त्यांच्या राहण्याच्या सवयीनुसार ढोबळ मानाने तीन प्रकारात करतात. पैकी पहिल्या प्रकारातील उंदीर हे शेती व लागवडीखालच्या प्रदेशात दिसून येतात. हे उंदीर शेतातील पिकांचा व अन्नधान्याचा फार नाश करतात. दुसऱ्या प्रकारत येणारे उंदीर खुरट्या जंगलात आढळतात. हे जास्त करुन झाडे व झुडपे यावर रहातात. त्यांच्या पायांना नख्या असतात व तिसऱ्या प्रकारात मनुष्यवस्तीत व घराघरात दिसून येणारे उंदीर येतात.

येथे आपण सुरुवातीला घुशींची माहिती पहाणार आहोत. घुशी तर आपल्या सर्वांच्या ओळखीच्या आहेत. गटारे, केराकचऱ्यांचे मोठमोठे ढिगारे व अशाच घाणीच्या जागेमध्ये या घाणेरड्या मोठमोठ्या घुशी दिसून येतात. या घुशींचे दोन प्रकार आहेत. पैकी पहिला प्रकार जो आपण येथे पाहणार आहोत त्या घुशी मुख्यतः शेती लागवडीखालच्या जमिनीवर तसेच खुरट्या जंगलात दिसून येणाऱ्या आहेत.

शेतातील घुशी
(इंडियन मोल रॅट)

पूर्वी ह्या घुशींचे वर्गीकरण वेगळ्या गोत्रात केलेले होते. परंतु आता या व मनुष्यवस्तीजवळ आढळणाऱ्या घुशी एकाच गोत्रात समाविष्ट केल्या आहेत. ह्या घुशी देखील घरगुती घुशींप्रमाणे जाड्याजुड्या असून त्यांचे डोके व कान वाटोळे असतात परंतु घरगुती घुशीपेक्षा आकाराने त्या थोड्या कमीच असतात. यांची डोके व शरीर मिळून लांबी सुमारे १५-२० सें.मी. (६ ते ९ इंच) असते व शेपटी सुमारे १२ ते १७ सें.मी. (५ ते ७ इंच) लांब असते. ह्या घुशींना देखील रागावल्या असता शेपटीजवळचे केस फुलवून व शेपूट ताठ करुन फिसकारुन गुरगुरण्याची सवय असते.

त्यांच्या शरीराचा रंग मळकट ऊदी असतो. पोटाकडील भाग थोडा फिकट असतो. ह्या भारतात खुरट्या जंगलांपासून ते सदाहरित जंगलांमध्ये सर्वत्र दिसून येतात. तसेच लागवडीचे प्रदेश, बागा, गाईगुरांसाठी जे गवताचे साठे करुन ठेवलेले असतात अशा ठिकाणी देखील दिसून येतात. ह्या घुशी जेथे असतात तेथे आपल्याला नेहमी त्यांनी बिळे खोदण्याकरिता पायाने उकरलेल्या मातीचे ढिगारे दिसून

अनुक्रमणिका

येतात. त्यांची बिळे आतून मोठी मजेशीर असतात. जमिनीत सरळ सुमारे ६० सें.मी. (दोन एक फूट) खोल खणल्यानंतर पुढे गोलाकार अशी प्रशस्त खोली असते. त्यांची बिळे आत खोलवर व फार मोठमोठी असतात. या बिळांची खोली व प्रशस्तपणा ती जेथे खोदलेली असतात तेथील जमिनीवर अवलंबून असते. ती शेतांच्या बांधावर असली तर लहान असतात. तेच जर ती उघड्या जमिनीवर असली तर खूप मोठी असतात. त्यांच्या बिळामध्ये आत आत बऱ्याच खोल्या असतात. या ठिकाणी घुशी अन्नधान्याचा साठा करुन ठेवतात. बाजूलाच झोपण्याची खोली असते. घुशींचा पिकांना फारच उपद्रव होतो. त्या अन्नधान्याचा मोठ्या प्रमाणावर नाश करतात. जेंव्हा पिके पिकून दाणा तयार असतो तेंव्हा घुशी त्याचा साठा आपल्या कोठारात करुन ठेवतात. म्हणजे उन्हाळ्याकरिता त्याचा त्यांना उपयोग होतो. कडक दुष्काळ पडलेल्या ठिकाणी माणसांनी ह्या घुशी व जेरबील यांची बिळे उकरुन त्यांतील धान्य घेऊन स्वतःसाठी वापरल्याची उदाहरणे आहेत.

बहुतकरुन एकेका बिळात एकेक घुस दिसून येते. मादी मात्र पिलांबरोबर एकाच बिळामध्ये रहाते. मादी पिले असताना ती खोली गवत व कडबा यांनी मढवून ठेवते. एका वेळेस १०-१२ पिलांना जन्म दिला जातो. जन्मतः पिलांचे डोळे बंद असतात. त्यांच्या अंगावर केस अजिबात नसतात. परंतु महिनाभरातच त्यांच्या अंगावर केस उगवलेले दिसून येतात. ती लवकरच मोठी होतात. जन्मल्यापासून तीन महिन्यातच ही नवीन पिले स्वतः दुसरी पिले जन्माला घालतात.

घरगुती घुशी

ह्या घुशी वरील घुशींहून आकाराने फारच मोठ्या म्हणजे जवळजवळ ३० ते ३५ सें.मी. (एक ते सव्वा फूट) लांब असतात. त्यांची शेपूटही जवळजवळ आणखी तेवढीच लांब असते. एकेका घुशीचे वजन एक किलोहून जास्त (२-३ पौंड) सहज भरु शकते. ह्या घुशी देखील मुळच्या जंगलात रहाणाऱ्या परंतु त्या आता आश्रय व अन्नाकरिता मानवावर जवळजवळ सर्वस्वी अवलंबीत झालेल्या दिसून येतात. त्यांच्या मोठ्या आकारावरुन त्या इतर सर्व प्रकारच्या उंदरांहून वेगळ्या अशा पटकन ओळखू येऊ शकतात.

त्या अत्यंत घाणेरड्या असून वाट्टेल ते खात असतात. अन्नधान्य, भाजीपाला, केरकचरा, घाण जे मिळेल ते त्यांना चालते. केंव्हा केंव्हा त्या कोंबड्याची लहान सहान पिले देखील पळवितात. त्यांची घरे आपण वर पाहिलेल्या घुशींसारखीच साधारणपणे असतात. प्रजोत्पादनाच्या सवयीदेखील साधारण त्यांच्यासारख्याच असतात. ह्या महाराष्ट्रात सर्वत्र आढळतात.

शेतातील पांढरे उंदीर, घरगुती उंदीर व झाडांवरील उंदीर

येथे आपण सर्व प्रकारच्या उंदरांची माहिती पाहणार आहोत. या तिन्ही प्रकारच्या उंदरांच्या अनेकविध जाती व उपजाती सर्व भारतभर दिसून येतात. परंतु येथे आपण फक्त महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या उंदराची माहिती घेऊ.

अनुक्रमणिका

शेतातील उंदीर

हा जो उंदीर आहे तो शेतातला किंवा जंगलातला उंदीर समजला जातो. हा उंदीर १३-१४ सें. मी. (५/६ इंच) लांब असतो. त्याची शेपूट देखील लांबीला साधारणपणे तेवढीच असते. त्यांच्या अंगावर पुष्कळ दाट व मऊ असे केस असतात. कान गोलाकार असतात. अंगाचा रंग मातकट ऊदी असतो. पोटाकडे तो मळकट पांढरा असतो. ह्यापैकी जे खुरट्या झुडूपांच्या सुक्या जंगलात आढळतात त्याचा रंग फिकट असतो. ते बहुधा शेतीच्या लागवडीखालील प्रदेशात रहात असलेले दिसून येतात. खुरट्या जंगलाच्या प्रदेशात असल्यास ते मोठमोठ्या दाट झुडूपांमध्ये रहातात किंवा खडकांच्या चिरींमध्ये देखील दिसून येतात. दख्खनच्या प्रदेशात ते कापूस ज्या काळ्या कसदार मातीमध्ये वाढतो त्या जमिनीत बिळे खोदून रहातात. ते नेहमी जोडीजोडीने अथवा बरेचसे असे एकत्र मिळून राहतात. त्यांची बिळे अगदीच छोटी असून ती खुरट्या काटेरी झुडूपांच्या मुळाशी असतात. काही जण बिळे खोदण्याचा त्रास न घेता दगडांच्या राशींच्या मागेच लपून रहाणे पसंत करतात. काळ्या मातीच्या जमिनीत उन्हामुळे तडकून भेगा पडलेल्या असतात. त्यात ते आपली बिळे लागवडीच्या प्रदेशात रहात असल्यास करतात. हे पुष्कळसे उंदीर भातशेतीच्या ठिकाणी एकत्र रहात असल्यास त्यांचा भात शेतीला उपद्रव होतो परंतु त्यांचा कापसाच्या पिकाला जास्त उपद्रव होतो. कापसाच्या शेतांमध्येच ते जास्त संख्येने आढळून येतात.

ह्या उंदरांच्या प्रजोत्पादनाच्या सवयींबद्दल फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. एका वेळेस ते ६ ते ८ पिले जन्माला घालतात.

घरगुती उंदीर
(कॅामन हाऊस रॅट)

घरगुती उंदीर हे आपल्या सर्वांच्या चांगलेच परिचयाचे आहेत. या उंदरांच्या अनेक जाती दिसून येतात. ह्या उंदरांची डोके व शरीर मिळून लांबी १५-२० सें.मी. (७ ते ८ इंच) भरते. त्यांच्या पाठीचा रंग मळकट मातकट पासून काळसर रंगापर्यंत कसाही असतो. पोटाकडे तो मळकट पांढरा असतो. शेपूट १५-१६ सें.मी. (६ ते ७ इंच) असते. ह्या उंदरांना खावयास काहीही मिळाले तरी चालते. त्यांचा धान्याला फार उपद्रव होतो.

झाडांवरील उंदीर
(ट्री रॅट)

हे उंदीर आकाराने जेमतेम १० सें.मी. (४ इंच) लांब असून त्यांचे शेपूटही साधारणतः तेवढेच लांब भरते. ह्यांचे डोके व कान गोलसर असतात. ह्यांच्या पाठीचा रंग पिवळट मातकट असून पोटाकडे फिकट असतो. हे उंदीर मुख्यतः जंगलातच दिसून येतात. परंतु कित्येकदा ते लागवडीखालच्या प्रदेशातही आढळतात. ह्या उंदरांची एक विशिष्ट सवय म्हणजे ते रहावयास दाट झुडूपे पसंत करतात. त्यामध्ये ते गवताच्या काड्या तसेच झाडांची पाने, कोवळ्या फांदीच्या साली इ. जमवून घरटे बनवितात.

अनुक्रमणिका

केंव्हा केंव्हा अशी घरटी ते जमिनीवर देखील बांधतात. हे उंदीर मुख्यतः कोवळे गवत, त्याची मुळे, गवताच्या बीया खातात. हे उंदीर घरगुती उंदरांच्या मानाने कमी चपळ असतात. गवताच्या बीयांप्रमाणे त्यांना घाणेरीची छोटी छोटी फळे देखील फार आवडतात.

महाराष्ट्रात झाडावर आढळणाऱ्या लहान उंदरांच्या जाती देखील दिसून येतात. त्यांच्या शरीराची लांबी जेमतेम ५ ते ८ सें.मी. (२ ते ३ ॥ इंच) असून शेपूट मात्र ७ ते ११ सें.मी. (३ ते ४ ॥ इंच) लांब असते. पाठीचा रंग लालसर मातकट असून पोटाकडे पांढरट असतो. ह्या उंदराच्या पायाच्या बोटांना नख्या नसून नखे असतात. हे सर्वत्र आढळतात.

हे उंदीर अतिशय चपळ असून झाडावरुन इकडून तिकडे अथवा झुडूपाझुडूपांमध्ये लगबगीने धावताना दिसतात. त्यांचे मुख्य खाणे फळे, कोवळे कोंब व कोवळी नुकतीच फुटलेली पाने हे असते. ते झाडावर जितक्या लगबगीने धावपळ करु शकतात तितकी जमिनीवर करु शकत नाहीत.

पिले घालावयाची वेळ झाली की मादी खूप मोठाले घरटे बनविते. ह्या घरट्याचे सामान ते जशा प्रकारच्या जंगलात दिसून येतात त्यावर अवलंबून असते. बांबूच्या वनात आढळत असल्यास बांबूची पाने घरटे बनविण्यास वापरली जातात तर इतर ठिकाणी ते हिरवी पाने फाडून फाडून बनवितात व आत सुकी पाने लावतात. घरटे झाडाच्या फांद्यांच्या ढोलीमध्ये असते. केंव्हा केंव्हा ही घरटी घराच्या कौलांवरही दिसून येतात.

नराचे घरटे वेगळे असून ते विशेष व्यवस्थित दिसत नाही. ह्या घरट्याचा उपयोग तो फक्त झोपण्याकडेच करतो. मादी एका वेळेस ३ ते ६ पिलांना जन्म देते व त्यानंतर ते सर्वजण घरटे अडवितात. मादी ह्या विणीच्या हंगामाखेरीज इतर वेळी असे घरटे बांधते किंवा नाही त्याबद्दल विशेष माहिती नाही.

ह्या प्रकरणाच्या सुरुवातीला आपण पाहिले होते की ह्या गटात येणाऱ्या प्राण्यांची संख्या सर्वात मोठी आहे. आकाराने जरी ते लहान असले तरी संख्येने मोठे आहेत. ह्या सर्व गटामध्ये देखील म्युरिडी हे कुटुंब फार मोठे असून त्यामध्ये हजारो जाती व उपजाती दिसून येतात. ह्या ठिकाणी आपण फक्त महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या काही जातींची माहिती घेतली. आता ह्या पुढे आपण सशाबद्दल माहिती पाहू.

***

अनुक्रमणिका

८ शशांक

ह्या प्रकरणामध्ये आपण सशांची माहिती पाहणार आहोत. ह्या प्राण्यांचा गट आता वेगळा गट म्हणून ओळखला जातो. पूर्वी ह्या प्राण्यांचे वर्गीकरण आपण यापूर्वी पाहिलेला रोडेंशीया या गटामध्येच केलेले होते; परंतु काही विशिष्ट फरकांमुळे आता दोन वेदगवेगळे गट करण्यात आले आहेत. आपण प्रथम या गटाची व कुटुंबाची वैशिष्ट्ये पाहू.

पहिल्याप्रथम ससा व सशासारखे प्राणी आणि उंदीर ह्यांच्या दातांच्या रचनेतील फरक आपण पाहू. त्यांच्या वरच्या जबड्यांत पटाशीचे चार दात असतात; तर उंदरांमध्ये दोनच असतात. ह्या चार दातांपैकी मधले दोन दात मोठे असतात व बाजूचे त्या मानाने लहान असतात. सश्याच्या पिलांना जन्मल्याबरोबर वरच्या जबड्यात पटाशीचे असे सहा दात असतात परंतु त्यापैकी प्रत्येक बाजूचा शेवटला एक एक दात नंतर लवकरच पडून जातो. दुसरा प्रमुख फरक म्हणजे सशांचे वृक्क (टेस्टीकल्स्) उंदरांसारखे आतील भागात नसून बाहेर आलेले असतात.

शशांक अथवा लॅगोमॉर्फा ह्या गटामध्ये सश्यांसारखेच आणखी एक परंतु सश्याहून खूपच लहान (उंदराच्या आकाराचे) असे प्राणी देखील मोडतात. यांना इंग्रजीमध्ये माऊस-हेअर असे म्हणतात. हे अगदी लहान असून त्यांना शेपूट जवळजवळ नसतेच. कान छोटे व पसरट जवळजवळ गोल आकाराचे असतात. पाय अगदीच लहान असतात. हे प्राणी फक्त हिमालय, मध्य आशिया व उ. अमेरिका ह्या देशांमध्येच दिसून येत असल्यामुळे आपण येथे त्यांची माहिती पहाणार नाही. सर्व भारतभर तसेच महाराष्ट्रांतही सर्वत्र आढळून येणाऱ्या सश्याची माहिती आता आपण येथे पाहू.

सश्याचे कान खूप लांब असतात. त्याचे मागील पाय पुढील पायांहून लांब असतात. ससे ज्या कुटुंबात येतात त्या कुटुंबाचे नाव आहे लेपोरीडे. ह्या कुटुंबातील प्राण्यांचे कान खूप लांब असतात. ते मोजले असता त्या प्राण्यांच्या कवटीच्या लांबीपेक्षा लांब असतात. शेपूट फारच आखूड असते. मागील पाय पुढच्या पायांपेक्षा बरेच मोठे असतात. डोळे मोठे व गोल गरगरीत असून त्यांना पापण्या नसतात.

लेपोरीडे कुटुंबांत लेपूस नांवाचे एकच गोत्र आहे. अर्थात त्याच्या पुष्कळ जाती व उपजाती आहेत. त्यापैकी महाराष्ट्रांत दिसून येणाऱ्या जातींची माहिती आपण आता पाहणार आहोत.

ससा
(इंडियन हेअर)

ससा कुणाला माहिती नाही? सामान्य माणसांच्या तर तो परिचयाचा आहेच परंतु अगदी छोट्या मुलांच्या देखील परिचयाचा व आवडीचा आहे. तो देवाने सशाचे कान ओढून का लांब केले ते दुसरीची मुले देखील बरोबर सांगतील कारण सश्याबद्दलच्या अनेक गोष्टी त्यांच्या परिचयाच्या असतील.

अशा ह्या सश्याच्या महाराष्ट्रांत सर्वत्र दिसून येणाऱ्या जातीचे शास्त्रीय नाव आहे. 'लेपूस निग्रीकोलीस'. पूर्ण वाढलेल्या सश्याची डोके व शरीर मिळून लांबी साधारणपणे ४०-४५ सें.मी. (१७ ते १९ इंच) असते व वजन सुमारे २-३ किलो (४ ते ५ पौंडापर्यंत) भरते. या सश्याच्या अंगावरील केस थोडे कडक

अनुक्रमणिका

व खरखरीत असतात. अंगाचा रंग थोडा तांबडट मातकट असून त्यामध्ये थोडा थोडा काळसर रंग मधून मधून पसरल्यासारखा दिसतो. कानापासून खांद्यापर्यंत हा काळसर रंग पसरल्यासारखा वाटतो. शेपूट तांबडट असून टोकाकडे मात्र काळसर असते. मान, छाती व हातपाय हे तांबडट रंगाचे असतात. पोटाकडील भाग पांढरे असतात. त्यांच्या रंगामध्ये उपजातींप्रमाणे थोडा फार फरक दिसून येतो.

मोठमोठी झुडुपे असलेली ठिकाणे तसेच मधून मधून लागवडीच्या जागा असणारे जंगलांतील प्रदेश अशा जागा सशांना रहावयाला खूप आवडतात. ते समुद्रसपाटीपासून जवळजवळ २,५०० मी. (८,००० फूट) उंचीवर देखील आरामांत जीवन जगू शकतात. आपल्या येथे ससे मुख्यतः खेडोपाडी तसेच लागवडीखालच्या प्रदेशांत मुख्यत्वाने आढळून येतात. उन्हाळ्यांत जेव्हा जंगलांतील गवत सुकून जाते तेव्हा रस्त्याच्या कडेला अथवा कुंपणामध्ये देखील तेथील हिरवे गवत खावयास शिरलेले दिसतात. ते दिवसा तसेच रात्री देखील गवत खावयास बाहेर पडलेले दिसून येतात. दिवसा उन्हाचे वेळी ते हिरव्याश्या गवतातच पायाने खळगी करून त्यांत आरामात बसून अथवा झोपून राहतात. त्यांना कोल्हे, मुंगूस, रानमांजरे, तसेच गांवची कुत्री असे खूपच शत्रू असतात. गवतात स्वस्थपणे बसून लपून राहिलेले ससे लांबून सहसा ओळखू येऊ शकत नाहीत म्हणून सर्वसाधारणतः ते लपून गपचूप पडून राहण्यासाठी खाचा खळग्यांचा उपयोग करतात.

ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी हा सश्यांचा विणीचा हंगाम असतो. गर्भधारणेचा काल साधारणपणे १ महिनाभर असतो एका वेळेस एक किंवा दोन पिले होतात. पिलांचे डोळे जन्मल्याबरोबर उघडे असतात. जन्मल्यापासून साधारणतः बाराएक तासात ती हालचाल करू लागतात. सहाएक महिन्यांतच ही नवीन पिले पूर्ण वाढून त्यांची वीण होऊ लागते.

वरील माहिती वाचल्यावर आपल्यापैकी बहुतेकांचा गैरसमज होण्याचा संभव आहे की जो पांढरा ससा आपण नेहमी सर्वत्र पाळला जाताना पहातो तो कोणता? तो ससा (रॅबीट) मुळचा आपल्या येथला नाही. तो इंग्लंड, अमेरिकेत सापडतो. परंतु हे ससे गुबगुबीत व दिसावयाला सुंदर असल्यामुळे ते तेथे आणून त्यांची मोठ्या प्रमाणावर पैदास केली गेली व पुष्कळसे लोक तो मोठ्या आवडीने पाळू लागले. ससा (हेअर) व ससा (रॅबीट) यांमधील फरक येथे स्पष्ट करावासा वाटतो तो पुढीलप्रमाणे. सोयीसाठी आपण हेअर व रॅबीट असेच ह्या दोन्ही सश्यांना संबोधू. हेअर जातीचे कान व मागील पाय रॅबीटपेक्षा लांबीने मोठे असतात. हेअरची पिले गवतामध्येच घातली जातात. जन्मतःच त्यांच्या अंगावर मऊसे केस असून त्यांचे डोळे उघडे असतात. याउलट रॅबीट आपली मातीत बिळे खोदून त्यामध्ये घालतो. जन्मतः या पिलांच्या अंगावर केस नसतात; व त्यांचे डोळे देखील बंद असतात. परंतु दोन आठवड्यांतच ती इकडून तिकडे पळू लागतात व एक महिन्याचे आंत स्वतःचे खाद्य स्वतःच शोध लागतात. ससा एकंदरीत भित्रट प्राणी म्हणून ओळखला जातो. त्याचा कुणालाच उपद्रव होत नाही.

***

९ खूरवाले प्राणी

आतापर्यंत आपण बऱ्याच वेगवेगळ्या प्राण्यांची माहिती पाहिली आहे. त्या सर्वांहून ह्या गटांतील प्राणी वेगळे आहेत व त्यांचे रहाणीमानही फार वेगळे आहे. ह्या प्रकरणांमध्ये आपण खूर असलेल्या सर्व प्राण्यांची माहिती पाहणार आहोत. ह्या गटाचे नाव आहे ‘आर्टीओडक्टायला’. प्रथम आपण ह्या गटाची वैशिष्ट्ये काय आहेत ती पाहू.

पायाला खूर असलेले सर्व प्राणी अंगूलेट्स् ह्या प्रकारात मोडतात. खूर असलेल्या ह्या सर्व प्राण्यांचे पुढे दोन गटांत वर्गीकरण केलेले आहे. त्यापैकी पहिला प्रकार म्हणजे ‘आर्टीओडक्टायला’ ह्यामध्ये खुरांची संख्या सम असते व दुसरा गट म्हणजे ‘पेरीसोडक्टायला’ ह्यामध्ये खूरांची संख्या विषम असते.

हे सर्व प्राणी आपल्या पायाच्या बोटांवर भार देऊन चालतात. बोटांचेच रूपांतर खुरांत झालेले असते. खूर असल्यामुळे त्यांना कठीण अशा जमिनीवरून देखील सहज धावता येते. हे खूर कुठल्याही प्रकारच्या खरखरीत, खडबडीत डोंगराळ प्रदेशावरूनही चालून चालून झिजत नाहीत. हे प्राणी पायांच्या बोटावर (खूरांवर) भार देऊन चालत असल्यामुळे त्यांच्या चालण्याचा अगर धावण्याचा वेगही वाढतो. कारण चालताना पायाच्या कमीत कमी भागाचा जमिनीशी संबंध येऊन अगदी कमी घर्षण होते. घर्षण जितके कमी तितका वेग वाढण्याला वाव जास्ती मिळतो. खूरांवर चालणाऱ्या प्राण्यांत काहींचे जास्तीत जास्त म्हणजे चार बोटांचे रूपांतर खूरांत झालेले असते. काहींच्या तीन तर काहीच्या दोन व काहींच्या एकाच बोटाचे रूपांतर खूरांत झालेले असते व बाकीची बोटे अर्धवट लोंबत्या हाडांच्या रूपात आपण पायाच्या मागील बाजूस पाहतो. पेरीसोडक्टायला ह्या गटांत झेब्रा, घोडा, गाढव व गेंडा हे प्राणी मोडतात. झेब्रा, घोडा व गाढव ह्यांच्या पायाच्या फक्त तिसऱ्या (मधल्या) बोटांचे रूपांतर खूरांत (टापेत) झालेले असते. ही टाप बरीच मोठी असते. गेंड्याच्या एकंदर तीन बोटांचे (२, ३ व ४ नंबरची बोटे) रूपांतर खूरांमध्ये झालेले असते. त्याचाच अर्थ घोडा व गाढवाला फक्त एकच खूर असतो व गेंड्याला एकंदर तीन खूर असतात. अशा प्रकारे पेरीसोडक्टायला ह्या गटांतील प्राण्यांच्या खूरांची संख्या विषम बनते. आर्टीओडक्टायला ह्या गटांत येणाऱ्या बहुतेक प्राण्यांच्या तिसऱ्या व चौथ्या बोटांचे रूपांतर खूरांत झालेले असते. म्हणजेच यांच्या खूरांची संख्या केंव्हाही सम असते.

ह्या गटांतील सर्व प्राणी शाकाहारी म्हणजे घास, गवत, पाला इत्यादी खातात. ह्या प्राण्यांचे पोट खूपच मोठे असून ते चार कप्प्यांनी बनलेले असते. अशा प्रकारच्या पोटाला इंग्रजीमध्ये रूमीनंट स्टमक असे म्हणतात. ह्या चार कप्प्यांपैकी पहिला कप्पा सर्वांत मोठा असून त्यामध्ये भराभर खालेल्ला चारा अथवा कडबा साठविला जातो. काही वेळानंतर तो पुन्हा घशांत काढला जातो व रवंथ करून दुसऱ्या कप्प्यांत ढकलला जातो. हा दुसरा कप्पा आतून दिसावयाला मधमाश्यांच्या पोळ्यासारखा असतो. ह्या ठिकाणी रवंथ होऊन आलेला चारा अथवा कडबा दाबला जाऊन त्याला काटकोनी असा ठराविक आकार येतो. तो पुन्हा अन्ननलिकेमध्ये येतो व तेथून नंतर तो जोराने तिसऱ्या कप्प्यामध्ये ढकलला जातो. त्या ठिकाणी निरनिराळे पाचक रस अन्नात मिसळून पुढे चौथ्या कप्प्यांत त्याचे पचन होते. ह्या गटामध्ये मोडणारे सर्वच प्राणी जरी शाकाहरी असले तरी सर्वांनाच वरील प्रकारचे पोट असते असे नाही. काही विशिष्ट कुटुंबातील प्राण्यांनाच ते असते. काहींच्या पोटाला तीनच कप्पे असतात तर काहींना एकच असतो. अर्थात प्रत्येक कुटुंबाची सविस्तर माहिती देताना याचा खुलासा होईल.

अनुक्रमणिका

ह्या प्राण्यांचे आणखी एक वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यातील पुष्कळ प्राण्यांच्या डोक्यांना शिंगे असतात. त्यापैकी काहींची शिंगे ठराविक कालाने झडून जातात व पुन्हा उगवतात. ह्यांचे दुसरे वैशिष्ट्ये म्हणजे ह्यापैकी काही प्राण्यांना पुढचे पटाशीचे दात व वरच्या जबड्यांतील सुळे नसतात. फक्त खालच्या जबड्यांतील सुळे असतात. परंतु ह्या सर्वच प्राण्यांच्या दाढा मोठमोठ्या असतात. ह्या दाढांची टोके पसरट असून बऱ्याच उंचवट्यांनी बनलेले असतात. त्यामुळे पाला, कडबा, चारा वगैरे चर्वण करणे सोपे जाते. 'अंगूलेट्स' ह्या प्रकारांतील फक्त आर्टीओडक्टायला गटांतील प्राणी महाराष्ट्रात दिसून येतात.

आर्टीओडक्टायला ह्या गटांमध्ये गाई, म्हशी, निरनिराळ्या प्रकारची हरणे, काळवीट, सांबर, डुक्कर असे प्राणी मोडतात. तसेच जिराफ, उंट, हिप्पोपोटॅमस हे प्राणी देखील याच गटांत येतात. अशा प्रकारे पायाला खूर असलेल्या सर्व प्राण्यांपैकी जास्तीत जास्त प्राणी आर्टीओडक्टायला ह्या गटांमध्ये मोडतात. अर्थात ह्या प्राण्यांची पुढे वेगवेगळी अशी बरीच कुटुंबे आहेत. त्यापैकी आपण महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या प्राण्यांच्याच कुटुंबाची माहिती ह्या प्रकरणामध्ये घेणार आहोत. ह्या गटातील चार कुटुंबातील प्राणी येथे दिसून येतात. ह्या चार कुटुंबांची नावे पुढील प्रकारे आहे.

१. बोव्हीडे (Bovidae) : ह्यामध्ये शेळ्या, मेंढ्या, एडके, गवे, याक, गाई, म्हशी असे प्राणी येतात.

२. सर्व्हीडे (Servidae) : ह्या कुटुंबामध्ये सर्व प्रकारची हरणे, काळवीट व सांबर असे प्राणी मोडतात.

३. ट्रॅगुलीडे (Tragulidae) : ह्यामध्ये पिसोरी किंवा मराठीमध्ये ज्याला येडा असे म्हणतात तो प्राणी येतो.

४. सुईडे (Suidae) : रानडुकरे ह्या कुटुंबातील एकमेव प्राणी होय.

ह्या सर्व कुटुंबात बोव्हीडे हे कुटुंब मोठे आहे. प्रथम आपण ह्या कुटुंबाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पाहू. आताच आपण वर ह्या कुटुंबात कोणकोणते प्राणी येतात हे पाहिले. हे सर्व प्राणे शरीराने फारच अवजड व बोजड असतात; असे असले तरी ते फारच चपळ देखील असतात हे विसरता कामा नये. याक आणि गवे ह्यासरखे प्राणी तर अवघड अशा सरळसोट उतरणीवरून देखील अगदी व्यवस्थित व चपळतेने उतरतात. तसेच रानबकरे, एडके, मेंढे हे देखील मोठमोठ्या पहाडांवरून उतरताना नेहमी दिसतात. मागील प्रकरणांत कार्नीव्होरा गटांतील प्राण्यांची माहिती घेताना आपण पाहिले की त्या गटांतील सर्व प्राण्यांच्या पायांना मोठमोठ्या तीक्ष्ण धारदार नख्या होत्या. त्याचा उपयोग त्यांना भक्ष्यावर झडप घालून त्याला मारण्याकरिता होतो. तसेच त्याच्या आधीच्या प्रकरणांत माकडांची माहिती घेताना पाहिले की ते प्राणी पायाचा उपयोग कोणतीही वस्तू पकडून उचलण्यासाठी (माणसाच्या हाताप्रमाणे) करतात. परंतु बोव्हीडे कुटुंबातील प्राण्यांच्या पायाचा एकच उपयोग दिसून येतो तो म्हणजे सर्व शरीराचा भार तोलून धरणे व चालणे. त्यांच्या पायाला असलेले खूर शिंगासारख्या कठीण पदार्थाने बनलेले असतात.

ह्या कुटुंबात येणाऱ्या प्राण्यांचे मुख्य खाद्य म्हणजे चारा. गवत तसेच पाला हे असते. हे खाद्य पचन होण्यापूर्वी चांगले चघळले जाणे अत्यंत जरूरीचे असते. त्यामुळे ह्या प्राण्यांच्या दाढा त्या कामाकरिता

अनुक्रमणिका

उपयुक्त अशा म्हणजे पसरट असून अनेक उंचवटे व खळगे असलेल्या अशा असतात. ह्या प्राण्यांच्या वरच्या जबड्याला पटाशीचे दात नसतात. तसेच बहुतेकांना सुळे देखील नसतात. (पैकी काही प्राण्यांना असलेच तर अगदीच लहान असतात). मात्र खालच्या जबड्यांत पटाशीचे दात व सुळे असतात. ते एकमेकांच्या अगदी जवळ असतात. त्यामुळे दोन्ही प्रकारच्या दातांतील फरक कळून येत नाही. हे प्राणी जो झाडपाला व चारा, गवत खातात तो जिभेने आत ओढून घेतात व ह्या पुढच्या दातांनी तोडतात. ह्या प्राण्यांना जंगलांमध्ये वाघ, सिंह, बिबळ्या ह्यासारखे खूपच शत्रू असल्यामुळे त्यांना जास्त वेळ फिरत राहून खाद्य खाणे धोक्याचे असते. परंतु त्यांचे पोटही मोठे असल्यामुळे त्यांना अन्न तर खूप लागते. या कारणास्तव निसर्गाने त्यांच्या पोटाचे चार कप्पे केले आहेत. पहिल्या कप्प्यात भराभर तोडलेला पाला पाचोळा रेटला जाऊन साठविला जातो. हा कप्पा सर्वात मोठा असतो. ह्यामध्ये हा कडबा साठविला जातो. तसेच तो बराच वेळ तेथे राहिल्यामुळे मऊ देखील होतो. नंतर सावलीला सुरक्षित जागी बसल्यावर तो पुन्हा तोंडात आणून ते रवंथ करतात व मग तो पहिल्या कप्प्यात न जाता दुसऱ्यात जातो. येथे तो कडबा व्यवस्थितपणे दाबला जाऊन त्याला ठराविक असा षटकोनी आकार येतो हे सर्व आपण सुरुवातीला पाहिलेलेच आहे. इंग्रजीमध्ये ह्या प्राण्यांना 'ट्रू-रुमीनंटस्' असे म्हणतात. आता आपण ह्या कुटुंबातील प्राण्यांच्या शिंगांबद्दल माहिती पाहू. ह्या प्राण्यांची शिंगे दोन भागांनी बनलेली असतात. डोक्याला कवटीपासून कपाळावर दोन हाडे वर आलेली असतात व त्यावर दुसरे कठीण कवच असते. हे कवच म्हणजे आपल्याला बाहेर दिसणारे शिंग. ह्या प्राण्यांची शिंगे ही खरी शिंगे असून ती हरणांप्रमाणे ठराविक कालात झडून जात नाहीत; तर ती कायम असतात. बोव्हीडे कुटुंबातील अँटीलोपीनी नावाच्या उपकुटुंबातील चिंकारा, काळवीट ह्या प्राण्यांची शिंगे शोभिवंत व वळणदार असतात. इतर प्राण्यांची सरळ किंवा बाकदार, आतील बाजूस वळलेली अशी असतात.

अंगूलेटस् हे चारा, गवत व पाला खाणारे प्राणी असल्यामुळे ते निसर्गात वाढणाऱ्या अनेक तऱ्हेतऱ्हेच्या वनस्पतींना व झाडपाल्याला वाटेल त्या प्रमाणात वाढू देत नाहीत. म्हणजेच त्यांची वाढ काबूत ठेवली जाते. दुसरे म्हणजे मांसाहारी प्राणी ह्या प्राण्यांना मारुन त्यांचे मांस भक्षण करतात. अशा प्रकारे एक दुसऱ्याला खाऊन निसर्गाचा समतोल सारखा राखण्यास मदत करीत असतात. हे प्राणी जर नसते तर गवत, झाडपाला यांचीच वाढ जिकडे तिकडे बेसुमार झाली असती.

भारतातील आसाम, केरळ अशा प्रदेशातील जंगलात गवे व हत्तींचे कळप मोठ्या प्रमाणात बांबूच्या वनात एकत्र चरत असल्याचे दिसून येतात. ह्या ठिकाणी बांबूचे उंचीवरील गवत हत्ती खातात व खालचे अर्धवट उरलेले गवे खातात. हत्तीं खेरीज गव्यांचा वाघ ह्या दुसऱ्या प्राण्यांशी संबंध येतो. वाघ तर त्यांचा मुख्य शत्रू. आणखी विशेष दुसऱ्या कुठच्या प्राण्यांशी त्यांचा संबंध येत नाही. मात्र आर्टीओडक्टायला ह्या गटातील सर्व प्राण्यांना एक प्रकारच्या माश्या (गोमाश्या) तसेच रक्त शोषून घेणाऱ्या गोचिड्या, जळवा इ. फार त्रास देतात. हे सर्व त्यांच्या अंगावर सतत बसून त्यांना चावत असतात. विशेषतः उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात ह्या प्राण्यांना त्यांचा फार उपद्रव होतो.

गवे मदावर आले असताना त्यांच्याबरोबर अनेक माद्या असतात. त्यावेळेस ते ठराविक राखीव हद्दीत फिरताना दिसून येतात. अशा एका कळपाच्या हद्दीत दुसरे गवे शिरल्यास त्यांना हुसकून लावले जाते. मात्र इतर वेळी अशा काही ठराविक हद्दी नसतात. एका मोठ्या कळपाला दुसरे कळप मिळून, विस्तृत असे कळप मोठमोठ्या अरण्यांत चरताना दिसून येतात. बोव्हीडे कुटुंबातील वेगवेगळ्या प्राण्यांचे कळप देखील कित्येकदा एकत्र चरत असल्याचे दिसून येतात.

अनुक्रमणिका

गवे साधारणपणे भित्रट असून मनुष्यप्राण्यांशी संबंध टाळतात. एकादे वेळेस जखमी गवा अथवा एकटादुकटा माजलेला रानबैल मनुष्यावर बेधडक हल्ला करतो परंतु सर्वसाधारणपणे हे प्राणी मानवांना टाळतात. गवे बहुधा शेतीवाडीत व पिकांच्या जमिनीत शिरत नाहीत, किंवा पिकांवर चरत नाहीत. जंगली गुरे (गाई, बैल) साधारणपणे मवाळ असतात. आपण त्यांना त्रास न देता अथवा न घाबरवता जवळ गेलो तर त्यांना त्याचे काही वाटत नाही. परंतु ही गुरे त्यांना वारंवार हुसकावले नाही तर पिके असलेल्या ठिकाणी चरुन चरुन फारच धुमाकूळ घालतात. एके काळी आपल्या भारतात सर्वत्र फारच मोठ्या प्रमाणावर गवे व ही जंगली गाई गुरे दिसून येत असत. परंतु ह्या सर्व वन्य प्राण्यांचा मानव मोठा शत्रू आहे. शेतीवाडीकरिता व रहावयास जागा हवी म्हणून ठिकठिकाणची जंगले तोडून मानवाने वस्त्या केल्या व अशा प्रकारे जंगले उध्वस्त केली आणि ह्या प्राण्यांची आश्रयस्थाने मर्यादित झाली. वन्य प्राण्यांची संख्या कशी घटत गेली ह्याबद्दलचे विवेचन आपण पुस्तकाच्या शेवटी पाहणार आहोत.

बोव्हीडे कुटुंबात येणारे बरेचसे प्राणी चटकन माणसाळले जातात. त्या कारणास्तव मानवाने त्यांचा अनेक प्रकारे उपयोग करुन घेतला आहे. गवे, रानगुरे (गाई, म्हशी इत्यादी) तसेच याक, लामा, रानबकरे, एडके, शेळ्या, मेंढ्या ह्या सर्व प्राण्यांचा त्याने ह्या ना त्या प्रकारे उपयोग करुन घेतला आहे. आता आपण ह्या प्राण्यांचा उगम कोठचा ते पाहू. भारतामध्ये दिसून येणारे गाईबैल हे मूळचे युरोपातील. मात्र ते साधारणपणे ३,००० वर्षांपूर्वी म्हणजे ख्रिस्तपूर्व काळापासून भारतात आले असल्याचे उत्खननामध्ये सापडलेल्या अवशेषांवरून सांगता येईल. अर्थात उत्खननांतील अवशेषांचा अभ्यास हा आपल्या ह्या पुस्तकाचा विषय नसल्याने त्याची विशेष चर्चा आपण येथे करणार नाही. परंतु युरोपीय खंडामधून हे प्राणी भारत, ब्रह्मदेश, मलाया ह्या सर्व प्रदेशांत पसरले हे मात्र नक्की सांगता येईल. हे प्राणी माणसाने माणसाळवून पाळल्यानंतर हळूहळू त्यांच्या दोन उपजातींचा संबंध घडवून आणवून अनेक वेगवेळ्या संकरीत जाती निर्माण केल्या. याची उदाहरणे आज आपण वेगवेगळ्या दर्जाच्या गाई, म्हशी इत्यादी वरून पहातोच. आज बैलगाडीला जुंपलेला बैल हा पूर्वीचा रानबैलच होता. तसेच पाळीव शेळ्या, बकरे हे पर्शियामधील रानबकऱ्यांचीच जात आहे हे दिसून येते.

यापुढे आपण ह्या कुटुंबातील प्राण्यांची अधिक वैशिष्ट्ये पाहणार आहोत. गवे, रानबैल इत्यादी प्राण्यांचे घ्राणेंद्रिय अतिशय तीव्र असते. एकतर ह्या प्राण्यांच्या स्वतःच्या शरीराला एक ठराविक असा उग्र वास येत असतो. ह्या वासावरून ते आपल्या कळपातील इतर साथीदार कुठे आहेत हे चटकन् ओळखू शकतात. कळपांतील एखादा प्राणी चरत चरत जरी कळपापासून दूरवर गेला तरी त्याला आपला कळप नक्की कोठे आहे हे शरीराच्या वासावरून कळते. तसेच काही प्राण्यांना विशेष अशा ग्रंथी असतात. रानबकऱ्यांच्या डोळ्याखाली कवटीमध्ये एक ग्रंथी असते तसेच त्यांच्या जांघांमध्ये प्रत्येक बाजूस एक एक व खूरांमध्ये देखील एक प्रकारची ग्रंथी असते. शेळ्यांमध्ये अशा प्रकारच्या ग्रंथी नसतात. रानबकऱ्यांच्या खूरामध्ये असलेल्या ग्रंथीमध्ये एक प्रकारचा विशिष्ट वास असतो. त्यावरून जमीन हुंगली असता दुसऱ्या रानबकऱ्यांला त्याचा वास बरोबर समजतो. तसेच ते बसले असता जांघांमधील ग्रंथींचा विशिष्ट वास त्या जमिनीला येतो व त्यावरून देखील त्यांना कळपांतील इतर प्राण्यांशी संबंध ठेवता येतो. वासाशिवाय ह्या कुटुंबातील वेगवेगळ्या जातीचे प्राणी ठराविक प्रकारचे आवाज काढून एकमेकांशी संबंध ठेवतात. अभ्यासावरून गवे वेगवेगळ्या परिस्थितीत पाच प्रकारचे आवाज काढतात हे दिसून आले आहे. आपल्या कळपांतील साथीदारांना एखादा संभाव्य धोका टाळण्यासाठी ते एकप्रकारे फिसकारल्यासारखा आवाज काढून इशारा देतात. ह्या फिसकारण्यानंतर लगोलग मोठ्याने भ्याँSS करून ओरडण्याचा आवाज येतो. रागावलेला नर जोराने रेकतो, तर मादी आपल्या पिलाला आर्त स्वरात हंबरून साद घालते. पाळीव नर

गवा शीळ घातल्या सारखा ओरडतो; तर रानबकऱ्या व मेंढ्या ह्यांचा आवाज पाळीव जातीपेक्षा वेगळा असल्याचे दिसून येते. ऊरीयाल नांवाचे लडाख, तिबेट, सिंध ह्या प्रदेशांत आढळून येणारे एडक्याच्या जातीचे जनावर घाबरवले असता कंपीत स्वरांत शीळ घालते व आपल्या पुढच्या पायांनी जमीन जोरजोराने बडवून साथीदारांना इशारा देते.

एकेक कळपात साधारणतः ८ ते १२ गवे दिसून येतात. असा कळप म्हणजे सामान्यतः एक एक कुटुंबच असते. चरण्याकरिता हिरवीगार कुरणे शोधताना असे कित्येक छोटे छोटे कळप एकत्र येऊन त्यांचे मोठेमोठे कळप तयार होतात. परंतु मदावर येण्याची वेळ झाली की मग मात्र नर गव्याला आपल्या कळपाकडे कोणी फिरकलेले चालत नाही. अशा वेळी आपल्या माद्यांसह तो ठराविक जागा पसंत करून तेथे रहातो. त्या ठिकाणी दुसरा कोणी आल्यास त्यावर तो जोरदार हल्ला करून हाकून लावतो. मदावर येण्याच्या वेळेस एका कळपांत वयात आलेले एकाहून अधिक नर बैल नसतात. फक्त अल्पवयीन नर बैलांना कळपात राहू देण्यात येते. एकदा का मद ओसरला की नर गवा कळपातून निघून जाऊन आपले एकाकी जीवन जगू लागतो. मद पुन्हा येईपर्यंत तो एकटा अथवा इतर नर गव्यांबरोबर रहातो. वय झाल्यामुळे ज्यांच्यात माद्या मिळविण्याची ताकद उरलेली नसते असे गवे पुढील आयुष्य एकाकी कंठतात. मादी गाभण राहून पिल्लाला जन्म देण्याची वेळ झाली असता ती एकांत स्थळी जाऊन बाळंत होते. अशा प्रकारे बोव्हीडे कुटुंबातील सर्वच प्राण्यांमध्ये अशी तऱ्हा दिसून येते. पिलांचे संगोपन व वाढविण्याची जबाबदारी मादीवरच पडते. नर फक्त मदावर आला की माद्यांजवळ राहतो. एरव्ही तो दूर एकटा असतो. बोव्हीडे कुटुंबातील गवे, जंगली म्हैस (रानरेडे) व काळवीट, चिंकारा, चौशिंगा व नीलगाय हे प्राणी महाराष्ट्रात दिसून येतात. आता यापुढे आपण प्रत्येक प्राण्याची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत.

गवा
(इंडियन बायसन)

पूर्ण वाढलेला नर गवा जमिनीपासून साधारणपणे १८० सें.मी. (पावणे सहा ते सहा फूट) भरतो. क्वचित एखादा सव्वासहा फूटापर्यंत देखील भरतो. मादी मात्र १५३ ते १६० सें.मी. (सव्वापाच ते साडेपाच फूटापर्यंत) भरते. भारतात सापडणाऱ्या गव्यांमध्ये आसाम व दक्षिण भारत येथील अरण्यांतील गवे अतिशय हृष्ट-पुष्ट असतात. नराच्या शिंगाचा विस्तार मुळापासून साधारणपणे ७८-९० सें.मी. (३३ ते ३६ इंचापर्यंत) असतो. क्वचित एखाद्या भरदार व देखण्या गव्याचा १०० सें.मी. (४० इंच) पर्यंतही भरतो. माद्यांची शिंगे लहान असून त्यांचा विस्तारही लहान असतो. मस्त नर गव्याचे वजन ९०० कि.ग्रॅ. पर्यंत भरते. गव्यांची शरीरयष्टी फारच भरदार असते. त्याचे पाय जाड असून बुटके असतात. हा अतिशय शक्तिवान प्राणी आहे. गव्याचे नुकतेच जन्मलेले पिलू सोनेरी पिवळ्या रंगाचे असते. नंतर ते हळूहळू तांबूस रंगाचे होऊन शेवटी वाढत वाढत कॅाफीच्या रंगाचे अथवा लालसर तांबड्या रंगाचे होते. पूर्ण वाढ झालेल्या गव्याच्या शरीराचा रंग सर्वत्र सारखाच काळा असून शरीरावर केस जवळजवळ नसतातच. त्याचे कपाळ राखाडी अथवा भुरकट रंगाचे असते; आणि चारही पाय गुडघ्यापर्यंत पांढऱ्या रंगाचे पायमोजे घातल्यासारखे दिसतात. गव्यांच्या डोळ्यांचा रंग तांबडा असतो, परंतु केंव्हा केंव्हा दिव्यांच्या उजेडात चमकताना ते निळे असल्यासारखे वाटतात.

महाराष्ट्रातील रत्नागिरी, कोल्हापूर, अमरावती, भंडारा ह्या जिल्ह्यांमधील डोंगराळ व पहाडी प्रदेशात गवे मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. गव्यांना रहावयाला उंच उंच पहाडी भाग, डोंगरमाथे अशा

अनुक्रमणिका

जागा आवडतात, परंतु उन्हाळ्यामध्ये वरील गवत पाला संपल्यार ते खाली खाली जेथे चांगली हिरवळ असेल तेथे सरकत जातात. भारतातील पेनीनसुला भागात ते जरी १,८०० मी. (६,००० फूट) उंचीवर देखील आढळून येत असले तरी हिमालयावर मात्र पायथ्याशीच दिसून येतात. मात्र त्यांना चरावयास चांगली हिरवीगार गवताची अरण्ये लागतात. गवे पहाटे थंड वेळी चरावयास बाहेर पडतात ते साधारणपणे ९ वाजेपर्यंत ऊन कोवळे असेपर्यंत चरतात. एखादे वेळेस ढगाळ वातावरण असेल अशा वेळी अथवा थंड असताना दिवसभर देखील चरतात. मात्र दुपारच्या कडक उन्हाच्या वेळी ते निवांत जागी सावलीला बसतात. गव्यांचे मुख्य खाणे म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचे गवत आणि झाडपाला हे होय. ते काही ठराविक झाडांची साल देखील खातात. इतर गाईगुरांप्रमाणे गवे केंव्हा केंव्हा मीठ पसरलेल्या ठिकाणांना भेटी देतात. साधारणपणे गाईगुरे पोटातील जंत मारण्यासाठी अथवा कोठा साफ राखण्याकरिता मीठ खातात. गवे स्वभावाने लाजरे बुजरे असतात. त्यांचे गंधज्ञान तीव्र असते. त्यांचे मोठे व शक्तिमान शरीर हेच त्यांचे संरक्षण होय. (इतर प्राणी सहसा त्यांचे अवाढव्य शरीर पाहूनच घाबरतात.) बोव्हीडे कुटुंबातील इतर प्राण्यांप्रमाणेच गव्यांची श्रवणशक्ति व दृष्टी मंद असते.

गव्यांचा समागमाचा काही ठराविक असा निश्चित काळ दिसून येत नाही कारण वर्षभरात केंव्हाही नवीन पिले जन्माला आलेली दिसून येतात. परंतु नर मुख्यतः डिसेंबर जानेवारीच्या सुमारास मदावर आलेले दिसतात व सप्टेंबरच्या सुमारास पुष्कळशी नवीन पिले कळपात दिसून येतात. गव्यांमध्ये गर्भधारणेचा काळ किती महिनेपर्यंत असतो त्याबद्दल काही विशेष माहिती नाही.

नवीन पिलू जन्माला आले असताना त्याची आई व पिलू कळपापासून थोडे दूर एकांत जागी काही दिवसांपर्यंत राहतात. अर्थात कळपांतील इतर गाईगुरे त्यांच्या रक्षणाकरिता जवळपास असतातच.

जंगली म्हैस अथवा रानरेडा
(वाईल्ड बफेलो)

गव्यांशिवाय बोव्हीडे कुटुंबातील महाराष्ट्रात दिसून येणारा दुसरा प्राणी म्हणजे जंगली म्हैस अथवा रानरेडा होय. काही ठिकाणी हा ‘अर्ना’ म्हणूनही ओळखला जातो. पूर्ण वाढीचा रानरेडा जमिनीपासून खांद्यापर्यंत साधारणपणे १६५ सें. मी. (५ ॥ फूट) उंचीचा सहज भरतो. परंतु काही काही मस्त रेडे १९५ सें.मी. (६ ॥ फूट) देखील भरतात. त्यांचे वजन ९०० कि.ग्रॅ. पर्यंत सहज भरते.

रानरेडे साधारणपणे पाळीव रेड्यांप्रमाणेच दिसतात; मात्र ते जास्त पुष्ट असून त्यांच्या डोळ्यात मारकी झांक असते. रानरेड्याचे शरीर दगडी पाटीच्या रंगाचे असून त्याचे पाय गुडघ्यापर्यंत भुरकट पांढऱ्या रंगाचे असतात. ह्याचे नवीन जन्मलेले पिलू पिवळसर भुरक्या रंगाचे असते. ह्यांची शिंगे साधारणतः दोन प्रकारची असतात. पहिला प्रकार म्हणजे शिंगे आतील बाजूस अर्धवर्तुळाकार अशी वळलेली असतात. दुसऱ्या प्रकारात ती बाहेरील बाजूस पसरलेली असून वर टोकाकडे किंचित आतील बाजूस वळलेली असतात. जंगली म्हशीपेक्षा रानरेड्याची शिंगे मोठी वजनदार अशी असतात.

भारतात पूर्वी रानरेडे फार मोठ्या प्रमाणावर सर्वत्र दिसून येत असत. अजूनही ते उत्तर प्रदेशातील तराईच्या भागात, गंगाब्रह्मपुत्रेच्या खोऱ्यात, आसाम, ओरिसा, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र इत्यादी भागात दिसून येतात. महाराष्ट्रात मात्र ते फक्त दक्षिण चंद्रपूर जिल्ह्यामधील बांबू व इतर अनेक प्रकारच्या गवतांच्या

अनुक्रमणिका

अरण्यात आढळून येतात. रानरेड्यांना पाणथळीकडे उंच उंच जाड व दाट अशा वाढलेल्या गवताची कुरणे अथवा जंगले रहावयास फार आवडतात. अशा ठिकाणी त्यांना आश्रयाबरोबरच खाद्याचा पुरवठा होतो शिवाय मातीत व गवतात गडबडा लोळावयास देखील मिळते. पाण्यांत मनसोक्त डुंबता येते. रानरेडे छोटे छोटे कळप करुन राहतात. असे छोटे छोटे कळप कित्येकदा एकत्र येऊन मोठमोठे कळप तयार होतात. ते इतर झाडपाला देखील खात असले तरी मुख्यतः गवतावर उपजीविका करतात. दिवसा व संध्याकाळी ऊन कलल्यावर ते चरतात. केंव्हा केंव्हा रात्री देखील चरतात. परंतु दुपारच्या उन्हाच्या वेळी ते दाट गवतामध्ये बसून रहातात अथवा नदी नाल्यामध्ये किंवा आसपासच्या चिखलामध्ये डुंबत रहातात. सुक्या, उघड्या माळरानावर रहात असल्यास दुपारी देखील ते छोट्या छोट्या टेकड्यावरून चरत भटकत असतात. गव्यांप्रमाणे ते मनुष्यवस्तीपासून दूर रहात नाहीत. कित्येकदा संधी मिळाल्यास सरळ शेतीवाडींत देखील घुसतात. पावसाळ्यानंतर पिके वाढून उंच झाली असताना पुष्कळ वेळा ते आत घुसून धुमाकूळ घालतात व उभ्या पिकांची नासाडी करतात. अशा वेळी त्यांना हुसकून लावणे फार कठीण असते.

भारतात सापडणाऱ्या बोव्हीडे कुटुंबातील सर्व प्राण्यांमध्ये रानरेडे फार धीट असतात. ते शत्रूवर सरळसरळ हल्ला करावयास मागे पुढे पहात नाहीत. विशेष काही कारण नसताना देखील ते चिडून जाऊन सरळ हल्ला करतात. अर्थात ह्यामध्ये प्रत्येक प्राण्याप्राण्यामध्ये फरक दिसून येतो. एखादा रानरेडा जवळ गेले असताही हल्ला करणार नाही तर एखादा अंगावर सरळ धावून येईल. त्याबद्दल नक्की काहीच अनुमान काढता येत नाही. लहान पिलू जवळ असलेली जंगली म्हैस तर फारच चिडखोर व धोकादायक असते. पाळीव म्हशी व रेडे देखील गाई-बैलांपेक्षा जास्त चिडके व हल्लेखोर असल्याचे दिसून येते. केंव्हा केंव्हा रानरेड्यांनी वाघाशी देखील झुंज देऊन त्याला जखमी व घायाळ केल्याची उदाहरणे आहेत. जंगलात त्यांना मानवाखेरीज व वाघासिंहाशिवाय दुसरा कोणी शत्रू नाही. माजलेल्या रानरेड्याच्या समोर वाघ देखील जाण्याचे टाळतात. त्यांची घ्राणेंद्रिये तीव्र असून श्रवणशक्तिदेखील चांगली असते. दृष्टी मात्र साधारण असते. कळपातील गुरे चरत असताना मधून मधून हलक्या आवाजात हंबरुन एकमेकांशी संधान ठेवतात. रानरेडा रागवला असता प्रथम नाकपुड्या फुगवून त्यातून हवा जोराने बाहेर सोडत राहून पायाखालची जमीन बडवीत रहातो व मग लगेच धावून येतो. पावसाळा संपल्यावर त्यांचा समागमाचा काळ सुरु होतो. मार्च, एप्रिल, मे च्या सुमारास विशेषत्वाने नवीन पिले जन्माला येताना दिसून येतात. परंतु वर्षाच्या इतर वेळीही केंव्हा केंव्हा नवीन पिले जन्माला आलेली दिसतात. जंगली म्हशी व रानरेडे यांचा पाळीव गुरांशी कित्येकदा संबंध येऊन उपजाती तयार होतात; परंतु अशी संतती मध्यम जोराची असते. मद आलेल्या वेळेस जंगली गाईगुरे अशा संततीला पिटाळून लावतात.

आता यापुढे आपण बोव्हीडे कुटुंबाच्या अँटीलोपीने नावाच्या उपकुटुंबातील प्राण्यांची माहिती पाहणार आहोत. आधी ‘अँटीलोपीने’ ह्या उपकुटुंबाची थोडी माहिती घेऊ.

अँटीलोपीने ह्या उपकुटुंबात काळवीट व चिंकारा ह्या प्राण्यांचा समावेश होतो. त्यांची शारीरिक रचना बोव्हीडे कुटुंबातील इतर प्राण्यांप्रमाणेच असते. ह्या उपकुटुंबातील प्राणी दिसावयास फारच सुंदर असतात. त्यांची शिंगे (बहुतकरुन माद्यांना शिंगे नसतात) लांब व टोकाकडे निमुळती होत गेलेली असतात. ह्या प्राण्यांच्या शिंगावर वार्षिक वळ्या (ॲन्युअल रींग्ज) स्पष्ट दिसून येतात. ह्या प्राण्यांच्या डोळ्याखाली एक प्रकारची ग्रंथी असते. बोव्हीडे कुटुंबातील गाई, म्हशी, शेळ्यामेंढ्या ह्या इतर सर्व प्राण्यांना ही ग्रंथी नसते. डोळ्याखालील ग्रंथीखेरीज जांघांमध्ये व खूरांमध्ये देखील यांना बोव्हीडे

कुटुंबातील इतर प्राण्यांमध्ये दिसून येणाऱ्या विशिष्ट प्रकारच्या ग्रंथी असतात. ह्या ग्रंथींचा उपयोग त्यांना आपापसांत एकमेकांशी संधान ठेवावयास कसा होतो हे आपण मागे पाहिलेलेच आहे.

काळवीट, चिंकारा हे प्राणी दिसावयास अतिशय देखणे असतात. चिंकाऱ्याच्या गुडघ्याजवळ एका ठराविक रीतीने केसांचा पुंजका उगवलेला दिसून येतो. हे डौलदार प्राणी पूर्वी उत्तर भारतात तसेच अनेक ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर हजारोंच्या संख्येने दिसून येत असत; परंतु मनुष्यप्राण्याने केवळ आपल्या स्वतःच्या हौसेखातर त्यांच्यावर बंदूक चालवून चालवून त्यांची संख्या धोक्यात आणली आहे.

हे प्राणी साधारणतः उघडी माळराने किंवा मोठेमोठे सपाट प्रदेश अशा ठिकाणी आढळून येतात. एकेका कळपात सुमारे ४०-५० जनावरे सहज आढळून येतात. एकेका कळपात नर मात्र साधारणतः एकच आढळून येतो. हे प्राणी अतिशय चपळ असून त्यांचा पळण्याचा वेग अफाट असतो. त्यांचे सडसडीत पाय ह्या कामी फारच उपयोगी पडतात. यापुढे आपण ह्या प्रत्येक प्राण्याची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत. महाराष्ट्रात अँटीलोपीने उपकुटुंबात मोडणारे काळवीट व चिंकारा हे दोन्ही प्राणी दिसून येतात.

चिंकारा
(इंडियन गझेल)

पूर्ण वाढलेला नर चिंकारा जमिनीपासून सुमारे ६५ सें.मी. (सव्वादोन फूटापर्यंत) भरतो व त्याचे वजन सुमारे २० कि.ग्रॅ. (५० पौंड) पर्यंत असते. शिंगे २५-३० सें.मी. (१० ते १२ इंचांपर्यंत) लांब असतात. दक्षिण भारतात दिसून येणाऱ्या चिंकाऱ्यांची शिंगे थोडी जास्त लांब असतात.

हा छोटासा प्राणी दिसावयाला अतिशय देखणा असतो. त्याच्या शरीराचा रंग वरील बाजूस पिवळट तांबडा असून पोटाकडे पांढरा असतो. वरील रंग पोटाकडे मिळताना थोडा जास्त गडद झालेला दिसून येतो. तसेच पुठ्ठ्यातही तो जास्त गडद दिसून येतो. गालावरून दोन्ही बाजूस एकेक पांढरट रेघ खाली गेलेली असते व नाकावरून मळकट पट्टा दिसून येतो. नराची शिंगे समोरून पाहिली असता डोक्यावरून जवळजवळ सरळ अशी उगवल्यासारखी वाटतात परंतु बाजूने पाहिली असता त्यांना किंचित इंग्रजी S या अक्षराप्रमाणे बाक असल्यासारखी वाटतात. या शिंगावर १५ ते २५ पर्यंत वळ्या दिसून येतात. मादीची शिंगे गुळगुळीत असतात. काही भागांत माद्यांना शिंगे नसतात. हे प्राणी दाट जंगलांपेक्षा खुरट्या झाडाझुडूपांची जंगले पसंत करतात. तसेच कमी उंचीच्या गवताचे सपाट प्रदेश, दऱ्याखोऱ्यांमधील कमी वाढीची पसरट झुडूपे ही यांची आवडीची ठिकाणे. सुक्या रखरखीत प्रदेशात देखील ते दिसून येतात. हे प्राणी लाजरे असतात; त्यामुळे ते माणसाला बुजतात. ते सहसा लागवडीखालच्या प्रदेशांत शिरलेले दिसून येत नाहीत. ते सकाळी साधारण ऊन आले की बाहेर पडत नाहीत. संध्याकाळी देखील ऊन बरेच खाली गेल्यावर चरावयास बाहेर पडतात. कळपाचा प्रमुख काही धोका आहे असे वाटल्यास फिसकारल्यासारखा आवाज काढून पुढील पायाने जमीन जोरजोराने बडवावयास सुरूवात करतो. अशी धोक्याची सूचना मिळाल्याबरोबर सर्व कळपच्या कळप पळत सुटतो. तो साधारण २००-३०० मीटर्स पळत गेल्यावर थांबून धोक्याचे स्वरूप काय आहे ते शोधावयास सुरूवात करतो. ह्या प्राण्यांचे गंधज्ञान, श्रवणशक्ति व दृष्टी सर्वच उत्तम असल्याचे दिसून येते.

अनुक्रमणिका

हे प्राणी गवत, वेगवेगळा झाडपाला, रानटी पिके, भोपळे, कलिंगड यासारखी फळे वगैरे खातात. चिंकारा पाण्याशिवाय कित्येक दिवस राहू शकतो. रखरखीत प्रदेशांत ते तर केवळ झाडांवरील दव देखील चाटून घेऊन राहू शकतात. उन्हाळ्यात पाणी जेव्हा मिळेल तेव्हा पिऊन घेतात.

अँटीलोपीने उपकुटुंबात मोडणाऱ्या काळवीटापेक्षा हे प्राणी कमी मिसळणारे आढळतात. त्यांचे कळप छोटे छोटेच असून एकेका कळपांत सुमारे १० ते २० जनावरे असलेली दिसून येतात. त्यांचा विणीचा असा काही ठराविक एक काळ नाही. एका वेळेस १ ते २ पिलांना जन्म दिला जातो. केव्हा केव्हा चिंकारा व काळवीट ह्यांचा समागम होऊन त्यापासून नवीन उपजाती तयार झालेल्या दिसून येतात.

काळवीट
(ब्लॅकबक किंवा इंडीयन अँटीलोप)

काळवीट हा आणखी एक अँटीलोपीनी या उपकुटुंबात मोडणारा प्राणी महाराष्ट्रांत दिसून येतो. पूर्ण वाढ झालेला नर काळवीट जमिनीपासून सुमारे ८५ सें.मी. (पावणेतीन फूटापर्यंत) भरतो. त्यांचे वजन सुमारे ४० कि.ग्रॅ. (९० पौंड) असते. शिंगे ५० सें.मी. (२० इंच) हून जास्त वाढलेली क्वचितच दिसून येतात. तरीही दक्षिण भारतात दिसून येणाऱ्या काळवीटांची शिंगे उत्तर भारतातील काळवीटांपेक्षा जास्त लांब असलेली आढळून येतात. अँटीलोपीने ह्या कुटुंबांत मोडणाऱ्या चिंकारा, काळवीट चौशिंगा ह्या तीन्ही प्राण्यांपैकी फक्त काळवीटच भारतात सर्वत्र आढळून येतो. चिंकारा व चौशिंगा हे भारतातील काही ठराविक भागांतच दिसून येतात. माद्या व पूर्ण वाढ न झालेले नर यांचा रंग वरील बाजूस पिवळट तांबडा असून पोटाकडे पांढरट असतो. नर तीन वर्षाचा झाला की हळूहळू त्याचा पाठीकडील रंग काळसर होऊ शकतो अशा प्रकारे पूर्ण वाढलेल्या नराचा रंग वरील बाजूस काळा व पोटाकडे पांढरा असतो. परंतु काही काही भागात हा रंग पूर्ण काळा न होता गडद तांबडा अथवा चॅाकलेटी असा रहातो. नरांची शिंगे गोल गोल अशी वळ्यावळ्यांनी बनलेली असतात. शिंगांमुळे नराला एक प्रकारचे देखणेपण आलेले असते. शिंगवाल्या माद्या क्वचितच पहावयाला मिळतात; परंतु बहुतकरून माद्यांना शिंगे नसतात. उन्हाळ्याच्या दिवसांत त्यांच्या शरीराचा रंग किंचित फिकट होतो. पावसाळ्यानंतर त्यांना मऊ मऊ व दाट अशी केसांची लव आलेली दिसून येते.

महाराष्ट्रातील सातारा, अहमदनगर, बुलढाणा, परभणी, भंडारा ह्या भागांमध्ये काळवीट दिसून येतात. एकेका कळपांत सुमारे ३० पासून पन्नासपर्यंत जनावरे दिसून येतात. पूर्वी काही ठिकाणी तर शेकडोंच्या संख्येने ते एकेका कळपांत दिसत. काळवीटांना बहुतकरून खुरट्या झुडूपांची जंगले तसेच साधारण उंचीच्या गवताचे सपाट प्रदेश अशा जागा फार आवडतात. ते सहसा दाट जंगलामध्ये जास्त दाट झाडीच्या ठिकाणी जात नाहीत. काळवीट गवत, चारा व निरनिराळ्या प्रकारची पिके यांवर आपला उदरनिर्वाह करतात. साधारणपणे काळवीट फक्त भर दुपारच्या मध्यान्ह प्रहरी सावलीच्या जागी विसावा घेतात. थोडे ऊन कलले की पुन्हा चरावयाला निघतात. त्यांची श्रवणशक्ति साधारणच असते. तसेच वासाचे ज्ञान देखील विशेष नसते. मात्र त्यांची दृष्टी अतिशय तीक्ष्ण असून तिचा उपयोग संरक्षणाच्या कामी होतो. अर्थात त्यांचे चपळ पायही संरक्षणाच्या कामी तितकेच उपयोगी येतात. कळपांचे नेतृत्व वयस्क व अनुभवी अशा मादी काळवीटाकडे असते. संभाव्य धोक्याचा इशारा मिळाल्याबरोबर कपळांतील सर्वच काळवीट लांब लांब उड्या टाकीत सुटतात व थोड्याच वेळांत चौखूर पळू लागतात. फेब्रुवारी मार्चच्या सुमारास काळवीट मदावर येऊन त्यांचा समागमाचा हंगाम सुरू होतो. ह्या काळांत नर काळवीट फारच

अनुक्रमणिका

भांडखोर होतात. अशा वेळी माद्या मिळवण्यावरून नरांमध्ये भांडणे सुरू होता. ह्या काळांत त्यांच्या चालण्यांत एक प्रकारचा ताठा व डौलदारपणा येतो. ते आपले डोके किंचित मागे झुकवून चालतात; त्यामुळे शिंगे जवळजवळ पाठीला टेकल्यासारखी वाटतात. त्यांच्या डोळ्याजवळील उभ्या रेघेसारखी ग्रंथी या वेळेस पूर्ण उगडली जाते आणि ते घशांतून गुरगुरल्यासारखा एक प्रकारे आव्हानयुक्त असा आवाज काढतात. ह्या काळात कित्येक नर आपल्या तांड्यातील रोज बरोबर असणाऱ्या अनेक माद्यांना सोडून देऊन एकाच सुंदर मादीला बरोबर घेऊन निघून जातात. एका वेळेस एक अथवा दोन पिल्लांना जन्म दिला जातो. मादी पिलांना मऊ गवतात लपवून ठेवते. लवकरच पिलांना पुरेशी शक्ति आल्यावर ते कळपांत सामील होतात.

बोव्हीडे कुटुंबाचे 'बोसलाफिनी' नावांचे आणखी एक उपकुटुंब आहे. त्यामध्ये चौशिंगा व नीलगाय हे प्राणी येतात. यापुढे आपण ह्या दोन्ही प्राण्यांची माहिती पहाणार आहोत. ह्या उपकुटुंबाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचे खूर अगदी छोटे असून पुढून गोलाकार असतात. अँटीलोपीने ह्या उपकुटुंबांतील प्राण्यांप्रमाणे त्यांच्या जांघामध्ये ग्रंथी नसतात. हा प्राण्यांचे मागील पाय पुढील पायांपेक्षा आखूड असतात. आता आपण ह्या उपकुटुंबातील प्राण्यांची सविस्तर माहिती पाहू.

अनुक्रमणिका

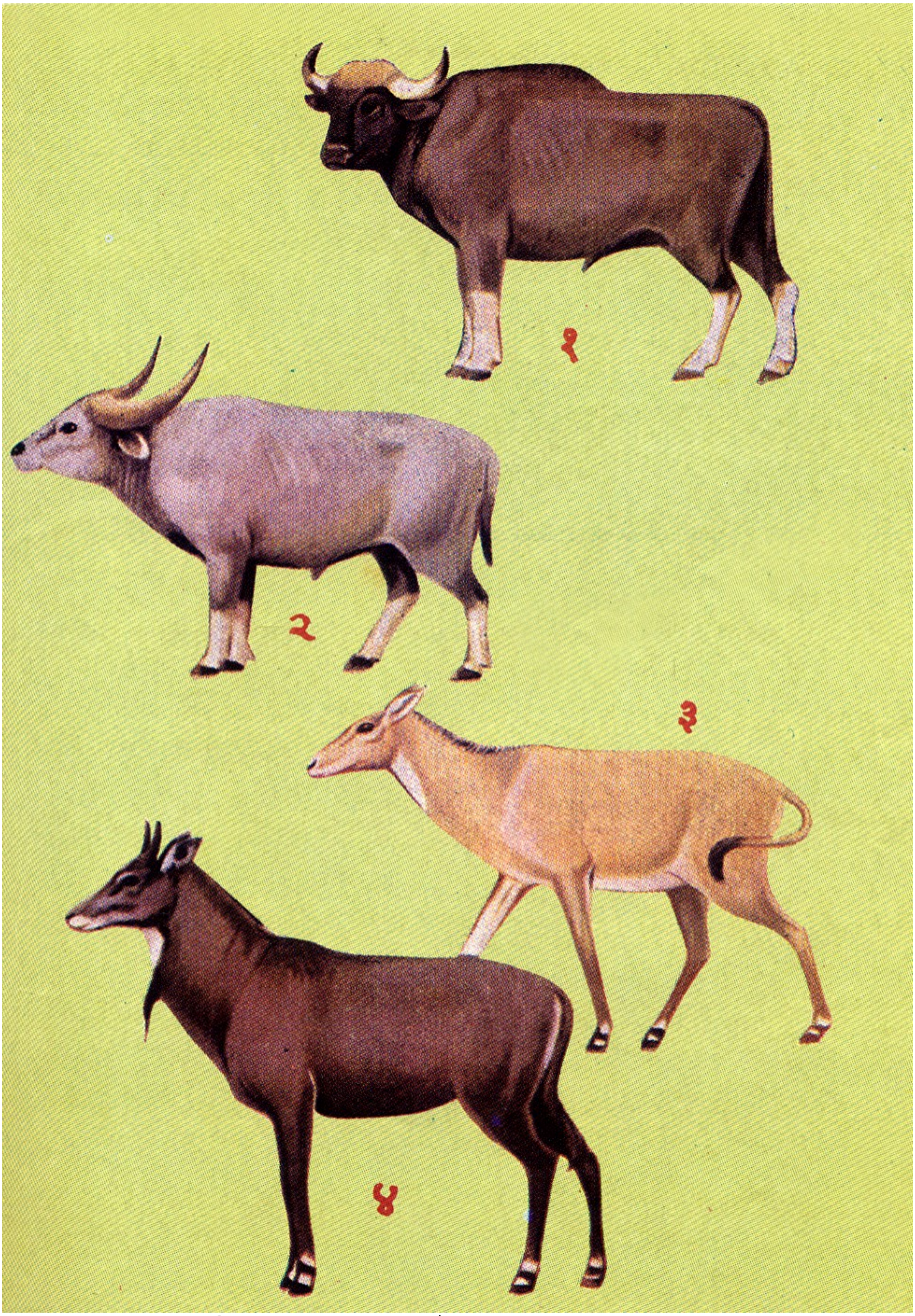

रंगीत चित्र ८. १ गवा २ जंगली म्हैस ३ नीलगाय मादी ४ नीलगाय नर

अनुक्रमणिका

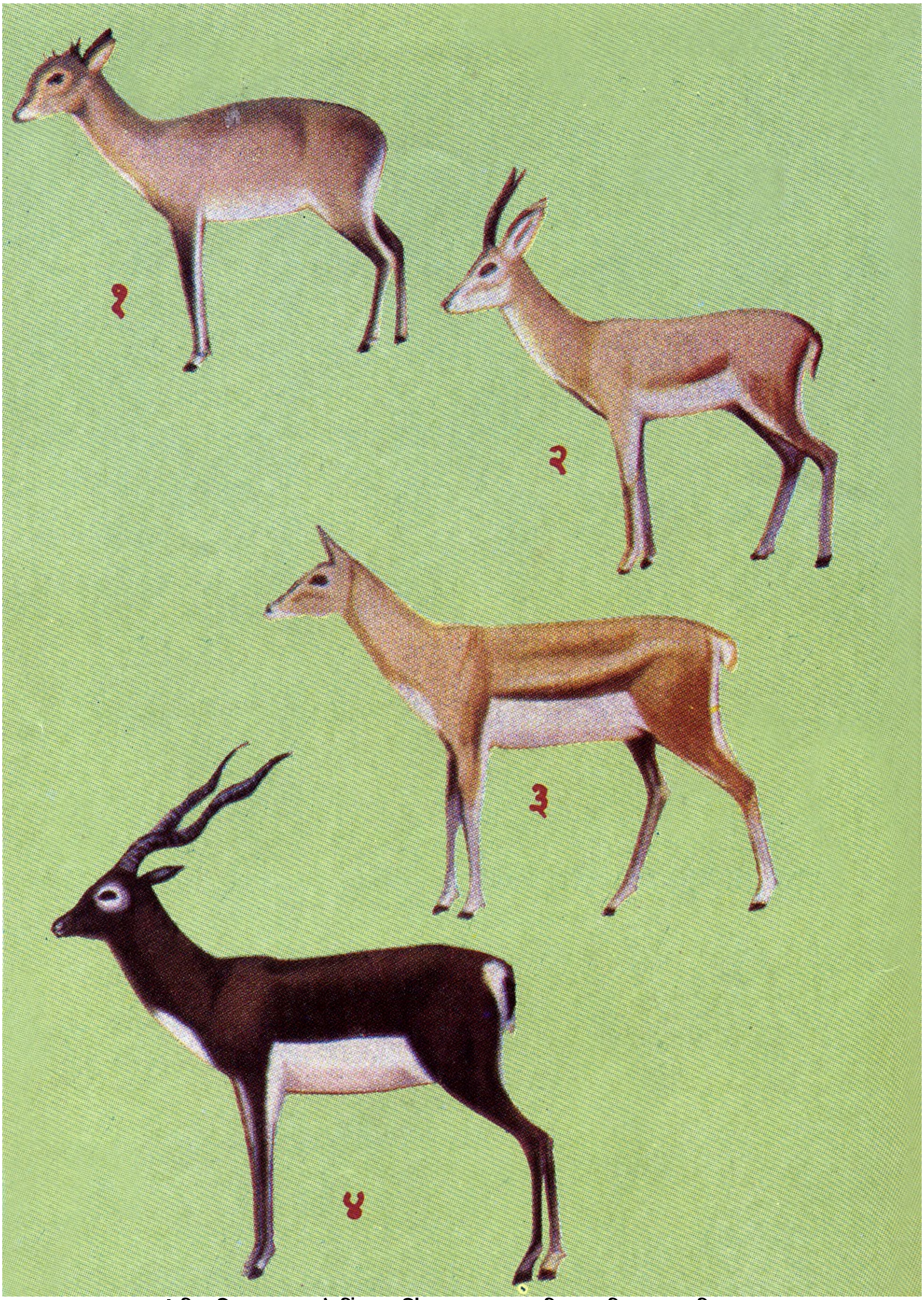

रंगीत चित्र ९. १ चौशींगा २ चिंकारा ३ काळवीट मादी ४ काळवीट नर

अनुक्रमणिका

चौशींगा
(फोरहॉर्नड् अँटीलोप)

ह्या प्राण्यांच्या चौशींगा ह्या नावावरूनच त्याला चार शिंगे असली पाहिजेत हे आपल्या लक्षांत येते. ह्या प्राण्याला हिंदीमध्ये 'चौसींगा' असे म्हणतात. ह्याची पुढली शिंगे अगदी आखडू असून ती जेमतेम १-३ सें. मी. ($^{१}/_{२}$ ते १ इंच) लांबीची असतात; व मागील शिंगे साधारण ७ ते १२ सें. मी. (३ ते ५ इंच) लांब असतात. मादीला शिंगे नसतात. केंव्हा केव्हा नराची पुढील शिंगे इतकी छोटी छोटी असतात की तेथे केवळ दोन उंचवटेच दिसून येतात. ह्या प्राण्यांची जमिनीपासूनची उंची सुमारे ६०-६५ सें.मी. (दोन ते सव्वादोन फूट) इतकी भरते. त्याच्या शरीराचा रंग वरील बाजूस लालसर तांबडा व आतील बाजूस पांढरा असतो. वयस्क चौशींगे रंगाने पिवळसर तांबूस असे दिसतात. चारही पायावर गुडघ्यापासून खाली गडद चॉकलेटी काळसर रंगाची उभी रेघ दिसून येते.पुढील पायांवर ती जास्त रूंदट व उठावदारपणे दिसून येते. ह्या प्राण्यांना अती दाट जंगले आवडत नाहीत. त्यांना पहाडी प्रदेश तसेच खुरट्या झुडूपांचे प्रदेश किंवा सळसळणाऱ्या गवतांचे प्रदेश अशी ठिकाणे रहावयास आवडतात. दुपारच्या वेळेस ते गवतामध्येच आश्रय शोधतात. ह्या छोट्या प्राण्यांना प्यावयास मुबलक पाणी लागते. त्यामुळे जंगलाच्या हद्दीपासून जवळच गांव सुरू होत असेल तर अशा गावांच्या नदी, तलावात, तळ्याकाठी देखील चौशींगे मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. त्यांचे कळप मोठमोठ्या संख्येने नसून ती सहसा एकटी-दुकटीच दिसून येतात.

वर्षाच्या सुरूवातीला पावसाळ्यापूर्वी मादी तिच्या एक दोन पिलांबरोबर दिसून येते. केव्हा केव्हा नर, मादी व पिले असे सर्व कुटुंबदेखील चरताना दिसून येते तर कधी कधी एकटा नर त्याच्या चारपांच माद्यांबरोबर जात असताना आढळतो. पावसाळा हा त्यांच्या समागमाचा हंगाम. जानेवारी फेब्रुवारीच्या सुमारास नवीन पिले जन्मतात. गर्भधारणेचा काल ८ ते ८ $^{१}/_{२}$ महिने असतो चौशींगांची छोटी छोटी पिले लहान असतानाच पाळल्यास ती लगेच माणसाळली जातात. महाराष्ट्रात चौशींगे काही भागात आढळतात.

नीलगाय
(ब्लू बुल)

नीलगाय हा साधारणपणे घोड्यांसारखा दिसणारा प्राणी आहे. मात्र याची मान जास्त जाड असून मोठी असते व पुठ्ठ्यात तो घोड्यापेक्षा कमी रूंद व भरीव असतो. हा प्राणी देखील बोव्हीडे कुटुंबाच्या बोसलाफिनी या उपकुटुंबातच मोडतो. ह्या प्राण्यांतील पूर्ण वाढलेला नर जमिनीपासून सुमारे १२५ ते १४० सें.मी. (सव्वाचार ते पावणेपाच फूटापर्यंत) उंच असतो. मादी मात्र बरीच लहान असते. फक्त नरालाच शिंगे असतात. ती साधारणपणे २०-२२ सें.मी. (८ ते ९ इंच) लांबीपर्यंत वाढतात. पूर्ण वाढलेल्या नराचा रंग ऊदी अथवा राखाडी असतो. त्याच्या प्रत्येक पायावर खुराच्या वर पांढऱ्या रंगाचा पट्टा असतो. तसेच दोन्ही गालावर दोनदोन पांढरे ठिपके असतात. ओठ, हनुवटी, कानाच्या आतील भाग व पाठीमागे शेपटीच्या आतील बाजू पांढऱ्या असतात. माद्या व पूर्ण वाढ न झालेले नर यांचा रंग राखाडी नसून कबरा असतो. नर व मादी दोघांच्या मानेवर काळ्या रंगाची केसांची खुरटी आयाळ असते. नराच्या गळ्याला दाढीसारखे लांब काळे केस असतात. नराची शिंगे त्रिकोणी आकाराची असतात. शिंगांचा रंग काळा असतो.

नीलगाय हा प्राणी महाराष्ट्रात काही जिल्ह्यामध्ये दिसून येतो. त्यांना रहावयाला घनदाट जंगले आवडत नाहीत. गवताळ तसेच खुरट्या झाडा-झुडूपांनी भरलेल्या अरण्याच्या भागांत ते मोकळेपणी

अनुक्रमणिका

चरताना दिसून येतात. पिकांच्या लागवडीखाली असलेल्या भागांतही ते सर्रास घुसून चरत असताना आढळतात. तसेच दुपारचे कडक ऊन खाली सरले की पुन्हा चरावयाला बाहेर पडतात. अगदी दुपारच्या कडक उन्हाच्या वेळेसच फक्त सावलीच्या जागी आश्रय घेतात. नीलगायी गवत, चारा याप्रमाणे झाडाझुडूपांचा पाला, त्यांची फळे देखील खातात. विशेषतः बोरीच्या झाडावर त्या विशेष आवडीने चरतांना दिसून येतात. मोहाची ताजी टवटवीत फुले त्यांना फारच आवडतात. त्या पाण्याशिवाय कित्येक दिवसदेखील राहू शकतात. इतकेच काय उन्हाच्या दिवसांत देखील त्यांना मधूनमधून ३-४ दिवस पाणी नसले तरी चालते.

कळपाचा मुख्य नर धोका वाटल्यास कळपांत चरत असलेल्या इतर प्राण्यांना गुरगुरल्यासारखा हलक्या आवाजात इशारा देतो; त्याबरोबर आळसटपणे इतस्ततः चरत असलेली गुरे ताबडतोब चारही पायांवर धावत सुटतात. ह्या प्राण्यांचे घ्राणेंद्रिय व दृष्टिज्ञान चांगले असते. श्रवणशक्तिचा मात्र तितकासा उपयोग होत नाही. हे प्राणी अतिशय वेगाने धावतात. शत्रूच्या हातून निसटून जाण्याकरिता ह्या प्राण्यांना सर्वस्वी आपल्या पायांवर अवलंबून रहावे लागते. नर तर पळण्यात अतिशय चपळ असतो. कठीण, खडबडीत, खडकाळ अशा जागेवरून एखादा नर धावत असेल तर घोड्याला देखील त्याला पकडणे कठीण जाईल. यावरून ते अशा खडबडीवरूनही किती वेगाने पळू शकतात याची कल्पना येईल. काळवीट, चौशिंगा ह्या हरणांप्रमाणे नीलगायी देखील एकाच ठिकाणी आपली विष्ठा टाकतात. एकेका कळपांत साधारणपणे ४ पासून १० पर्यंत गुरे किंवा त्याहूनही अधिक गुरे दिसून येतात. कळपांत साधारणपणे माद्या व त्यांची पिले दिसून येतात. एखाद दुसरा म्हातारा नर देखील बरोबर असतो. बहुतेक वेळा तरूण नर एकटा दुकटा फिरताना दिसून येतो अथवा १०-१५ तरूण नर एकत्र येऊन कळप बनवितात. ह्या प्राण्यांच्या समागमाचा असा काही एक ठराविक काल दिसून येत नाही. नवीन पिले वर्षभरांत केव्हाही जन्मताना दिसून येतात. मादीचा गर्भधारणेचा काल सुमारे ८ ते ९ महिने इतका असतो. एका वेळेस १ अथवा २ पिले जन्मतात. नीलगाई सहज माणसाळता येतात. परंतु नर मात्र केव्हा फिरेल याची शाश्वती देता येत नाही.

नीलगाईचे मांस काही ठिकाणचे लोक खावयास वापरतात; परंतु ते गाई म्हशीपेक्षा कमी रुचकर असते. कित्येक ठिकाणी नीलगाय हा गाईसारखाच एक प्राणी असल्यामुळे त्याला हिंदू धर्माचे लोक पवित्र मानतात व त्याला शिकाऱ्यांच्या बंदुकीने मारावयास मनाई करतात.

सर्व्हीडे कुटुंब

आतापर्यंत आपण आर्टीओडक्टायला ह्या गटांतील बोव्हीडे या कुटुंबाची सविस्तर माहिती पाहिली. यापुढे आपण ह्या गटाच्या सर्व्हीडे नावाच्या दुसऱ्या कुटुंबाची व त्यामध्ये येणाऱ्या प्राण्यांची माहिती पाहणार आहोत. ह्या कुटुंबामध्ये येणारे प्राणी म्हणजे हरणे व सांबरांच्या विविध जाती होत. बोव्हीडे कुटुंबापासून सर्व्हीडे कुटुंब पुढील प्रकारे वेगळे सांगता येईल.

बोव्हीडे कुटुंबातील प्राण्यांची शिंगे पोकळ असून ती कायम असतात; परंतु सर्व्हीडे कुटुंबातील प्राण्यांची शिंगे भरीव असून ती वर्षातून एकदा झडून पुन्हा उगवतात. गाई बैलांची शिंगे म्हणजे डोक्यावर छोटीशी आखूड हाडे व त्यावर पोकळ जाड कवच असते परंतु सांबर व हरणे ह्यांच्या डोक्यापासून लांब लांब हाडे (शिंगे) डोक्यावर उगवलेली असतात. ती वर्षातून एकदा मुळासकट उन्मळून पडतात व

अनुक्रमणिका

विणीच्या हंगामात पुन्हा उगवतात. शिंगे म्हणजे डोक्याच्या कवटीच्याच हाडांचा भाग आहे. ती उगवतात तेंव्हा प्रथम मखमलीसारखे नाजूक नरम उंचवटे असल्यासारखी वाटतात नंतर लवकरच लांब लांब पसरतात. छोट्या छोट्या हरणांना सुरुवातीला फक्त एकेकच लांब शिंग येते. जसजशी वर्षे जाऊन ती वयात येतात तसतसे त्यांना फाटे फुटत जातात. हरणांच्या तसेच सांबरांच्या वेगवेगळ्या जातींप्रमाणे शिंगांना फाटे फुटण्याच्या तऱ्हा वेगवेगळ्या असतात. हरणांपेक्षा सांबरांच्या शिंगांना जास्त फाटे फुटलेले दिसून येतात. ही शिंगे काही एक ठराविक वयोमर्यादेपर्यंत वाढत जातात त्यानंतर ती कायम तेवढीच राहतात. नवीन शिंगे उगवताना सुरुवातीला जे मखमलीसारखे उंचवटे उगवतात ते फारच नरम असून त्यांना चटकन इजा होण्याचा संभव असतो त्यामुळे हे प्राणी त्या वेळेस त्यांना फारच जपत असतात. अशा वेळेस ते आपले डोके कशावरही आपटू देत नाहीत. तसेच ह्या प्राण्यांना आपली शिंगे पूर्ण वाढल्यावर झाडावर घासून घासून गुळगुळीत करण्याची सवय असते. हे प्राणी त्यांच्या आवडीच्या ठराविक झाडांवरच शिंगे घासावयास नियमितपणे जातात. शिंगांचा उपयोग स्वसंरक्षणासाठी तसेच माद्यांना आकर्षिण्यासाठी होतो. शिंगे पूर्ण वाढल्यावर ते जोडीदार (माद्या) शोधावयास तयार होतात. अशा वेळेस माद्यांवरुन नरांमध्ये फारच भांडणे होतात. तसेच माद्या मिळविल्यावर आपापल्या जागा व हद्दींवरुन देखील त्यांच्यात भांडणे होतात. अशा वेळेस शिंगे एकमेकात अडकवू ते एकमेकांस मागे रेटावयास सज्ञ होतात. विजयी नर दुसऱ्याला रेटत रेटत मागे नेतो. शिंगांच्या ह्या मारामारीत कधीकधी दोघांचीही शिंगे एकमेकात अडकून अशी गुंततात की ती निघता निघत नाहीत व ती कधी कधी मुळासकट उखडून दोन्ही नर गतप्राण होतात. अर्थात ते फक्त शिंगाच्या सहाय्यानेच मारामारी करु शकतात असे नाही तर शिंगे नसलेल्या काही हरणांच्या जातीचे नर आपल्या डोक्याने मुसंडी मारुन प्रतिस्पर्ध्यावर हल्ला करतात.

हरणांची घ्राणेंद्रिये, श्रवणशक्ती व दृष्टी फारच तीव्र असून ती अतिशय चपळ असतात. शत्रूच्या तडाख्यातून बचाव करुन घेण्यासाठी त्यांना ह्या सर्व गोष्टींचा उपयोग होतो. हरणे व सांबरे ही नेहमी हिरव्यागार अशा जंगलात अगर गवताळ प्रदेशात आढळून येतात. ती केंव्हाही रखरखीत वाळवंटी प्रदेशात दिसून येत नाहीत. वेगवेगळ्या ठिकाणच्या भौगोलिक परिस्थितीनुरुप त्यांचे आकार लहान मोठे असे आढळून येतात. उदाहरणार्थ भारतातच पहावयाचे झाल्यास मध्य प्रदेशात तराईच्या भागात तसेच हिमालयाच्या पायथ्याशी दिसून येणारी ठिपकेवाली हरणे चांगलीच मोठी असलेली आढळतात. तसेच मध्य प्रदेशातील सांबरांचा दिमाख व बांधा अप्रतीम असतो. गंगेच्या उत्तरेकडे व दक्षिण भारत येथे आढळणारी सांबरे त्यामानाने लहानखोर असतात. हे मुख्यतः त्या त्या भागात त्यांना चरावयास मिळणाऱ्या गवत व झाडपाला ह्यांच्या दर्जावर अवलंबून आहे. तसेच निरनिराळ्या राहणीमानानुसार त्यांचेमध्ये काही बदलही आढळून येतात. मध्यप्रदेशात ती उंच उंच गवताच्या सपाट प्रदेशात रहातात. त्यांचे खूर छोटे व खालील बाजूने कडक असे असतात. त्याचा उपयोग त्यांना टणक अशा जमिनीवरुन जलद धावण्यास होतो. तर तराईच्या दलदलीत प्रदेशात आढळून येणाऱ्या सांबरांचे खूर मऊ व पसरट असलेले दिसून येतात. अशा खूरांमुळे त्यांना दलदलीवरुनही लवकर पळता येते. राहणीमानानुसार दिसून येणारा असा दुसरा फरक म्हणजे सांबर व बाराशिंगा हे अति दाट झाडीच्या जंगलात तसेच उंच उंच गवतांच्या प्रदेशात दिसून येत असल्यामुळे अशा ठिकाणी त्यांची दृष्टी फारशी कामाला येत नाही. तेव्हा धोक्याचा इशारा कानाने टिपून घेण्यासाठी त्यांचे कान मोठे व पसरट असतात. त्यामुळे ते आवाजाच्या जास्त लहरी चटकन पकडू शकतात. याउलट हरणे उघड्या माळरानावर राहत असल्यामुळे त्यांचे डोळे मोठे असून कान लहान असतात.

अनुक्रमणिका

उन्हाळ्यामध्ये बऱ्याचशा जातीच्या हरणांचा व सांबरांचा रंग फिकट होतो व हिवाळ्यामध्ये तो गडद झालेला दिसून येतो. रंगात होणारा हा फरक आजूबाजूच्या सृष्टीत झालेल्या बदलाशी साम्य ठेवतो. उन्हाळ्यात सर्वत्र झाडांची पाने सुकून गेलेली असतात. गवत शेते पिकून पिवळी झालेली असतात त्यावेळेस त्यांचा रंग फिकट होतो.

सांबर व हरणे ही देखील गवत, चारा तसेच झाडपाला खाऊन रहातात. त्यांना देखील गाईबैलांप्रमाणे मोठे कप्प्याकप्प्यांचे पक्वाशय असते. आर्टीओडक्टायला ह्या गटांतील सर्वच प्राणी बेसुमारपणे वाढणारा झाडपाला, गवत इत्यादी खाऊन निसर्गाचा समतोल कसा राखतात हे आपण मागे पाहिलेले आहे. तसेच हे प्राणी कार्नीव्होरा गटातील प्राण्यांचे मुख्य खाद्य असतात हे आपण मागील प्रकरणात पाहिलेले आहे. अशा प्रकारे एक दुसऱ्याला खाऊन त्यांची वाढ बेसुमारपणे होऊ देत नाही व निसर्गाचा समतोल आपोआप राखला जातो.

हरणे व सांबरे यांचे मुख्य शत्रू वाघ, सिंह, बिबळे व जंगली कुत्रे हे होत. काही ठिकाणी मगरीदेखील हरणे मारीत असल्याची उदाहरणे दिसून आलेली आहेत. हरण, सांबर यांची छोटी पिले कोल्हे, लांडगे देखील मारुन खातात. हरणांचा आपल्या शत्रूपासून सुटका करुन घेण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांच्या अंगी असलेली चपळता. प्रत्यक्ष धोका आहे हे कळण्यापूर्वी हरणे एकप्रकारे बेचैन होऊन जातात. त्यांची दृष्टी, श्रवणशक्ति व गंधज्ञान ही तिन्ही फारच तीक्ष्ण असल्यामुळे ताबडतोब धोक्याचे स्वरुप कळून येते. शिवाय ती कळपाने रहातात. हरणे, सांबरे यामध्ये कळपाने रहाण्याची पध्दती दिसून येते. एकटे दुकटे भटकत असलेले हरीण अथवा सांबर वाघसिंहांच्या तावडीत पटकन सापडते.

कार्नीव्होरा गटातील प्राण्यांखेरीज त्यांचा दुसरा शत्रू म्हणजे त्यांचे रक्त चुषून घेणारे असे निरनिराळ्या प्रकारचे कीटक व माशा हे होत. अर्थात त्यांचा उपद्रव फार असला तरी हे वाघसिंहासारखे त्यांचे जीवघेणे शत्रू नाहीत. पुष्कळसे कीटक ह्या प्राण्यांच्या कातडीवर अंडी घालावयास येतात. त्यांचा उपद्रव टाळता यावा म्हणून कित्येकदा हरणे व सांबरे आपल्या जागा बदलतात. विशेषतः पावसाळ्यापूर्वी दाट झाडीत जेव्हा ह्या माशा व कीटक संख्येने फारच वाढून जास्त उपद्रवी होतात तेव्हा ते प्राणी दाट जंगले सोडून उघड्यावर येतात.

जंगलामध्ये ह्या शत्रूखेरीज हरणांना मित्रदेखील पुष्कळ आहेत. ठिपकेवाली हरणे जास्त मिसळणारी (सोशल) दिसून येतात. हरणे, सांबरे, नीलगायी, काळवीट एकत्र चरत असलेली पुष्कळदा दिसून येतात. डुकरेदेखील जवळपास आढळतात. हनुमान वानरांशी ठिपकेवाली हरणांचे विशेष सख्य असलेले दिसून येते. माकडांनी वरुन तोडून टाकलेली तसेच अर्धवट खाऊन टाकलेली फळे खाण्याकरिता हरणे व रानगायी ही वानरे असलेल्या मोठमोठ्या झाडांखाली नेहमी जमा होतात. याशिवाय मैना, गायबगळे व अशा प्रकारचे आणखी काही पक्षी रानगायी, रानम्हशी व हरणांच्या पाठीवर बसून जाताना कित्येकदा दिसून येतात. हे पक्षी त्या प्राण्यांच्या कातडीवरील कीटक टिपून खातात. तसेच हे प्राणी चरत असताना गवतांतून उडालेले कीटक, टोळ इत्यादी खाण्याकरिता पक्षी त्यांच्याबरोबर जातात.

जंगलातील प्राण्यांखेरीज हरणांचा आणखी नाश करणारा एक मोठा शत्रू म्हणजे शिकारी-मानव हा होय. सुंदर सुंदर हरणे शिकाऱ्यांच्या बंदुकीला फारच बळी पडून त्यांची संख्या आज खूपच रोडावलेली दिसत आहे. याशिवाय सर्वत्र वसाहतीकरिता आपण जंगले तोडून ती जागा वापरात आणू लागलो त्यामुळे

अनुक्रमणिका

आपण अप्रत्यक्षरीत्या त्यांच्या नैसर्गिक वसाहती नाहीशा करुन ह्या प्राण्यांना नाहीसे करण्यास हातभार लावू लागलो. या सर्व कारणास्तव आज त्यांची संख्या खूपच कमी झालेली दिसून येते. याबद्दल सविस्तर विवेचन आपण पुस्तकाच्या शेवटी पहाणार आहोत.

हरणे आपापसांत एकमेकांशी संधान ठेवण्यासाठी अनेक प्रकारचे आवाज काढतात. संभाव्य धोक्याचा इशारा देण्याकरिता आर्त स्वरात ठराविक वेळाच्या अंतराअंतराने थांबून ओरडतात किंवा शीळ घालतात. धोका संपेपर्यंत ती अशा आवाजाता ओरडत रहातात. इतकेच काय ह्या ओरडण्या व्यतिरिक्त ती पायाने जमीन जोरजोराने बडवितात. काही जातीच्या हरणांमध्ये धोका आहे असे कळून आल्याबरोबर कळपांचा प्रमुख प्रथम जमीन जोरजोराने बडवितो व त्यानंतर ओरडून इशारा देतो. नर व मांदी यांच्या समागमाच्या वेळेस नर सांबर मोठ्या व ठराविक स्वरांत गर्जना करतो. दोन नरांची मारामारी चालू असेल त्या वेळी ते आव्हानात्मक आवाज काढतात. या खेरीज हरीणी अथवा सांबरमांदी आपल्या छोट्याशा पाडसाला बोलावण्याकरिता मऊ आवाजात कुरकुरल्यासारखा आवाज काढतात. केव्हा केव्हा त्या आपल्या पायांनी जमीन देखील हलकेच वाजवितात.

एकमेकांशी संधान ठेवण्यास आवाजाखेरीज त्यांना एक ठराविक प्रकारचा वास येणाऱ्या ग्रंथी असतात. बहुतेक हरणांना प्रत्येक डोळ्याखाली एकेक वास येणारी ग्रंथी असते. भेकरांना कपाळावर आणखी एक ग्रंथी असते. समागमाच्या हंगामात ह्या ग्रंथीपासून येणारा वास जास्त उग्र असतो. याचा उपयोग माद्यांना आकृष्ट करून घेण्याकडे होतो. चेहऱ्यावर असणाऱ्या ह्या ग्रंथीखेरीज बऱ्याचया हरणांच्या पायाच्या खूरामध्येही एकेक ग्रंथी असते. पायांच्या टाचेत असलेल्या या ग्रंथीचा उपयोग वासावरून माग काढण्यासाठी कसा होतो ह्याबद्दल मागे विवेचन केलेले आहे. बहुतेक जातीची हरणे कळपा कळपाने राहतात. कौटुंबिक सामायिक जीवनाची त्यांना फार आवड दिसून येते. वेगवेगळ्या जातीच्या हरणांच्या कळपजीवनाचा अभ्यास करणे फार मनोरंजक आहे. सांबरांमध्ये नर म्हातारा होऊन मदावर येईनासा झाला म्हणजे कळपातून, निवृत्त होऊन एकाकी जीवन कंठू लागतो. तसेच एखादा नर फारच जखमी झाला असेल तर तो बरा होईपर्यंत एकटाच राहतो. पूर्ण बरा झाल्यावर तो कळपांत सामील होतो. त्यांचेमध्ये कळपप्रमुख असतोच असे नाही. भिवविले असता कळप विखुरला जातो. तो कोणाच्याही नेतृत्वाखाली धावू लागतो. छोटी पिले जवळजवळ तीन वर्षांची होईपर्यंत आईजवळ राहतात. म्हणजेच एखाद्या मादीबरोबर अगदी नुकत्याच जन्माला आलेल्या पिलापासून ते तीन वर्षांपर्यंतची पिले असू शकतात. अशी अनेक कुटुंबे एकत्र येऊन देखील कळप बनतात. अशा कळपाचे नेतृत्व एका हुशार व अनुभवी मादीकडे असते व तिचे हुकूम बिनदिक्कत व आज्ञेने पाळले जातात. तिला मदतनीस म्हणून आणखी एक मादी असते. क्वचित् ती देखील आज्ञा देते. हरणांचा कळप विश्रांतीसाठी तसेच रवंथ करण्यासाठी सावलीला बसला असला तरी कळपाचे नेतृत्व असलेली मादी मधून मधून डोके वर करून धोक्याचा कानोसा घेत असते. हरणांमध्ये श्रवणशक्ति, दृष्टी व गंधज्ञान ही तीनही सारख्या प्रमाणात उपयोगात आणली जातात. कळपातील नर पिले देखील फार हुषार व चलाख असतात परंतु त्यांना विशेष प्राधान्य दिले जात नाही. फक्त जेव्हा ती मोठी होऊन वेगळे कुटुंब थाटतात तेव्हाच त्यांचेकडे कुटुंबाचे नेतृत्व जाते. हरणाच्या कळप जीवनावर खूपच लिहिता येण्यासारखे आहे परंतु येथे इतकेच वर्णन पुरे. प्रत्येक कळपाच्या चरण्याच्या ठराविक हद्दी असतात.

सांबरांच्या विणीचा हंगाम डिसेंबर ते मार्चपर्यंत असतो. परंतु डिसेंबरच्या मध्यापासून ते जानेवारीच्या मध्यापर्यंत ह्याचा जोर जास्त दिसून येतो. मदावर आलेल्या सांबरांमध्ये माद्यांवरून फार

भांडणे होतात. एकेका नराच्या १०/१२ माद्या असतात. क्वचित् ही संख्या तीसावरही जाते. ज्या ठिकाणी माद्यांची टंचाई भासते अशा ठिकाणी या काळांत नरांमध्ये माद्यांवरून भांडणे न होता हद्दीवरून होतात. माद्या नरांच्या आवाजावर व त्यांच्या ग्रंथीच्या उग्र वासाकडे आकृष्ट होतात. ज्या नराला जास्त उग्र वास येतो अशा नरांकडे त्या आपोआप आकर्षिल्या जातात.

भेकरे, कस्तुरी मृग यांसारख्या छोट्या आकाराच्या हरणांमध्ये सांघिक कळपजीवन विशेषत्वाने दिसून येत नाही. भेकरे तर दोन तीन किंवा फार फार तर एक नरमादी व दोन तीन पिलांचे असे संबंध कुटुंब अशा संख्येने आढळून येतात. हरीणी पिलांना जन्म द्यावयाच्या वेळेस कळपापासून वेगळी होऊन एकांत व सुरक्षित जागी जाते व गवतामध्ये आपले पाडस लपवून ठेवते. ते ८/१० दिवसांचे मोठे होऊन साधारण चांगले चालू लागले की ती त्याला घेऊन कळपांत सामील होते. नवीन जन्मलेली पिले २/३ वर्षांनी वयात येतात.

सर्व्हीडे कुटुंबांत मोडणारे सांबर, ठिपकेवाले हरीण व भेकर हे तीन प्राणी महाराष्ट्रांत दिसून येतात. यापुढे आपण त्यांची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत.

सांबर
(सांबर अथवा स्टॅग)

भारतात दिसून येणाऱ्या सर्व्हिडे कुटुंबातील हरणांच्या सर्व जातींमध्ये सांबर हा सर्वात मोठा प्राणी असून त्यांची शिंगे अतिशय डौलदार व चटकन नजरेंत भरतील अशी आकर्षक असतात. चांगल्या पूर्ण वाढलेल्या नराची जमिनीपासूनची उंची १५० सें.मी. (५ फूट) भरते, परंतु ती सरासरी साडेचार ते पावणेपाच फूट असते. मस्त नराचे वजन २२० ते ३२० कि.ग्रॅ. (५०० ते ७०० पौंडापर्यंत) सहज भरू शकते. नर्मदा, तापीच्या खोऱ्यात तसेच मध्य प्रदेशांत दिसून येणाऱ्या सांबरांच्या शिंगांची लांबी खूपच मोठी म्हणजे ११० ते १२५ सें.मी. (४५ ते ५० इंचापर्यंत) असू शकते. त्यामानाने उत्तर व दक्षिण भारतात दिसून येणाऱ्या सांबरांची शिंगे खूपच लांब म्हणजे साधारणतः ८५ ते ९० सें.मी. (३५ ते ३८ इंचापर्यंत) असतात.

सांबरांचा रंग तांबडट पिवळा असून त्यांच्या अंगावर लांब केस असतात. सांबराच्या पाठीवरून हात फिरविला असता मऊ व गुळगुळीत न लागता खरबरीत जाड केस हाताला लागतात. नराच्या मानेवर व गळ्याखाली देखील आयाळीसारखे लांब लांब केस असतात. सांबराच्या पोटाकडे पांढरा रंग असतो. माद्यांच्या पाठीवरील रंग नरापेक्षा फिकट असतो. वयस्कर नरांचा रंग जास्त गडद असलेला दिसून येतो. सांबरांची शिंगे भव्य असून मजबूत असतात. सांबराच्या शिंगाना फाटे ठराविक अशी पद्धती दिसून येते. मुळाजवळ पहिला फाटा फुटून दोन भाग होतात. त्यापैकी पुढचा भाग ठराविक अंतरापर्यंतच वाढतो. पाठीकडील भागाला पुन्हा फाटे फुटतात. भारतातील सांबराच्या शिंगांना चार वर्षांपर्यंत फाटे फुटतात. त्यानंतर दरवर्षी शिंगे गळून नवीन आली तरी नवी आलेल्या शिंगांना तेवढेच फाटे असतात.

महाराष्ट्रांत सर्वत्र सांबरे दिसून येतात पण अलीकडे त्यांची संख्या फारच रोडावत चालली आहे. म्हणून सरकारने ह्यांच्या शिकारीवर बंदी घातली आहे. दऱ्याखोरी, पहाडी प्रदेश तसेच डोंगर उतरणीवरील लागवडीचे प्रदेश अशा जागा सांबरांना रहावयाला विशेष आवडतात. गवत, झाडपाला तसेच विविध प्रकारची रानटी फळे हे सांबरांचे प्रमुख खाद्य होय. सांबरे संध्याछाया पसरू लागल्या की चरावयाला

बाहेर पडतात. ती रात्रभर चरत रहातात. दिवसांचे ऊन पसरू लागले की दाट झाडीमध्ये आडोश्याला जातात. त्यांची दृष्टी साधारण असते परंतु गंधज्ञान व श्रवणशक्ति फारच तीव्र असते. ती अतिशय चपळ असतात. इतका वजनदार प्राणी दाट झाडीतून अजिबात आवाज न करता आश्चर्यकारक चपळाईने सफाईदारपणे हालचाली करीत असलेला दिसून येतो. सांबरे पाण्यामध्ये देखील उत्तम प्रकारे पोहू शकतात. पाण्यांत असताना त्यांचे संबंध शरीर पाण्याखाली व शिंगे आणि डोके तेवढे पाण्यावर तरंगताना दिसते.

मध्य व दक्षिण भारतांतील सांबरांची शिंगे मार्चच्या शेवटाला किंवा एप्रिलच्या मध्यापर्यंत गळून गेलेली दिसतात. मे महिन्यापासून त्यांच्या डोक्यावर उंचवटे दिसू लागतात. पावसाळ्यामध्ये ह्या उंचवट्यांवर सुंदर मऊशी मखमल दिसून येते आणि ऑक्टोबर नोव्हेंबरमध्ये ही मखमल नाहिशी होऊन तिची जागा सुंदरशा आकर्षक शिंगांनी घेतलेली असते. आपली शिंगे झाडांच्या बुंध्याला घासून घासून गुळगुळीत करण्याची संवय सांबरांना असते. दऱ्याखोऱ्यामध्ये जागा मिळविण्यावरून नरांमध्ये फार भांडणे होतात. विजयी नराला त्या भागांतील माद्यांचा ताबा मिळतो. नोव्हेंबर डिसेंबरच्या सुमारास नरमादी सांबरांच्या जोड्या दिसू लागतात. एकेका नराच्या ४/५ माद्या दिसून येतात. मद ओसरला की नर माद्यांना सोडून एकटाच निघून जातो. पुन्हा विणीचा हंगामा येईपर्यंत तो एकटाच राहतो. मे-जून मध्ये नवीन पिले जन्माला आलेली आढळून येतात. गर्भधारणेचा काल सुमारे ७ ते ८ महिने असतो. एका वेळेस एक पिलू जन्माला येते. क्वचित दोन किंवा तीनही दिसून येतात. छोटी पिले आपल्या आईजवळ वाढतात. आपल्याकडील सांबरे क्वचितच मोठमोठ्या संख्येने एकेका कळपात आढळून येतात. ४ ते ५ किंवा जास्तीत जास्त १२/१४ सांबरांचा एकेक कळप आढळून येतो. त्यात माद्या व पिले दिसतात. पिलांचे रक्षण करण्याची व त्यांना वाढविण्याची सर्व जबाबदारी मादीवर असते. सांबराची कातडी फारच टणक असते. बंदुकीच्या कित्येक गोळ्या देखील ती पचवू शकतात. वाघाचे मुख्य खाद्य म्हणजे सांबर किंवा हरणांचे मांस होय. सांबराच्या धावण्याचा वेग साधारण असतो. हरणांपेक्षा तो कमीच भरतो. सांबरांचे मांस चवीला चोथट लागते. परंतु त्याला एक प्रकारची वेगळी चव असते. पूर्वी शिकारी लोक सांबराची फार मोठ्या प्रमाणावर शिकार करीत राहिल्याने आज त्यांची संख्या फारच कमी झाली आहे.

ठिपकेवाले हरीण
(स्पॅाटेड डिअर)

ठिपकेवाली हरीणे आपल्या सर्वांच्या परिचयाची आहेत. कित्येकदा आपण गवतात हरणे चरत आहेत, वर चंद्राचा शीतल प्रकाश पडला आहे, बाजूलाच पाण्याचा झरा वहात आहे असे चित्रातील सुंदर सुंदर देखावे पहातो. रामायणापासून त्याचा मनाला भुरळ पाडील असा थाट सर्वांना माहीत आहे याच हरीणाने सीतेला भुरळ घातली होती. ठिपकेवाली हरणे सर्व भारतभर दिसून येतात. परंतु हिमालयाच्या पायथ्याशी व मध्यप्रदेशांतील हरणे फारच उफाड्याची व मस्त अशी असतात. ह्या भागांतील पूर्ण वाढलेल्या नराची जमिनीपासून खांद्यापर्यंतची उंची सुमारे ९० सें.मी. (३ फूटांपर्यंत) व वजन सुमुरे ८० कि.ग्रॅ. (१९० पौंडापर्यंत) भरते. शिंगे साधारण ७५ ते ९० सें.मी. (२ ॥ फूटापासून ३ फूटांपर्यंत) लांब असतात. सर्व जातीच्या हरणांमध्ये ठिपकेवाले हरीण दिसावयाला अधिक आकर्षक असते. त्याच्या पाठीचा रंग तांबूस असून त्यावर पांढरे ठिपके असतात. कपाळ देखील तांबूस रंगाचे असते परंतु प्रौढ हरीणांचा रंग जास्त गडद तांबडा असतो. त्यांचा पोटाकडील भाग मात्र पांढऱ्या रंगाचा असतो. ह्या हरीणांच्या शिंगाला देखील सांबरांप्रमाणेच डोक्याजवळच दोन फांटे फुटलेले दिसून येतात. परंतु हे सांबरांप्रमाणे कपाळावरच नसून

दोन्ही बाजूस म्हणजे कानावर दोन फाटे एकमेकांशी काटकोन करून फुटलेले असतात. माद्यांना शिंगे नसतात.

ह्या हरणांना जंगलातील चांगल्या गवताच्या व भरपूर पाणी जवळपास असेल अशा जागा रहावयाला आवडतात. पंजाब, राजस्थान हे भाग सोडले तर जवळजवळ सबंध भारतभर ही हरणे दिसून येतात. एकेका कळपांत साधारणपणे १८ ते ३० पर्यंत हरणे असतात. अशा कळपांत २/३ नर असतात. ही हरणे केव्हा केव्हा लागवडीखाली असलेल्या प्रदेशांतही दिसून येतात. हरणे अरण्यांत बऱ्याचश्या दुसऱ्या प्राण्यांबरोबर राहताना दिसतात. ती सांबरांप्रमाणे विशेष निशाचर नसतात. दुपारच्या उन्हाच्या वेळी ती सावली असलेल्या ठिकाणी विश्रांती घेतात. एरव्ही दिवसा, संध्याकाळी व रात्री देखील ती चरतात.

निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या वेळी त्यांची शिंगे गळून पडत असल्याचे दिसून येते. मध्य प्रदेश व दक्षिण भारत येथे ऑगस्ट ते सप्टेंबरच्या दरम्यान ती गळतात. महाराष्ट्रातही ती ऑगस्ट ते सप्टेंबरच्या दरम्यान गळून पडतात.डिसेंबर अखेरपर्यंत नवीन उंचवट्यावर मखमल उगवलेली दिसून येते. आपल्या येथे त्यांना समागमाचा हंगाम एप्रिल मे मध्ये दिसून येतो. नरांमध्ये माद्या मिळविण्यावरून फारच मारामाऱ्या होतात. ते मोठमोठ्याने आवाज करून एकमेकांशी झुंज फारच शर्थीने दिल्या जातात. मादी एकावेळेस एकाच पिल्लाला जन्म देते. गर्भधारणेचा काल साधारणतः ८ महिने असतो. वर्षभरात केव्हाही पिले झालेली दिसून येतात. या हरणाचे मांस खावयाला रूचकर असते.

अनुक्रमणिका

रंगीत चित्र १०. १ ठिपकेवाले हरीण २ सांबर ३ पिसोरी ४ भेकर ५ रानडुक्कर

अनुक्रमणिका

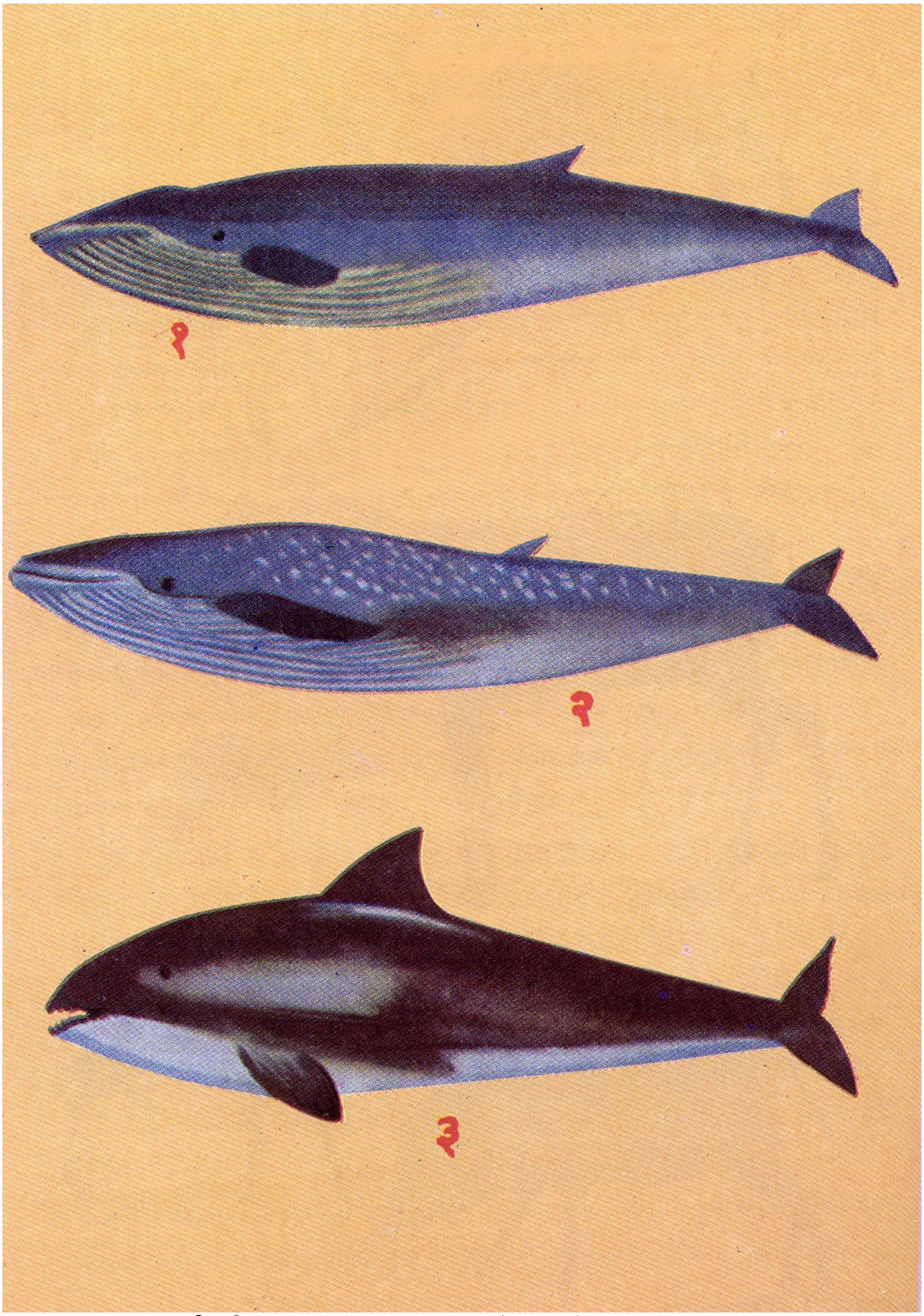

गंगीत चित्र ११. १ कॉमन रॉरकल २ ग्रेट ब्लू व्हेल ३ कॉमन परमज

अनुक्रमणिका

भेकर
(बार्कींग डीअर)

भेकर हा प्राणी काही ठिकाणी भेकड म्हणूनही ओळखला जातो. इंग्रजीमध्ये ह्याला बार्कींग डीअर हे नांव असण्याचे कारण म्हणजे लांबून ह्या प्राण्याच्या ओरडण्याचा आवाज कुत्र्याच्या भुंकण्यांसारखा येतो. हे हरीण आकाराने लहान असते. पूर्ण वाढलेल्या नराची उंची जमिनीपासून सुमारे ५०-७५ सें.मी. (पावणेदोन फूटापासून अडीच फूटापर्यंत) असते. वजनही जेमतेम २०-२५ किलो (४५ ते ५० पौंडापर्यंत) भरते. शिंगे २०-२२ सें.मी. (८/९ इंच) लांबीची असतात. शिंगांना सुरूवातीचा फाटा सोडला तर दुसरे फाटे नसतात. माद्यांना शिंगे नसली तरी डोक्यावर शिंगांच्या ठिकाणी जाड, राकट असे केस उगवलेले असतात. भेकरांचा रंग गडद तांबडा असतो. पाठीकडे तो जास्त गडद असून पोटाकडे फिकट असलेला दिसून येतो. गळा व खालील पोटाकडील भाग तसेच शेपटीच्या आतील भाग पांढरा असतो. नर भेकराचे वरच्या जबड्यांतील सुळे मोठे मोठे असून ते बाहेर आलेले असतात. ह्यांचा उपयोग संरक्षणासाठी होतो.

भेकरे भारतात सर्वत्र आढळतात. त्यांना दाट झुडूपांची जंगले आवडतात. ती सहसा मोठ मोठे उंच उंच वृक्ष असलेल्या भागांत दिसून येत नाहीत. महाराष्ट्रांतील जंगलांत जेथे दाट झुडूपांची जंगले आढळतात तेथे त्यांचे वास्तव्य असते. ती एकटी दुकटी अथवा छोट्याश्या कुटुंबाचा लहानसा कळप अशी हिंडताना आढळतात. गवत, झाडपाला व रानटी फळे हे यांचे खाद्य. ती दिवसभर चरत असतात.

पहाटे किंवा संध्याकाळच्या वेळी यांचे कुत्र्यासारखे भुंकणे ऐकू येते. ती थोडा थोडा वेळ थांबून थांबून ओरडतात. केव्हा केव्हा मध्यरात्रीनंतर देखील ओरडावयास लागतात. धोका आहे असे वाटल्यास अथवा मारामारी करीत असताना ती भांडल्यासारखा आवाज काढतात. केव्हा केव्हा आर्तस्वरांत देखील ती केकाटतात.

नराची शिंगे मे महिन्यामध्ये गळून पडतात. ऑगस्टपर्यंत त्यांना नवीन शिंगे येतात. त्यांचा ठराविक असा काही विणीचा हंगाम दिसून येत नाही. मात्र हिवाळ्यामध्ये ती जास्त करून मदावर आलेली दिसतात. मादी एका वेळेस एक किंवा दोन पिलांना जन्म देते. गर्भधारणेचा काल सहा महिने असतो. साधारणपणे जून जूलै महिन्यांत नवीन पिले जन्मलेली दिसून येतात; परंतु वर्षभरात देखील केव्हाही नवीन पिले जन्मतात. नवीन पिलांच्या अंगावर पांढरे ठिपके असतात. सहाएक महिन्यांनी ते हळूहळू नाहीसे होतात.

ट्रॅगुलिडे कुटुंब

आर्टीओडक्टायला ह्या गटाच्या ट्रॅगुलिडे नावाच्या तिसऱ्या कुटुंबात ट्रागुलस नावाचे फक्त एकच गोत्र येते; व ह्या गोत्रांत अवघे तीन प्राणी येतात. त्यापैकी भारतात फक्त एकच दिसून येतो. प्रथम आपण ह्या कुटुंबाची वैशिष्ट्ये पाहू. ह्या प्राण्यांच्या दाताची रचना सर्व्हीडी कुटुंबाप्रमाणे असते. ह्या कुटुंबातील प्राण्यांनादेखील गाईबैलांसारखे मोठेच पोट असते मात्र त्यांच्याप्रमाणे चार कप्पे नसून तीनच असतात. हे प्राणीदेखील रवंथ करतात. गाईबैलांच्या पोटात जो तिसरा कप्पा असतो तो ह्या प्राण्यांच्या पोटात अगदी छोटा असतो.

अनुक्रमणिका

हे प्राणी आकाराने बरेच लहान असून त्यांचे पाय अगदी बारीक असतात. ह्या कुटुंबातील आपल्याकडे सापडणारा प्राणी म्हणजे 'पिसोरी' ह्याला 'येडा' असे देखील म्हणतात. आपण आता या प्राण्याची सविस्तर माहिती पाहू.

पिसोरी
(माऊस डीअर)

हा प्राणी खूपच लहान म्हणजे जमिनीपासून जेमतेम ३० सें.मी. (१ फूट) उंचीचा असतो. त्याचे वजन देखील जेमतेम २-३ किलो (५/६ पौंड) भरते. ह्या प्राण्यांना पक्वाशय असणाऱ्या इतर प्राण्यांप्रमाणेच वरच्या जबड्यातील पुढील दात नसतात. त्यांचे पोट देखील चार कप्प्यांचे नसून तीनच कप्प्यांचे असते. ह्या प्राण्यांच्या प्रत्येक पायाला चार खूर असतात. म्हणजे २, ३, ४ व ५ नंबरच्या बोटांचे रुपांतर खूरामध्ये झालेले असते. त्यांच्या खूरांवर गाठीसारखा भाग असतो. ह्या प्राण्यांना शिंगे नसतात. त्यांची पाठ कमानदार असून मध्ये उंच असते.

कस्तुरीमृगाप्रमाणे ह्या प्राण्याचे सुळे मोठे मोठे असून ते बाहेर आलेले असतात. त्यांचे पाय गुडघ्यापासून खाली अगदी बारीक व निमुळते होत गेलेले असतात. मात्र फऱ्याकडे व ढुंगणाकडे फारच जाड असतात. ह्या प्राण्याचा रंग पाठीवर तांबडा असून त्यावर पिवळसर रंगाच्या ठिपकेवजा रेघा असतात. अंगावरील केस खरखरीत असून ते अंगालगत तांबडे व पुढे काळे असे असतात. पोटाकडील भाग पांढरा असतो. गळ्यावर तीन पांढरे पट्टे असतात.

हा प्राणी साधारणतः सपाट किंवा उघड्या माळरानावर दिसत नाही; कारण त्याला लपावयाला खडकाकपारींतील छोट्या छोट्या फटी, गुहा वगैरे जागा लागतात. तो उघड्यावर सहसा दिसून येत नाही. दिवसभर ऊन असल्यामुळे तो फटीखबदाडीतच लपून राहून आपला बचाव करतो. जंगली कुत्र्यांपासून आपला बचाव करण्यासाठी हे प्राणी आश्चर्यकारकरीत्या सरळसोट अशा झाडावर सहज चढू शकतात. सकाळी ऊन चढावयाच्या आत व संध्याकाळी ऊन ओसरल्यावर ते चरण्यासाठी बाहेर पडतात. ते फार लांबवर जात नाहीत. काही धोका आहे असे वाटल्यास चटकन खबदाडीत लपतात. ह्या प्राण्याच्या लहानश्या आकारामुळे व एकंदर रंगामुळे तो सहसा दिसून येत नाही व नजरेस भरत नाही.

नर व मादी जून जुलैच्या सुमारास एकत्र दिसून येतात. नर मुख्यतः ह्या वेळेस मदावर आलेले असतात. मादी खडकाकपारींतील खबदाडीतच प्रसवते. एका वेळेस २ पिले जन्माला येतात. पावसाळ्याच्या शेवटाला व हिवाळ्याच्या सुरुवातीला नवीन पिले जन्मतात. समागमाच्या वेळेखेरीज नर एकटाच रहातो. हा प्राणी भित्रा व फारच घाबरट असतो. ता सहज माणसाळून पाळता येतो. तो अगदी हळूहळू क्षीण आवाजात रडल्यासारखा आवाज काढतो.

सुईडे कुटुंब

आता आपण आर्टीओडक्टायला कुटुंबातील शेवटच्या कुटुंबाची माहिती पाहणार आहोत. या कुटुंबाचे नाव आहे सुईडे. ह्या कुटुंबामध्ये डुक्कर, हिप्पोपोटॅमस यासारखे प्राणी येतात. पैकी फक्त डुक्कर आपल्या भारतात दिसून येते. डुक्करांच्या अनेक जाती येथे दिसून येतात. सध्या हिप्पोपोटॅमस फक्त

अनुक्रमणिका

आफ्रिकेमध्येच आढळतात. परंतु फार पूर्वीच्या काळी ते भारततातही आढळत असत. आता मात्र ते आपल्या भारतातून समूळ नष्ट झाले आहेत. प्रथम आपण ह्या सुईडे कुटुंबाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पाहू. ह्या कुटुंबातील प्राण्यांना गाईबैलांसारखे चार कप्प्यांचे पोट नसते तर त्यांचे पोट साधेच व एका कप्प्याने बनलेले असते. दुसरा प्रमुख फरक म्हणजे 'बोव्हीडी' कुटुंबातील प्राण्यांना वरच्या जबड्यात पुढचे पटाशीचे दात नसतात. परंतु सुईडे कुटुंबातील प्राण्यांच्या वरच्या जबड्यातील सुळे मोठे असून ते जबड्याच्या बाहेर आलेले असतात व वरील बाजूस वळलेले असतात. तसेच ह्या प्राण्यांचे दात काही प्रमाणात झिजले गेले की नंतर त्यांना कठीण टेपरे येतात. त्यावर अर्ध्या चंद्रकोरीसारखा आकार येतो व त्यामुळे ते पुढे आणखी झिजत नाहीत.

ह्या प्राण्यांच्या २, ३, ४ व ५ क्रमांकाच्या बोटांचे रुपांतर खूरांत झालेले असते. पैकी २ व ५ नंबरची बोटे (खूर) अर्धवट टांगल्यासारखे दिसतात. त्यांचे पाय बारीक व निमुळते असतात. ह्या कुटुंबातील प्राण्यांचे तोंड पुढे लांबट व निमुळते होत गेलेले असते. हा निमुळता भाग पुढे वाटोळा चकतीसारखा होतो. तेथेच नाकपुड्या व त्याखालची तोंडाची फट असते. महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या ज्या रानडुक्कराची आपण माहिती घेणार आहोत त्या रानडुक्कराची जात सर्व डुक्करांत मोठी असते. हे रानडुक्कर आकाराने फार मोठे असून त्यांच्या अंगावरील केस राठ व खरखरीत असतात. त्याचे सुळे फारच मोठे असून ते भेदक दिसतात. याउलट याच कुटुंबात मोडणाऱ्या हिप्पोपोटॅमसची कातडी दिसावयास मऊ अशी असते. अगदी पुरातन काळी हिप्पोपोटॅमस आपल्या महाराष्ट्रातही आढळत असत असे उत्खनन खात्याच्या पहाणीवरुन आढळून आलेले आहे. आज मात्र येथे हा प्राणी दिसत नाही.

रानडुक्कर
(वाईल्ड बोअर)

चांगल्या पूर्ण वाढलेल्या नर रानडुक्कराची जमिनीपासून उंची ९० सें.मी. (३ फूटापर्यंत) भरते. अशा धुष्टपुष्ट नराचे वजनही २३० किलो (५०० पौंडापर्यंत) सहज भरु शकते. त्याची लांबी नाकापासून शेपटाच्या सुरुवातीपर्यंत १५० सें.मी. (५ फूट) असते. शेपूट मात्र फारच आखूड म्हणजे केस धरुन जेमतेम ३० सें.मी. (एक फूट) लांब असते. नराचे सुळे फारच मोठे असून ते बाहेर आलेले असतात. हे सुळे आठ ते बारा इंचापर्यंत लांबलचक बाहेर आलेले दिसतात. रानडुक्करांचा रंग मातकट राखाडी असून त्यांच्या अंगावर काळसर रंगाचे जाड व राकट असे केस असतात. नर डुक्करांच्या मानेवर ह्याच जाड व राकट केसांची आयाळ असते. डुक्करांच्या छोट्या पिलांच्या कातडीचा रंग मातकट असतो. नुकत्याच जन्मलेल्या पिलांच्या अंगावर गडद व फिकट रंगाचे काळसर पट्टे असतात. पुढे जसजशी पिले मोठी होत जातात तसतसे ते पट्टे नाहीसे होतात.

महाराष्ट्रात रानडुक्करे जवळजवळ सर्वत्र दिसून येतात. रानडुक्करांना रहावयाला गवत, खुरट्या विखुरलेल्या झुडूपांची अथवा कशीही जंगले चालतात. पावसानंतर लागवडीखाली असलेल्या प्रदेशात वाढलेल्या उंच उंच पिकांमध्येही रानडुक्करे रहात असताना दिसून येतात. डुक्करांना कोणत्याही प्रकारचे अन्न चालते. ती शाकाहार व मांसाहार दोन्हीही घेतात. त्यांचे खाद्य म्हणजे कुठचीही पिके, झाडाझुडूपांची मुळे, वेगवेगळ्या प्रकारचे कंद, किडे, कीटक, साप, सरडे हे होय. त्यांना कुजके सडलेले मांसही चालते. डुक्करे जे मिळेल त्याच्यावर तोंड चालवताना आढळतात. ती सकाळी व संध्याकाळी ऊन बरेच सरल्यावर खाद्याकरिता बाहेर पडतात. दिवसा अथवा संध्याकाळी त्या ठिकाणी माणसांची अथवा त्यांच्या शत्रूची

वसाहत आहे असे वाटल्यास ती खाद्याकरिता रात्री बाहेर पडतात. लागवडीखालच्या प्रदेशात ती उभ्या पिकांची फारच नासाडी करतात. पिकांमध्ये डुक्करे एकदा शिरली की उभ्या पिकाची हानी करतात. त्यांना हुसकणे देखील फार कठीण काम होऊन बसते.

रानडुक्करांचे गंधज्ञान अतिशय तीव्र असते. त्यामानाने दृष्टी व श्रवणशक्ति ही साधारण असतात. वासावरून त्यांना शत्रूचा अचूक मागोवा लागतो. रानडुक्करांच्या धावण्याचा वेग त्यांच्या बोजड शरीराच्या मानाने बराच असतो. परंतु ती बराच वेळ सतत धावू शकत नाहीत. कित्येक वेळा रानडुक्करांची वाघाशी झुंज जुंपल्याचे दिसून येते. अशा वेळेस रानडुक्कर मोठ्या हुशारीने व धैर्याने वाघाशी झुंज देते. वाघाने हार घेतल्याची अथवा तो ठार झाल्याची देखील उदाहरणे आहेत.

रानडुक्करांच्या विणीचा ठराविक असा काही काल नाही. त्यांना वर्षभरात केंव्हाही पिले होतात. त्यांची पिलावळ संख्येने फारच मोठी असते. साधारणतः पावसाळ्यापूर्वी किंवा पावसाळ्यानंतर जास्त करुन नवीन पिले जन्माला आलेली दिसतात. गर्भधारणेचा काल ४ महिने असतो. एकेक मादी वर्षातून दोन वेळा प्रसवते. एका वेळेस साधारणतः ४ ते ६ नवीन पिले जन्माला येतात. मादी पिले प्रसवण्याच्या पूर्वी एखाद्या आडोश्याच्या ठिकाणी गवत झाडपाला इत्यादी गोळा करुन ठेवते व अशा गवतात आपल्या पिलांना लपवून ठेवते म्हणजे पिले चटकन कुणाच्या नजरेला पडत नाहीत.

रानडुक्करे समागमाच्या काळात पुष्कळ मोठ्या संख्येने एकत्र येतात. त्यांच्यामध्ये माद्या मिळविण्यावरुन भांडणे होतात. मद ओसरल्यानंतर नर वेगळे होऊन आपले एकाकी आयुष्य जगतात. केंव्हा केंव्हा सारख्याच वयाचे काही नर एकत्र येऊन कळप तयार करतात. एरव्ही सहसा कळपामध्ये माद्या व पिलेच असतात. एकेका कळपात साधारणपणे २०/२५ डुक्करे सहज दिसून येतात. रानडुक्कराचे आयुष्य साधारणतः २० ते २५ वर्षाचे असल्याचे दिसून येते.

***

अनुक्रमणिका

१० खवलेधारी प्राणी

ह्या गटामध्ये फक्त एकच कुटुंब व एकच गोत्र आहे. ह्या गटातील प्राण्यांना दात नसतात. महाराष्ट्रात ह्या गटातील फक्त एकाच जातीचा प्राणी दिसून येतो तो म्हणजे खवले मांजर अथवा मुंग्याखाऊ. ह्या प्राण्याच्या मुंग्याखाऊ ह्या नावावरुनच तो मुंग्या खात असावा हे आपल्याला कळून येते. तेंव्हा अशा ह्या मुंग्याखाऊला दाताची काही गरज नसणे रास्त आहे. मात्र त्याऐवजी त्याला गुंडाळी करुन ठेवता येईल अशी लांबलचक जीभ असते.

या गटात एकच गोत्र आहे व त्याचे नाव आहे 'मॅनीस'. मुंग्याखाऊला शास्त्रीय परिभाशेत 'मॅनीस क्रॅसीकॉडेटा' असे म्हणतात.

मुंग्याखाऊ ओळखावयाला अगदी सोपा आहे. त्याच्या अंगावर स्वसंरक्षणाकरिता जाड जाड व टणक असे खवले असतात. हे खवले सर्व शरीरभर तसेच डोके, शेपटी हातपायावर सर्वत्र एकावर एक असे बसवलेले दिसून येतात. एखाद्या शत्रूपासून जेव्हा याला संरक्षण हवे असले तेव्हा तो आपला शरीराची गुंडाळी करून चेंडूसारखा गोलाकार होतो. अशा वेळेस त्याला हात लावला तर तो चिलखताचा एखादा

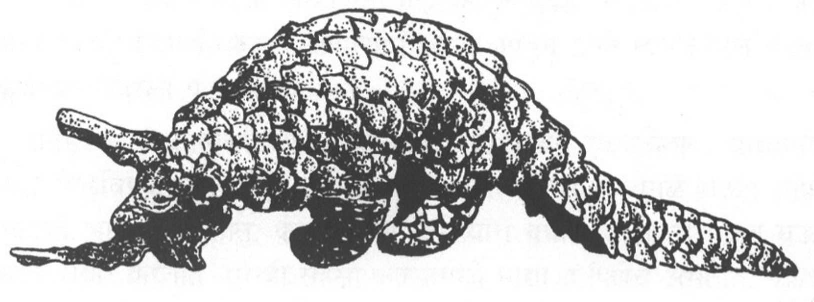

आ. क्र. ७ **खवले मांजर (पँगोलीन)**

टणक गोळा असावा असा भासतो. ही गुंडाळी त्या प्राण्याने स्वतः सोडविल्याशिवाय दुसऱ्या कुणालाही सोडविता येणार नाही इतकी कडक असते. हे जे खवले मुंग्याखाऊच्या अंगावर असतात ते शरीरावरचे कडक व जाड जाड केसांचे रूपांतर असावे असे बहुतेक तज्ञांचे मत आहे. ह्या खवल्याच्या खाली देखील त्याच्या शरीराच्या काही भागावर जाड जाड केस असतात.

मुंग्याखाऊ जमिनीत बिळे खोदून त्यात राहतो. त्याचे मुख्य खाणे म्हणजे मुंग्यांची अंडी, मुंग्या, वाळवी किंवा उधई. हे त्याचे अन्न मिळविण्याकरिता तो मुंग्यांची मातीतील घरे पुढच्या पंजाने उकरून काढतो. त्यासाठी त्याच्या पुढच्या पायाच्या बोटांच्या नख्या बऱ्याचश्या मोठ्या, बाकदार व बोथट असतात. उकरलेल्या बिळांत आपले लांब परंतु निमुळते डोके घालून त्यामधील मुंग्या, अंडी, किडे तो आपल्या लांबलचक जिभेने चाटून फस्त करतो.

तो चालताना चित्रात दाखविल्याप्रमाणे पाठीची कमान करून शेपूट तोलीत चालतो. इतर बऱ्याचश्या सस्तन प्राण्यांप्रमाणे तो मागच्या दोन पायांवर उभा राहून जंगलांतील आजूबाजूच्या परिस्थितीचा चौफेर अंदाज मधूनमधून घेतो. मुंग्याखाऊ जरी जमिनीच्या आंत बिळे खोदून राहणारा प्राणी

अनुक्रमणिका

असला तरी केव्हा केव्हा झाडांवरच्या मुंग्या खावयाला तो झाडांवर देखील आपला मोर्चा वळवितो. पुढच्या पंजांच्या नख्या व गुंडाळता येण्यासारखी त्याची शेपूट ह्या दोन्हीचा त्याला झाडाचा बुंधा घट्ट पकडून ठेवण्याच्या कामी उपयोग होतो.

त्याच्या सर्व हालचाली बहुधा वासाच्या ज्ञानावर अवलंबून असतात. त्याची दृष्टी व श्रवणशक्ति त्यामानाने अगदीच कमी असते. त्याचे डोळे एकतर अतिशय लहान असतात आणि कान देखील पुरेशी वाढ न झाल्यामुळे छोटेसे असतात. गंधज्ञान मात्र तीव्र असते.

पूर्ण वाढलेल्या मुंग्याखाऊच्या शरीराची लांबी साधारणपणे ६० ते ७५ सें.मी. (२ तेत २ ॥ फूट) व शेपटी सुमारे ४५ सें.मी. (१॥ फूट) लांब असते. हा प्राणी निशाचर आहे. दिवसभर आपल्या शरीराची गुंडाळी करून अथवा पुढच्या दोन पायांत डोके खुपसून आणि शेपटी संपूर्ण शरीराभोवती गुडाळून तो बिळामध्ये अथवा खडकांच्या कपारीत लपून झोपा काढीत असतो. ह्या प्राण्यांची संख्या अलीकडे फारच कमी होत चालली आहे. तो महाराष्ट्रातील अमरावती, भंडारा व चंद्रपूर या जिल्ह्यांतील सुक्या जंगलांमधून दिसून येतो; परंतु तो निशाचर असल्यामुळे दिवसा सहसा दृष्टीला पडत नाही. राजस्थानसारख्या कोरड्या जंगलांमध्ये देखील हे प्राणी दिसून येतात. त्यांना दिवसचे दिवस पाणी मिळाले नाही तरी चालते. जेव्हा पाणी मिळू शकते तेव्हा ते पिवून घेतात.

ह्यांच्या पुनरुत्पादनाच्या सवयींबद्दल तशी विशेष माहिती उपलब्ध नाही. परंतु महाराष्ट्रांत साधारणपणे जानेवारी ते मार्चच्या सुमारास ह्यांना पिले होतात असे दिसून आलेले आहे. एका वेळेस एकच पिलू जन्माला येते. अगदी क्वचित दोन पिलांना जन्म दिला जातो. नवीन जन्मलेले पिलू दिसावयाला आई-बापांसारखेच असते; परंतु त्याच्या अगावरील खवले त्यामानाने मऊ असतात. पिलांची वाढ लहानपणी फार झपाट्याने होते असे पिंजऱ्यात पाळलेल्या मुंग्याखाऊच्या निरीक्षणावरून आढळून आले आहे. एक छोटे पिलू जन्मले तेव्हा केवळ ४५ सें.मी. (१॥ फूट) लांबीचे होते. ते दुधावरच वाढत असता ४ महिन्यात दुप्पट लांबीचे झाल्याचे दिसून आले आहे. पिलू छोटे असताना ते आपल्या आईच्या शेपटीवर बसते. संकटाची चाहूल लागली की आई लागलीच शेपटी गुंडाळून घेते. म्हणजे पिलू शेपटीच्या आतल्या बाजूस आईच्या पोटाकडे येते. अशा प्रकारे त्याला संरक्षण मिळते. मुंग्याखाऊंच्या बिळामध्ये छोटे पिलू असताना नर व मादी दोघेही बिळामध्ये असतात. परंतु नर पिलाच्या पालन-पोषणाची जबाबदारी कितपत उचलतो. त्याबद्दल अजून काहीच माहिती उपलब्ध नाही.

मुंग्याखाऊंचे मुख्य खाणे मुग्यांची अंडी, मुंग्या, वाळवी इत्यादी आहे. हे आपण वर पाहिलेलेच आहे. तरीही पिंजऱ्यांत पाळलेले हे प्राणी दूध, कस्टर्ड, पुडींग, कोंबडीची कच्ची अंडी इत्यादी सर्व गोष्टी खात असल्याचे दिसून आलेले आहे.

आदिवासी जमातीचे लोक ह्या प्राण्याला मारून त्याचे मांस खातात. शिवाय त्याच्या खवल्याच्या आंगठ्या करून बोटात घालतात. आदिवासी लोकांत त्यांचे मांस सांधेदुखीसारख्या रोगांवर औषधी आहे असा समज आहे.

***

अनुक्रमणिका

११ जलचर सस्तन प्राणी

आतापर्यंत आपण भूमीवर रहाणाऱ्या महाराष्ट्रातील अरण्यांत दिसून येणाऱ्या या सर्व भूचर सस्तन प्राण्यांची माहिती पाहिली. यामध्ये काही उडणाऱ्या खारी, वटवाघूळे ह्यासारखे उडता येणारे सस्तन प्राणी पाहिले असले तरी त्यांचे वास्तव्य शेवटी भूमीवरच आहे. तसेच काही जलमांजरे यासारख्या प्राण्यांच्या पाण्यांत रहाण्याच्या सवयीबद्दलही माहिती पाहिली. प्राण्यांच्या ह्या शेवटच्या प्रकरणांत आपण महाराष्ट्रांत दिसून येणाऱ्या आणखी काही सस्तन प्राण्यांची मनोरंजक माहिती घेणार आहोत. हे प्राणी अजूनपर्यंतच्या प्राण्यांप्रमाणे जंगलांतून वास्तव्य करणारे नसून ते जलचर आहेत; आणि ते जलचर असूनही सस्तन आहेत. त्यामुळे ते प्राण्यांच्या वर्गीकरणांत सस्तन ह्या प्राणीविभागांतच मोडतात. साधारणतः जलचर प्राणी म्हटला म्हणजे आपल्या डोळ्यासमोर समुद्राच्या पाण्यामधील वेगवेगळे मासे उभे रहातात. कित्येकदा सील, वॅालरस, व्हेल यांसारख्या मोठमोठ्या प्राण्यांना देखील मासे म्हणूनच संबोधिले जाते; परंतु हे मासे नसून ते सस्तन प्राणी आहेत. ते सस्तन प्राण्यांची सर्व लक्षणे दाखवितात. सर्वसाधारणतः आपली अशी समजूत आहे की सर्व सस्तन प्राणीवर्ग जमिनीवर रहातो; परंतु त्याला वरील प्राण्यांसारखे काही अपवाद आहेत. आधीच्या प्रकरणात आपण पाहिले की वटवाघळे आकाशांत उडतात. त्यांना आकाशांत अगदी पक्ष्यासारखा स्वैरपणे विहार करता येतो. पण म्हणून ते पक्षी नव्हेत; त्याचप्रमाणे हे जलचर प्राणी मासे नव्हेत. भूमीवरील सस्तन प्राणी ज्याप्रमाणे आपल्या पिलांना अंगावरचे दूध पाजतात. त्याचप्रमाणे हे जरचर प्राणीदेखील आपल्या पिलांना अंगावरचे दूध पाजूनच त्यांचे पालनपोषण करतात. त्याचप्रमाणे सस्तन प्राण्यांची दुसरीही सर्व लक्षणे यांचेमध्ये दिसून येतात. त्यांच्या त्वचेवरील काही भागांवर ठराविक कालात केस उगवतात. कातडीवर केस असणे हे देखील सस्तन प्राण्यांचे एक प्रमुख लक्षण आहे.

ह्या सर्व गोष्टींचे विवेचन आपण ह्या प्रकरणात करणार आहोत. ह्या जलचर सस्तन प्राण्यांमध्ये व्हेल, डॅालफीन, पॅारपज्, समुद्रगायी, सील, वॅालरस व समुद्रसिंह हे प्राणी येतात. यापैकी सील, वॅालरस आणि समुद्रसिंह हे पिनीपेडीया (Pinnipedia) ह्या गटामध्ये येणारे प्राणी भारताच्या समुद्रात सापडत नाहीत. वर दिलेल्या प्राण्यांपैकी उरलेले मात्र आपल्या देशाच्या या ना त्या भागांतून दिसून येतात. ह्या प्राण्यांना पाण्यातील आयुष्य कंठणे सोपे जावे म्हणून त्यांच्या काही अवयवांची विशिष्ट रीत्या वाढ झालेली असते. ह्या प्राण्यांचे श्वसन माशांप्रमाणे न होता ते इतर भूचर प्राण्यांप्रमाणे फुफ्फुसामार्फत होते. त्याकरिता त्यांना माशांप्रमाणे कल्ले नसतात त्यामुळे पाण्यांत विरलेला प्राणवायू त्यांना शोषून घेता येत नाही. हवेतून प्राणवायू घेण्यासाठी त्यांना सारखे पाण्याच्या वरच्या पातळीवर यावे लागते व हवेतील प्राणवायू घ्यावा लागतो.

पाण्यातील जीवन कंठणे सोपे जावे म्हणून त्याकरिता अनुकूल असे शरीर निसर्गाने ह्या प्राण्यांना दिले आहे. त्यांच्या शरीराचा आकार थोडा बहुत माशांप्रमाणेच परंतु जास्त पाणबुडीसारखा असल्यासारखा वाटतो. बाहेरून दिसून येणारा कानाचा भाग (बाह्यकर्ण) हे सस्तन प्राण्यांचे एक लक्षण असते परंतु या जलचरांना तो बाह्यकर्ण नसतो. पुढच्या पायांना माशांच्या परासारखा आकार आलेला असतो. मागील पाय जवळजवळ नाहीसेच झालेले असतात. किंवा एखाद्या प्रकारांत अगदी खुरट्या स्वरूपांत असलेले दिसून येतात, किंवा काही प्रकारांत माशाच्या मागील पराप्रमाणे त्यांना आकार आलेला असतो. व्हेल, डॅालफीन व पॅारपज हे प्राणी ज्या सिटेशिया (Cetacea) या प्रकारांत येतात. त्यांना सस्तन प्राण्यांच्या अंगावर जसे केस असतात तसे, पाण्यातील आयुष्य सुकर जावे म्हणून नसतात. परंतु ओठाच्या वरच्या भागावर मात्र थोडेसे असतात.

अनुक्रमणिका

त्यांच्या शरीराची हालचाल व्यवस्थित होऊन त्यांना पाण्यात सफाईदारपणे पोहता यावे म्हणून शेपटीचा उपयोग वल्ह्यासारखा होतो. सिटेशीया व सायरेनीया (ह्यामध्ये येणारा प्राणी-समुद्रगाय) ह्या दोन प्रकारामध्ये मागील पायासारख्या अवयवांचा पोहण्यासाठी काहीच उपयोग होत नाही म्हणून ते अगदी खुरट्या स्वरूपांत असलेले आढळतात. ह्या प्राण्यांचा पाण्यात पोहण्याचा वेग ताशी सुमारे १५/२० समुद्रमैल इतका असतो. डॉलफीनचा वेग ताशी ३० समुद्रमैल इतका असतो.

पाण्यावर तरंगण्यासाठी शरीर हलके असावे लागते. त्याकरिता सिटेशिया या प्रकारात मोडणाऱ्या जलचर सस्तनांची हाडे मऊ असतात. याउलट सायरेनीया या प्रकारात येणाऱ्या समुद्रगाईसारख्या प्राण्यांची हाडे फार जड असून त्याचा उपयोग त्यांना समुद्रच्या तळाशी रहाण्यासाठी होतो. या ठिकाणी वाढणाऱ्या समुद्रवनस्पती खाऊन हे प्राणी जगतात. अर्थात श्वसनसाठी हवा आंत घेण्याकरिता ते ठराविक वेळाच्या अंतराअंतराने पाण्याच्या पातळीच्या वर येत असतातच. ह्या प्राण्यांचे श्वसन कसे चालते हे पाहणे मजेशीर ठरेल. त्यांना सस्तन प्राण्यांप्रमाणे नाक नसून डोक्यावर एक किंवा दोन भोके असतात. ह्यावर उघडता मिटता येईल अशी स्नायूची एक झडप असते. हवा आत घेण्याकरिता हे जलचर पाण्याच्या वर आले की ती झडप उघडली जाऊन हवा आत घेतली जाते. मग झडप बंद होते. सर्व भूचर सस्तन प्राण्यांनी नाकावाटे हवा आत घेतली की ती घशामधून खाली श्वासनलिकेमार्फत फुफ्फुसांत उतरते. ह्या ठिकाणी घेतलेली हवा तोंडावाटे फुफ्फुसांत न जाता ती सरळ नळीवाटेच फुफ्फुसांत जाते.

ह्या प्राण्यांच्या त्वचेखाली चरबीचा फार मोठा थर असतो. हे प्राणी सस्तन प्राणी असल्यामुळे साहजिकच त्यांच्या शरीरांतील रक्त गरम असते. ह्या त्वचेखालच्या चरबीमुळे ते पाण्यात असूनही त्यांच्या शरीराचे तपामान कायम राखले जाते. ज्यादा घेतलेले अन्न ह्या चरबीच्या स्वरूपात शरीरात साठविले जाते व वरीलप्रकारे त्याचा उपयोग केला जातो. हा चरबीचा थर कित्येक सें.मी. जाड असतो. ह्या प्राण्यांच्या शरीरात असलेला चरबीचा थर इतका मोठा असतो की केव्हा केव्हा हे प्राणी मारून त्यांचे शरीर नाश पावत असता ही चरबी वितळते व तीपासून इतकी उष्णता तयार होते की तिच्यावर मटण सहज शिजू शकेल. शरीराचे तपमान कायम राखण्याखेरीज ह्या चरबीचा उपयोग त्यांचे शरीर पाण्यावर तरंगत ठेवण्यास मदत करतो. शरीराचे तपमान कायम राखण्यासाठी भूचर सस्तन प्राण्यांमध्ये घर्मग्रंथी व तैलग्रंथी असतात. त्यांचा ह्या जलचर सस्तन प्राण्यांना काहीच उपयोग नसल्यामुळे त्या ग्रंथी ह्याच्यामध्ये दिसून येत नाहीत.

ह्या जलचरांपैकी समुद्रगायीसारखे जे प्राणी सायरेनीया या गटामध्ये येतात त्यांच्या ओठांची नीट वाढ झालेली असते परंतु त्यांच्या दातांचा त्यांना विशेष उपयोग होत नसल्यामुळे ते फारच लहान असतात. याच गटांतील ड्युगाँग नावाच्या नर प्राण्यांच्या वरच्या जबड्यात दोन मोठे सुळे असतात. नर व मादी दोघांच्याही खालच्या जबड्यात अगदी बारीक दात कठीण हाडांच्या आत असलेले दिसून येतात. ह्या सस्तन जलचरांपैकी बऱ्याच जणांचे दात असेच कमी वाढ झालेले असतात.

सिटेशिया या गटात येणारे व्हेलसारखे प्राणी अतिशय खोल राहतात. ते साधारण २० ते ३० मिनिटांच्या अंतराने समुद्राच्या तळापासून वर पाण्याच्या पातळीशी हवा घेण्याकरिता येतात. एकदा वर आले की ते थोडे थांबून थांबून बऱ्याच वेळा हवा आंत घेतात. पुष्कळशी हवा घेतल्यानंतर ते पुन्हा बुडी मारतात. ह्याच्यातील पुष्कळसे एक दोन तास तळाशी राहू शकतात. तळापासून एकदम वर येणे व खाली जाणे मोठे अवघड काम आहे. तसेच पाण्याच्या तळाशी असताना त्यांच्या शरीरावर वातावरणाचा पुष्कळ दाब देखील असतो. जास्त दाबाकडून एकदम कमी दाबाकडे येत असता शरीरातील रक्तातून विरलेली

अनुक्रमणिका

नायट्रोजनयुक्त हवा बाहेर निघत असल्यामुळे हवेचे बुडबुडे तयार होतात. असे बुडबुडे हृदयाकडे गेले असता प्राणी मरण्याचा संभव असतो. परंतु ह्या सर्व प्राण्यांच्या शरीरात काही विशेष घडण निसर्गाने केली आहे की जीमुळे त्यांना वरखाली सहज जाता येते व अशा प्रकारचा त्रास होत नाही. ह्याचे स्पष्टीकरण पुढे दिले आहे. पाणबुड्या मनुष्य जेव्हा खाली तळाशी जातो तेव्हा वातावरणाचा दाब त्याच्यावर वाढतो तो कायम राखला जाण्यासाठी पाणबुड्याने श्वसनावाटे आत घेतलेल्या हवेतील नैट्रोजन वायू रक्तात विरघळाला जातो (नैट्रोजन वायू हा अपायकारक नाही तसेच तो शरीरातील दाब वाढवून शरीरावरील बाहेरच्या दाबाचा भार तोलून धरण्यास मदत करतो.). पाणबुडे एकदम वर न येता हलके वर येतात कारण असे करण्याने रक्तात भिनलेला नैट्रोजन वायू रक्तातून हळूहळू बाहेर फेकला जाण्यास मदत होते. आता आपण ह्या जलचर सस्तनांच्या शरीरात श्वसनक्रिया कशी चालते ते पाहू. हे प्राणी डोक्यावर असलेल्या भोकावाटे पुष्कळशी हवा आत घेऊन खाली जातात. खाली गेल्यावर ह्यांचे श्वसन अगदी मंद मंद होऊ लागते. हृदयाचे ठोके देखील अगदी कमी होऊ लागतात. अशा प्रकारे प्राणवायू अगदी कमी प्रमाणात वापरला जाऊन तेवढी हवा जास्तीत जास्त वेळ वापरली जाते. तसेच खाली गेल्यावर फुफ्फुसांतील वायुकोश बंद होऊ लागतात. व फुफ्फुसांतील अशुद्ध हवा वर फेकली जाते. ती श्वासनलिकेमध्ये सर्वत्र पसरविली जाते. अशा रितीने अगदी कमी प्रमाणात नैट्रोजन शरीरातील रक्तात पसरला जातो. तसेच हे प्राणी जसजसे वर येऊ लागतात तसतसे त्यांच्या हृदयांचे ठोके वाढू लागतात; त्यामुळे जो काही थोड्या प्रमाणांत नैट्रोजन रक्तात भिनलेला असतो तो भराभर बाहेर येऊ लागतो; व ह्या प्राण्यांना त्रास होत नाही. अर्थात आपल्याला जरी वरून वाटले की हे जलचर किती लवकर व सहज वरखाली ये जा करू शकतात. तरी प्रयोगाअंती ते बराच वेळ घेत असल्याचे दिसून येते.

सायरेनीया व सिटेशीया गटातील प्राणी पाण्यातच आपल्या पिलांना जन्म देतात. ह्या प्राण्यांच्या प्रजोत्पादनाच्या सवयींबद्दल काही माहिती उपलब्ध नही. परंतु समुद्रगायी, ड्युगाँग हे सर्वच प्राणी आपल्या छोट्या पिलांना अंगावरचे दूध देतात. समुद्रगाईचा गाभणकाल सुमारे ५ महिने असल्याचे आढळून आले आहे. एका वेळेस त्यांना एकच पिलू होते. व्हेललासुद्धा एका वेळेस एकच पिलू होते. गाभणकाल निरनिराळ्या जातींनुसार ६ महिन्यापासून १ वर्षापर्यत असतो.

डॉलफीन या प्राण्याची लहान पिले जन्मल्यापासून दहा मिनीटांतच समुद्रपातळीवर हवा घेण्यासाठी येत असल्याचे दिसून आले आहे. तासाभरांत त्यांना दूध प्यावयाचे समजू लागते. ह्या प्राण्यांमध्ये निरनिराळ्या जातीनुसार ६ महिने ते एक वर्षभर अंगावरचे दूध पाजले जाते. जलचर सस्तनांची पिले जन्मतः बरीच मोठी असतात. काही काही जातींमध्ये तर ती पूर्ण वाढलेल्या प्राण्यांच्या १/३ इतकी आकाराने मोठी असतात. त्यांयी वाढही फार झपाट्याने होते. काही जातींतील प्राणी ४ ते ५ वर्षांतच पूर्ण वाढून त्यांच्या अंगी प्रजोत्पादन शक्ति येते. ह्या प्राण्यांचे आकार फारच मोठे असतात. देवमाशाची मादी सुमारे ३५ मी. (११३ फूट) लांब असते ह्या जलचर सस्तन प्राण्यांचे वजनही कित्येक टन असते. ‘सिटेशीया’ या गटांतील लहानात लहान प्राणी लांबीला सुमारे दीड मीटर (साडेचार फूट) असतो. या प्राण्यांच्या आयुमर्यादेबद्दल काहीच माहिती उपलब्ध नाही. परंतु त्यांचे आयुष्य बरेच मोठे असावे असा अंदाज आहे.

हे जलचर वर्षाच्या ठराविक काळांत स्थलांतर करीत असल्याचे अभ्यासाअंती दिसून आलेले आहे. देवमाशांची एक जात जी ‘कॉमन रॅारकल’ म्हणून ओळखली जाते. हे प्राणी उन्हाळ्यामध्ये समुद्राच्या मध्याशी जास्त खोलवर जातात व मग हिवाळ्यात आजूबाजूस पसरतात असे दिसून आलेले आहे.

अनुक्रमणिका

या प्राण्यांचा माणसाला खूप उपयोग आहे. त्यांच्यापासून तेल काढणाऱ्या कंपन्या दरवर्षी कित्येक हजार देवमासे व इतर जातींचे हे सस्तन प्राणी पकडतात. देवमाशांचा कुठलाही भाग वाया जात नाही. हाडेदेखील त्यांपासून तेल काढून झाल्यावर वाया न घालवता खत बनविण्यासाठी वापरतात. इ. स. १९२९ पासून इ. स. १९३९ पर्यंतच्या १० वर्षाच्या काळात जगभर दरवर्षी पकडलेल्या नुसत्या देवमाशांची संख्या २४,००० पासून ४४,००० पर्यंत वाढली होती. यावरून ते किती मोठ्या प्रमाणावर पकडले जातात याची कल्पना येईल. ह्या सर्वांचा उपयोग निरनिराळ्या वस्तू बनविण्यासाठी जगभरच्या कारखान्यांमध्ये केला जातो. हे जलचर सस्तन प्राणी सहसा कोणी खात नाही; परंतु सायरेनीया गटांतील प्राणी काही देशांतील लोक खातात. सील, समुद्रसिंह इत्यादी प्राण्यांच्या कातडीपासून लांब लांब केसाळ कोट बनवितात व त्यांना मागणीही फार असते. तसेच त्यांच्या चरबीलाही खूप मागणी असते. एकंदरीत याही जलचरांचा मनुष्याने मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करून घेतला आहे. भारताच्या पूर्व, पश्चिम व दक्षिण भागास समुद्रकिनारा असल्यामुळे आपल्या येथे बरेचसे सस्तन जलचर प्राणी पहावयास सापडतात. परंतु काही फक्त आर्क्टीक्ट व ध्रूव प्रदेशांतच दिसून येतात. आता यापुढे आपण ह्या सस्तन जलचरांतील जे प्राणी महाराष्ट्रांत समुद्राच्या किनारपट्टीच्या प्रदेशात दिसून येतात त्यांच्याबद्दल सविस्तर माहिती घेणार आहोत. महाराष्ट्राजवळच्या समुद्रांत देवमाशांच्या दोन जाती व दुसरा एक 'फिनलेस पॅारपज्' अशा एकंदर तीन जातींचे जलचर सस्तन प्राणी दिसून येतात.

देवमासा
(ग्रेट ब्लू व्हेल)

देवमासा आपण प्रत्यक्ष पाहिला नसला तरी एकून तर सर्वांना माहिती आहे. केव्हातरी आपण याचे चित्र देखील पेपरांत आलेले पहातो. ह्याला इंग्रजीमध्ये 'व्हेल' असे संबोधितात. ह्याला मराठीमध्ये देवमासा असे कां संबोधिले जाते कोण जाणे. हा सस्तन प्राणी आहे.

देवमाशांमध्ये नर मादीपेक्षा थोडा लहान असलेला दिसून येतो. मोठ्या नराची लांबी तोंडापासून ते शेपटीपर्यंत सुमारे २२ मीटर्स (७४ फूट) व मादीची २३ मीटर्स (७७ मीटर्स) असलेली आढळते. तसेच नराचे वजन सुमारे ८० व मादीचे ८५ टनांपर्यंत भरते. अजूनपर्यंत सर्वात जास्त मोठा म्हणजे ३४ मीटर्स (११३ मीटर्स) लांबीचा व १५० टन वजनाचा देवमासा सापडलेला आहे.

देवमाशाच्या शरीरावर केस नसून ते गुळगुळीत असते. त्याच्या ओठावर मात्र केस असतात. रंग पाटीच्या दगडासारखा नीळसर असून पुढच्या परासारख्या भागाची आतील बाजू पांढरी असते. काहींच्या पोटाकडील भाग पांढरट असतो तर काहींचा पिवळसर असतो. ही जी निळ्या देवमाशांची जात आहे त्या प्राण्याचे डोके देवमाशाच्या इतर जातींपेक्षा मोठे व लांबोडके असते हातासारखे जे पुढील अवयव असतात त्यांचे रूपांतर माशाच्या परासारख्या भागांत झालेले असते. ते बरेच मोठे असून पुढे निमुळते होत गेलेले असतात. त्यांची लांबी जवळजवळ सबंध शरीराच्या १/७ इतकी असते.

ही जात देवमाशाच्या सर्व जातींमध्ये आकाराने मोठी आहे. एक देवमासा जमिनीवर ठेवला असता कितीतरी जागा व्यापतो. देवमासे बहुतकरून जोडीने आढळतात. केव्हा केव्हा दोनाहून अधिकही बरोबर वावरत असताना दिसून येतात. देवमासे उन्हाळ्यात समुद्राच्या मध्यभागी जास्त खोल भागांत जातात व हिवाळ्यांत आजूबाजूला पसरतात. हिवाळा हा यांचा समागमाचा व विणीचा हंगाम आहे.

अनुक्रमणिका

हे देवमासे समुद्रातील कोलंबी, प्लँकेटोन इत्यादी खाऊन राहतात. हिवाळ्यांत पकडलेल्या देवमाश्याचे पोट अक्षरशः रिकामे असलेले आढळून आलेले आहे. हिवाळ्यांमध्ये जेव्हा त्यांना विशेष खाद्य मिळत नाही त्यावेळेस त्यांना त्यांच्या शरीरात त्वचेखाली असलेल्या चरबीपासून उष्णता व पोषण मिळते.

देवमाशाचा वेग साधारणतः ताशी २० समुद्र मैल (Fathom) इतका असतो. ह्या जातीचे देवमासे साधारणतः ४/५ वर्षांचे झाले की वयात येऊन त्यांच्या अंगी प्रजोत्पादन शक्ती येते. गर्भधारणेचा काल १० ते ११ महिने इतका असतो. एका वेळेस एकच पिलू जन्मते. पिलाची लांबी जन्मल्यावेली ७ मीटर्स (२३ फूट) पर्यंत भरते. तसेच त्यावेळी वजन अडीच ते तीन टन इतके भरते. ह्या जातीचे देवमासे आपल्या पिलाला जवळजवळ ७ महिन्यापर्यंत अंगावरचे दूध पाजतात. दूध तोडते वेळी ह्या पिलाचे वजन साधारणपणे २३ टनाच्या आसपास आलेले असते. दर दोन ते तीन वर्षांच्या दरम्यान मादी गाभण रहाते.

ह्यांना पकडवयाची नवीन नवीन साधने उपलब्ध झाल्यामुळे इतके देवमासे पकडले जाऊ लागले की यांची संख्या झपाट्याने कमी होऊ लागली. हल्ली त्याला आळा घालून कायद्याने ह्या प्राण्यांना संरक्षण दिले आहे.

देवमाशाच्या एकंदर चारी जाती आपल्या भारताच्या किनारपट्टीत आढळतात. पैकी महाराष्ट्रांत वर वर्णन केलेली व आणखी एक जात दिसून येते.

फीनर व्हेल
(कॉमन रॅरकल्)

देवमाशांची ही जी दुसरी जात आहे तिला इंग्रजीमध्ये फीनर व्हेल किंवा रॅरकल् असे म्हणतात. ह्या जातीचे देवमासे 'ब्लू व्हेल' या आपण यापूर्वी पाहिलेल्या जातीपेक्षा आकाराने लहान असतात. दुसऱ्या ज्या आणखी जाती आहेत. (त्या महाराष्ट्रांत दिसून येत नसल्याकारणाने येथे वर्णन केलेल्या नाहीत). त्या आकाराने याहीपेक्षा लहान असतात. सर्वांत मोठी जात ब्लू व्हेल ही आहे.

फीनर व्हेल सर्वसाधारणपणे २० मी. (६५ फूट) लांब असतात. एखादे वेळेस २६ मी. (८५ फूट) पर्यंतही लांबी आढळून येते त्यांचे पुढील अवयव (माशाच्या परासारखा भाग) शरीराच्या मानाने कमी लांब असतात. ब्लू व्हेल ह्या जातीत परांची लांबी शरीराच्या लांबीच्या १/७ इतकी असते असे आपण पाहिले होते. ह्या जातीच्या प्राण्यांमध्ये ती सबंध शरीराच्या १/९ इतकी असते. ह्या प्राण्याच्या शरीराचा रंग वरून निळसर रुपेरी असा असतो व आतील पोटाकडील भागाचा रंग पांढरा असतो ह्या प्राण्यांच्या डोक्यापासून खांद्यापर्यंतच्या भागात डाव्या व उजव्या बाजूच्या रंगामध्ये थोडा फरक दिसून येतो. डावीकडील भाग जास्त निळसर रुपेरी असतो तर उजवीकडील पांढरट असतो.

अनुक्रमणिका

पॅारपज्
(लिटील् इंडीयन पॅारपज्)

पॅापरज ह्या प्रकारचे सस्तन प्राणी डेलफिनीडी या कुटुंबांत येतात. या प्रकारच्या प्राण्यांचे तोंड देवमाशाच्या तोंडाप्रमाणे लांबट असून चप्पट व वरून आत असे वळलेले असते. ह्याचा रंग काळसर असून वरील बाजूस तो जास्त गडद असतो. पोटाकडील बाजूस तो मळकट पांढरा असा झालेला असतो. तोंडाचा वरचा ओठाकडील भाग लालसर असतो. ह्याची लांबी अगदीच कमी म्हणजे जेमतेम दीड मीटर (साडेचार फूट) इतकी भरते. वजन सुमारे २७ किलो (६० पौंडापर्यंत) असते. ह्याच्या पाठीकडील भागावर माशाच्या परासारखा भाग दिसून येत नाही.

पॅारपज् मुख्यतः कोलंबी, लहानसहान मासे, खेकडे, शेवंड इत्यादींवर आपली उपजीविका करतात. ते सहसा मोठ्या संख्येने एकत्र आढळून येत नाहीत. असलेच तर ४/५ प्राणी एकत्र आढळतात. सहसा त्याहून जास्त संख्या आढळत नाही. बहुतकरून ते एकेकटेच दिसून येतात. नर व मादी देखील सहसा एकत्र आढळत नाहीत. मादी व पिले बरोबर असली तर ती ४/५ च्या संख्येत एकत्र दिसतात.

ऑक्टोबर महिन्याच्या सुमारास नवीन पिले पहावयास मिळतात. एका वेळेस एकच पिलू जन्माला येते. ह्या जातीचे प्राणी विशेष चपळ व फार हालचाल करताना दिसून येत नाहीत. उथळ पाण्यावर ते वरवर तरंगताना दिसून येतात.

***

अनुक्रमणिका

१२ महाराष्ट्रातील उपवने व अभयारण्ये

आतापर्यंत आपण महाराष्ट्रात दिसून येणाऱ्या सर्व प्राण्यांची माहिती पाहिली. येथे एकेकाळी विपुल प्रमाणात आढळत असणारे हे प्राणी आता दुर्मिळ का होत चालले आहेत, तसेच त्यांना टिकविण्यासाठी सरकार काय प्रयत्न करीत आहे. याबद्दल विचार करणार आहोत. त्याचबरोबर महाराष्ट्र राज्यातील अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने यांचा देखील थोडक्यात परामर्ष घेणार आहोत.

भारतात एकेकाळी सर्वत्र विपुल प्रमाणात दिसून येणारे प्राणी नामशेष होण्याला अनेक कारणे असली तरी त्याचा मुख्य शत्रू या ना त्या कारणाने मानवच आहे. असे दिसून येईल. औद्योगिकरणामुळे शहरांची संख्या वाढू लागली व मनुष्यवस्ती देखील दाट होऊ लागली. या कारणास्तव लोकांना पुरेशी जागा रहावयास मिळावी म्हणून जंगले वाटेल तशी तोडण्यात येऊ लागली. अशा प्रकारे जंगले नष्ट होऊ लागल्यामुळे वन्य प्राण्यांची वसतीस्थाने हळूहळू नाहीशी झाली आणि अर्थातच ते आश्रयाकरिता एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊ लागले. दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे जेव्हा तऱ्हेतऱ्हेचे वन्य प्राणी आपल्या जंगलातून विपुल प्रमाणावर आढळून येत होते त्यावेळेस शिकाऱ्यांवर काहीच बंधने नव्हती. त्यामुळे केवळ हौसेखातर ते केव्हाही वेगवेगळ्या प्राण्यांवर बंदूक चालवीत.

निरनिराळ्या वन्य प्राण्यांच्या कातड्यापासून उबदार कोट, टोप्या, बूट तसेच घड्याळाचे पट्टे, कमरेचे पट्टे, बटणे अशा कित्येक तऱ्हेतऱ्हेच्या वस्तू बनविता येतात. ह्या गोष्टींना इकडे तशीच परदेशांतही अतिशय मागणी आहे. त्यामुळे ह्या गोष्टी बनविण्याकरिता धंदेवाईक लोक जास्तीत जास्त प्राणी मारीत असत. अशा प्रकारे पुष्कळसे वन्य जीवन शिकाऱ्यांच्या बंदूकीस बळी पडले. ह्या सर्वांवर आता सरकारने कायद्याने बंधने घातली आहेत.

आपण प्रथम भारतातील वन्यप्राणी व त्यामध्ये महाराष्ट्राचे स्थान याचा विचार करू.

भारताच्या मैदानी भागामध्ये आजही काळी हरणे, ठिपक्याची हरणे, नील गाय हे प्राणी प्रामुख्याने दिसून येतात. येथील वेगवेगळ्या प्रकारच्या जंगलांमध्ये गौर, सांबर, वाघ, हत्ती इत्यादी वन्यप्राणी आढळतात. एकशिंगी गेंडा, सिंह, रानबकरा, लंगूर हे प्राणी अजूनही भारताच्या ठराविक भागांमध्ये का होईना पण दिसून येतात. याचबरोबर चौशिंगा, बाराशिंगा, काश्मीर काळवीट, कस्तुरीमृग, एडका यासारखे अनेक प्राणी येथे दिसून येतात. भारतीय वाघ, सिंह, हत्ती, गेंडा, सांबर, काश्मीर काळवीट हे आपल्या वन्य संपत्तीची शान वाढविणारे प्राणी आहेत. तसे पाहता आपला भारत देश हा अजूनही वन्य संपत्तीच्या बाबतीत सुदैवीच म्हणावा लागेल. फक्त त्यांचे रक्षण आपण केले तरच ही वन्य संपत्ती टिकून रहाण्याची आशा आहे. नाहीतर हजारो वर्षांपूर्वी ही जी विपुल वनसंपत्तीची देणगी आपल्याला मिळाली होती ती ह्या वेगाने आणखी थोड्याच वर्षांत अजिबात नष्ट होण्यास वेळ लागणार नाही. महाराष्ट्रांतून जेव्हा वन्यप्राणी अजिबात दिसेनासे होतील तो दुर्दैवाचाच दिवस म्हणावा लागेल. ह्या पृथ्वीतलावर फक्त मनुष्यप्राण्यासच जगण्याचा हक्क आहे असे नव्हे तर प्रत्येक प्राणीमात्राला त्यांचे जीवन जगण्याचा तेवढाच हक्क आहे. नाहीशी झालेली जंगले आपण पुन्हा नवीन झाडे लावून वाढवू शकतो; पडलेल्या इमारती, राजवाडे, देवळे सर्व आपण पुन्हा उभारू शकतो; परंतु एखाद्या प्राणीमात्राची जात समूळ नष्ट झाली तर तो प्राणी पुन्हा अस्तित्वात आणणे मानवाच्या आवाक्याबाहेरचे आहे आणि हे सुंदर प्राणी नष्ट होऊ दिल्याबद्दल भावी पिढी जुन्या पिढीला दोषी ठरवेल.

अनुक्रमणिका

तौलनिक दृष्ट्या पाहता महाराष्ट्रांत सापडणाऱ्या वन्य प्राण्यांचे प्रमाण बरेच उच्च म्हणावे लागेल. कारण आपल्या महाराष्ट्रांत जरी सिंह, हत्ती, गेंडे दिसून येत नसले तरी इतर अनेक तऱ्हेतऱ्हेचे प्राणी दिसून येतात. जंगलाचा बादशहा म्हणून ज्याचा गौरव होतो तो पटाईत वाघही येथे वस्तीला आहे. आपल्या राज्याच्या वन्य जीवनांत वाघ, बिबळ्या, अस्वल, गवा, नीलगाय, रानडुक्कर या प्राण्यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. महाराष्ट्राची प्राकृतिक व नैसर्गिक घडण यामुळे येथे वेगवेगळ्या प्रकारची जंगले आहेत; व त्यामुळे आपण आतापर्यंत पाहिलेले अनेक जातीचे प्राणी येथे दिसून येतात. पुस्तकाच्या शेवटी महाराष्ट्रांत दिसून येणाऱ्या सर्व प्राण्यांची यादी दिलेली आहे. महाराष्ट्रांत प्राण्यांपेक्षा पक्षी जास्त मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. परंतु तो आपल्या पुस्तकाचा विषय नव्हे.

यापुढे आपण महाराष्ट्रांतील अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने याची माहिती घेणार आहोत.

राज्यातील वनसंपत्तीचे रक्षण व्हावे, तिचा हरप्रकारे विकास व्हावा आणि या कामी लोकांनी सहकार्य करावे म्हणून महाराष्ट्र शासन गेली कित्येक वर्षे प्रयत्नशील आहे. या नैसर्गिक साधनसंपत्तीची वाढ व विकास करण्याचा शासनाने निर्धार केला असून या राष्ट्रीय कार्यात जनतेच्या सहकार्याची शासनास अत्यंत गरज आहे. सुदैवाने आपल्या राज्यांत नैसर्गिक साधनसंपत्ती व वन्यजीवनही विविध व विपुल आहे

वन संपत्ती व वन्य जीवन उत्क्रांत होण्यास हजारो वर्षांचा कालावधी जावा लागला. अशा या बहुमोल संपत्तीचा अविचाराने नाश करणे म्हणजे निसर्गाचा घोर अपराध करणे होय. शिवाय त्यात मानवजातीचेही अकल्याण आहे. या गोष्टींचा विचार करता आपल्या भावी विकास योजनांत वनसंपत्तीचे संरक्षण व जोपासना यांना महत्त्वाचे स्थान देणे अगत्याचे आहे. माणसाला निसर्गापासून अलग राहता येणार नाही. तसा तो राहिला तर कधी सुखी होणार नाही. आठवड्यात किंवा इतर सुट्टीच्या दिवशी लोक निसर्गरम्य ठिकाणी जाण्याची धडपड करतात त्याचे कारण निसर्गाचा सहवास ही माणसाची एक मानसिक गरज आहे. दगडमाती व सिमेंटच्या मोठमोठ्या इमारती आणि नाना प्रकारचे कृत्रीम, कर्कश आवाज यांनी भरलेल्या वातावरणात सतत राहिल्याने मज्जातंतूंवर त्यांचा अनिष्ट परिणाम होऊन काही विशिष्ट प्रकारचे मानसिक रोग वा विकृती माणसाला जडतात आणि त्याचा समाजावरही वाईट परिणाम होतो. हा आज एक जागतिक प्रश्न होऊन बसला आहे आणि म्हणून उद्याने, उपवने, बागा, पशूपक्ष्यांची निवासस्थाने निर्माण करण्याची लोकांकडून सर्वत्र मागणी होत आहे. निसर्गाचे सान्निध्य ही माणसाची एक मूलभूत गरज असून ती त्याला अशा ठिकाणी भागविता येते.

तेंव्हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा आज जो नाश होत आहे त्याला ताबडतोब पायबंद घालून उजाड डोंगर भाग व सखल प्रदेशावर योग्य प्रकारचा झाड-झाडोरा निर्माण करणे ही आजची एक नितांत गरज आहे.

शास्त्रीय पध्दतीने केलेली वन्य पशु-पक्ष्यांची व्यवस्था, शेती व कुरणे यांना पोषक ठरते, पण याची लोकांना विशेष माहिती नाही. जनावरांचे शेण, लीद, हाडे वगैरेमुळे जंगलातील व शेतीची जमीन सुपीक बनते. पशु व पक्षी झाडांचे बी इतस्ततः नेतात व त्यामुळे झाडांची लागवड होते. निसर्गातील नाजूक समतोल राखण्यास पशुपक्ष्यांची मदत होते. हा समतोल बिघडल्यास ते विघातक ठरेल. पशुपक्ष्यांमुळे कीटकांची संख्या आटोक्यात रहाते, तर साप हे उंदीर व घुशींची संख्या कमी करतात आणि परिणामतः

त्यांच्यापासून पिकावर आणि साठवलेल्या धान्यावर होणाऱ्या अनिष्ट परिणामांपासून बचाव होतो. प्राण्यांच्या संख्येत जो एक तोल आहे, त्याला बाध आणल्यास ती गोष्ट आपल्यालाच बाध आणणारी ठरेल.

वाघ, सिंह यांच्यामुळे हरणे, रानडुक्करे, माकडे वगैरेंची संख्या कमी होते. तेंव्हा वाघ, सिंह यांची संख्या शिकार करुन प्रमाणाबाहेर कमी केली तर या प्राण्यांची संख्या वाढेल व त्यामुळे आपल्या पिकांवर त्यांच्या धाडी येतील. याउलट वाघसिंह त्या प्राण्यांना खातात त्यांची जर आपण प्रमाणाबाहेर शिकार चालू ठेवली तर त्यांची संख्या अतोनात कमी होऊन हे हिंस्त्र प्राणी मनुष्य वस्तीत शिरतील. गुरांना खातील इतकेच नव्हे तर मग ते माणसावरही हल्ला करण्यास कमी करणार नाहीत.

अशा सर्व दृष्टीने वन्य पशु-पक्षी आपल्याला उपकारक ठरतात. वन्य पशू-पक्ष्यांना आपण आजवर चांगली वागणूक दिली नाही ही एक दुर्दैवाची गोष्ट आहे. मानव आणि त्याच्या भोवतालची परिस्थिती यात एक प्रकारची एकात्मता होती. तथापि, कालांतराने जसजशी सुधारणा होत गेली त्याप्रमाणे आपण जंगले आणि वनसंपत्ती नष्ट केली. त्यामुळे निसर्गातील समतोल नाहीसा होऊन आपण वन्य पशु-पक्ष्यांच्या रुपाने असलेले हे सृष्टीचे लेणे बरेचसे गमावून बसलो. त्यांच्यापैकी कित्येक जाती केंव्हाच नामशेष झाल्या आहेत, तर काही नाहीशा होण्याच्या मार्गावर आहेत.

अलिकडेच आपला राष्ट्रीय पक्षी म्हणून जाहिर करण्यात आलेला मोर हा अतिसुंदर पक्षी देखील अविचारी शिकाऱ्यांच्या बंदुकीला बळी पडून झपाट्याने नाहीसा होत चालला आहे. आज निसर्गाचा जेवढ्या प्रमाणात विध्वंस होत आहे तेवढा पूर्वी कधीही झाला नाही. जंगलातील जमिनीवर शेतीचे आक्रमण, जंगलातून होणारी मोटारीसारख्या वहानांची वहातूक, डोळे दिपविणाऱ्या दिव्यांचा उपयोग, वेगवान शस्त्रांचा वापर यामुळे आपली वन्य संपत्ती जलद नाहीशी होत आहे. तेंव्हा आज ह्या वन्य संपत्तीचे रक्षण करणे हे आपले प्रथम कर्तव्य आहे. वन्य पशु-पक्ष्यांच्या संरक्षणाच्या या कार्यात जनतेने सक्रीय सहकार्य दिले तरच सरकारने अंमलात आणलेल्या या बाबतच्या कायद्यातील तरतुदी परिणामकारक ठरतील.

एकदा वने सुरक्षित होऊन निसर्गाचा तोल सावरला की वन्य जीवन आपोआपच वाढीस लागेल. त्यापासून आपले अनेक प्रकारचे फायदे होतील. परदेशात वन्य पशु-पक्षी पहाण्यासाठी रानावनातून फिरणारे हौशी लोक अनेक असतात. असे परदेशी प्रवासी जर आपल्याकडे मोठ्या प्रमाणावर येऊ लागले तर त्यापासून आपल्याला बहुमोल असे परकी चलन मिळेल. तसेच देशाच्या इतर भागांतील प्रवासी येथे आले तर त्याचाही राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर चांगला परिणाम होईल.

इ.स. १८८७ मध्ये आपल्या भारतामध्ये वन्यप्राणी संरक्षण कायदा प्रथम अंमलात आणला गेला. त्यानंतर इ.स. १९१२ मध्ये वन्य पशु-पक्षी कायदा निघाला. परंतु वनखात्याला हा पुरेसा न वाटल्यामुळे १९२७ मध्ये त्यामध्ये बरेचसे फेरफार होऊन तो जारी करण्यात आला. त्यानुसार अनेक पशु-पक्ष्यांना संरक्षण मिळाले. इ. स. १९५१ मध्ये मुंबई राज्याकरिता एक खास कायदा मंजूर करुन तो इ.स. १९५३ पासून अंमलात आणला गेला; व इ.स. १९६१ मध्ये सर्व महाराष्ट्रभर जारी करण्यात आला. यानुसार शिकाऱ्यांवर जबरदस्त बंधने येऊन वन्यप्राण्यांना जास्तीत जास्त रक्षण मिळू लागले. तरीही हे पुरेसे नसल्याने वरचेवर त्यामध्ये फेरफार केले जातात. आज रोजी कायद्याने कुठच्याच प्राण्याची वा पक्ष्याची हत्या करता येत नाही. कायद्याची अंमलबजावणी करण्यास सोपे जावे व वेळोवेळी मार्गदर्शन मिळावे म्हणून खास सदस्यांचे मंडळ नेमलेले आहे.

अनुक्रमणिका

इ.स. १९५० मध्ये राष्ट्रीय उद्यानांबाबतचा महाराष्ट्र राज्यासाठी कायदा निघाला. राष्ट्रीय उद्याने आणि बागा यामध्ये कोणत्याही पशु-पक्ष्याची हत्या करण्यास सक्त मनाई असते.

आज रोजी महाराष्ट्रांत चार राष्ट्रीय उद्याने आहेत व ह्या सर्वांचा मिळून एकंदर विस्तार सुमारे ५७०·१२४ चौ.कि.मी. इतका आहे. तसेच स्थापित व नियोजित अभयारण्यांची संख्या आठ असून त्यांनी व्यापलेले क्षेत्र १,१३६·२९ चौ.कि.मी. इतके आहे.

महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय उद्याने व उपवने यांची यादी खाली दिलेली आहे.

राष्ट्रीय उपवने

	उपवनाचे नाव	जिल्हा
१.	ताडोबा	चंद्रपूर
२.	नवेगांव	भंडारा
३.	संजय गांधी उपवन, बोरिवली	ठाणे व मुंबईतील उपनगर
४.	पेंच	नागपूर

महाराष्ट्रातील अभयारण्ये

	अभयारण्याचे नांव	जिल्हा	क्षेत्र चौ. कि. मी.	प्रस्थापित की नियोजित
१.	मेलघाट	अमरावती	१,५७१·७४	प्रस्थापित
२.	यावल	जळगांव	१७७·५२	प्रस्थापित
३.	राधानगरी	कोल्हापूर	२०·७२	प्रस्थापित
४.	कर्नाळा	कुलाबा	४·४८	प्रस्थापित
५.	तानसा	ठाणा	२१६·७५	प्रस्थापित
६.	नागझीरा	भंडारा	१३६·१४	प्रस्थापित
७.	बोर	वर्धा	६१·१०	प्रस्थापित
८.	किनवट	यवतमाळ व नांदेड	१३८·००	प्रस्थापित

अनुक्रमणिका

ताडोबाचे राष्ट्रीय उद्यान

हे चंद्रपूर जिल्ह्याचे खास आकर्षणच म्हणावे लागेल. ताडोबाचे उद्यान चंद्रपूर रेल्वे स्टेशनपासून २८ मैल अंतरावर आहे. एप्रिल १९५५ पासून ते राष्ट्रीय उद्यान म्हणून ओळखले जाऊ लागले. याचा विस्तार ११६·५५ चौ. कि. मी. इतका आहे. ह्या उद्यानांत एक मोठे तळे असून तेथे पहाटे व सूर्यास्तानंतर कित्येक हरणे, सांबरे व इतर वन्य प्राणी पाणी प्यावयास जाताना दिसतात. ह्या उद्यानांत नीलगायी, गवे, जंगली कुत्रे, बिबळे, अस्वले इत्यादी प्राणी बऱ्याच प्रमाणावर दिसून येतात.

नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान

भंडारा जिल्ह्यात असलेले हे राष्ट्रीय उद्यान नवेगांव तळ्याच्या आसपासच बसलेले आहे. नवेगांव तळे बरेच मोठे असून त्याचा विस्तार १६ चौ.कि.मी. इतका आहे व उद्यानाचा विस्तार जवळजवळ १३४ चौ.कि.मी. इतका आहे. ह्या उद्यानांत पट्टेवाला वाघ देखील दिसून येतो. निलगायी; चिंकारा, भेकरे ह्यासारखे प्राणी तर मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. ह्या उद्यानाच्या क्षेत्रात पळस, पांगारा, सावरी, गुलमोहोर, गिरीमाला, धावडा, तेंडू, साल, बीजा, हल्दू अशा प्रकारचे अनेक वृक्ष प्रामुख्याने दिसून येतात. या उपवनांत मोरदेखील दिसतो.

संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरिवली

मुंबईसारख्या गजबजलेल्या शहराच्या बाजूस वसलेले हे उद्यान म्हणजे मुंबईकरांच्या धावपळीच्या जीवनाला खरोखरच एक विरंगुळा आहे असे म्हणावे लागेल. याचे पूर्वीचे नांव **कृष्णगिरी** राष्ट्रीय उद्यान असे होते. आता ते संजय गांधी राष्ट्रीय उपवन या नावाने ओळखले जाते. याचा विस्तार सुमारे ९१ चौ.कि.मी. आहे. ह्या ठिकाणी वन्य पशु जरी कमी प्रमाणात असले तरी पक्षी पुष्कळ पहावयास मिळतात. केंव्हा केंव्हा बिबळ्या, सांबर, ठिपकेवाली हरणे, चौशींगा, व रानडुक्कर ही जनावरे दृष्टीस पडतात. ह्या उपवनामध्ये विहार व तुलसी नावाची दोन मोठी तळी आहेत. याशिवाय येथे सुमारे २,००० वर्षापूर्वीची कोरीव लेणी अजूनही अस्तित्वात आहेत.

पेंच राष्ट्रीय उद्यान

पेंच राष्ट्रीय उद्यान हे नागपूर जिल्ह्यातील पेंच नदीच्या आसपास वसलेले उद्यान असून ते फारच नयनरम्य आहे. ह्या ठिकाणी वाघ, बिबळे, गवे, अस्वल, सांबर, हरणे, चौशींगा, काळवीट असे अनेक प्रकारचे प्राणी दिसून येतात. त्याचप्रमाणे विविध पक्षी देखील दृष्टीस पडतात. यामध्ये मोर व राखी जंगली कोंबडी हे दोन पक्षी प्रामुख्याने दिसून येतात. या ठिकाणी हवामानानुसार पाने झडणारे वृक्ष दिसून येतात. ह्याचा विस्तार सर्व उपवनांपेक्षा जास्त म्हणजे २५७·९७ चौ. कि.मी. इतका आहे. मार्च ते जून हा ह्या उद्यानास भेट द्यावयास उत्तम काळ असतो.

अनुक्रमणिका

मेलघाटचे अभयारण्य

भारतात वाघाच्या अस्तित्वास असलेला धोका जाणून 'वर्ल्ड वाईल्ड लाईफ इंटरनॅशनल' या आंतरराष्ट्रीय संस्थेने त्याला वाचविण्याच्या दृष्टीने १० लाख डॅालर्सचा निधी (सुमारे ७८ लाख रुपये) उभारण्याचा उपक्रम केला आहे. या निधीचा उपयोग वाघासाठी व इतर वन्य पशुंसाठी उत्तम अभयारण्ये तयार करण्यासाठी व त्यांची देखभाल करण्यासाठी केला जातो. भारतामध्ये एकंदर नऊ प्रदेशात याकरिता अभयारण्ये उभारण्याचा विचार आहे. त्यापैकी महाराष्ट्रात मेलघात या भागाची निवड केली आहे.

मेलघाट अमरावती जिल्ह्यामध्ये असून तेथील डोंगराळ प्रदेश निसर्गसौंदर्यसंपन्न अशा घनदाट जंगलाने व्याप्त आहे. हा भाग सातपुडा पर्वताच्या दक्षिण शाखेत मोडतो. ह्या अभयारण्यामधील अतिसंरक्षित भाग ३०१·०५ चौ.कि.मी. असून उर्वरीत भाग १,२७०·६९ चौ.कि.मी. इतका आहे, म्हणजेच त्याचे एकूण क्षेत्रफळ १,५७१·७४ चौ.कि.मी. इतके आहे. मेलघाटमधील उंची जास्तीत जास्त १,१७७·७५ मीटर्स इतकी आहे. तेथे सिपना, खंडू, खापरा, डालार व गडगा अशा एकूण पाच छोट्या छोट्या नद्या आहेत. मेलघाटमधील अरण्ये ही दक्षिणेकडील उष्ण प्रदेशांतील शुष्क प्रवातीमिश्र वनांच्या (Southern tropical dry deciduous Forests) प्रकारात मोडतात. या अरण्यात पट्टाईत वाघाव्यतिरिक्त बिबळे, अस्वल, जंगली कुत्रा, गवा, सांबर, नीलगाय, भेकर, चौशींगा, रानडुक्कर व ठिपकेवाली हरणे हे प्राणी प्रामुख्याने आढळतात. या प्राण्यांशिवाय ११३ विविध जातींचे पक्षी दिसून येतात.

या अभयारण्यांतील अतिसंरक्षित भाग म्हणजे कोलकाज. हे अमरावती—बऱ्हाणपूर ह्या राजमार्गावर अमरावतीपासून ११४ कि.मी. अंतरावर वसले आहे. येथे वन्य प्राण्यांच्या संरक्षणाखेरीज जंगली फळझाडांची लागवड करणे, गवताचे व वन्य पशूंस उपयुक्त असणाऱ्या झुडूपांचे उत्पादन वाढविणे, कृत्रिम क्षारचाटणीची (Salt licks) व्यवस्था करणे अशा योजना देखील हाती घेतल्या जाणार आहेत. त्यामुळे नैसर्गिक वसतीस्थानाची सुधारणा होईल.

या ठिकाणी पर्यटकांना रहाण्यासाठी खास सोयी करण्यात आल्या आहेत. तसेच वन्य प्राणी पाहता यावे म्हणून खास मचाणांचीही सोय करण्यात आलेली आहे. ह्या ठिकाणी निसर्गसौंदर्याच्या दृष्टीने पहावयाचे झाल्यास ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी हा काळ उत्तम आहे व प्राणी मार्च ते जून पर्यंत मोठ्या संख्येने दिसून येतात.

यावलचे अभयारण्य

जळगाव जिल्ह्यात असलेल्या ह्या अभयारण्याचा विस्तार १७७·५२ चौ.कि.मी. इतका आहे. येथे 'सुकी' नदी दिसून येते. ह्या अभयारण्यात बिबळ्या, रानमांजर, नीलगाय, उत्तरी माकड, हनुमान वानर इ. प्राणी पुष्कळ प्रमाणात दिसून येतात. जंगली कुत्रे, सांबर, तरस केंव्हा केंव्हा आढळतात. वाघ, भेकरे व ठिपकेवाली हरणे देखील कधी क्वचित आढळतात. त्याच बरोबर अनेक प्रकारचे रंगीबेरंगी पक्षी ह्या अभयारण्याची शोभा वाढवितात. ह्या भागात साग, अंजन, ऐन, धावडा, सालई, खैर, हलदू ही झाडे प्रामुख्याने दिसून येतात. यावल जळगांवपासून ५० कि.मी. अंतरावर आहे. येथे देखील पर्यटकांच्या

अनुक्रमणिका

रहाण्याच्या खास सोयी केलेल्या आहेत. मार्च ते जून हा काळ ह्या अभयारण्यास भेट द्यावयास उत्तम असतो.

राधानगरीचे अभयारण्य

राधानगरीचे अभयारण्य हे मुख्यतः गव्यांकरिता प्रसिध्द आहे. येथील गवे फारच भरदार व हृष्टपुष्ट असे दिसून येतात. ह्या अभयारण्यात हिरव्या गवतावर भटकत असलेले पुष्ट नर गवे व एखादे छोटे पिलू आपल्या आईबरोबर धावत जाताना ज्यांनी पाहिले असतील ते हे दृष्य कधीही विसरणार नाहीत.

ह्या ठिकाणी विषुववृत्ताजवळ असलेली उष्ण दमट अशी अर्धवट हिरवीगार जंगले दिसून येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने दिसून येणारे वृक्ष म्हणजे अंजन, जांभूळ, हिरडा, आंबा इ. होत. गव्यांशिवाय बिबळे, वाघ, सांबर व रानडुक्करे देखील दृष्टीला पडतात. येथील पक्षीजीवन साधारण आहे. मार्च ते मे हा काळ ह्या अभयारण्यास भेट देण्यास उत्तम काळ आहे.

कर्नाळ्याचे अभायारण्य

महाराष्ट्रातील सर्व अभयारण्यात फक्त हेच अभयारण्य खास पक्षांसाठी आहे. त्याचा विस्तार ४·४८ चौ.कि.मी. आहे. येथे मुख्यतः आंबा, कुलु, कदंब, ऊंबर, साग, कोशींब हे वृक्ष दिसून येतात. या ठिकाणी पक्ष्यांच्या स्थलांतराच्या काळात म्हणजे साधारणतः ऑक्टोबर ते एप्रिलच्या दरम्यान जवळजवळ १४० वेगवेगळ्या जातींचे पक्षी दिसून येतात.

कर्नाळा जरी खास करुन पक्षी अभयारण्य असले तरी तेथे चौशींगा, भेकर, उत्तरी माकड व क्वचित बिबळ्याही दिसून येतो. ह्या ठिकाणी जो किल्ला आहे त्याची उंची ४७५ मीटर्स आहे. हा किल्ला पुरातन काळापासून प्रसिध्द आहे. कर्नाळा मुंबईपासून ८० कि.मी. अंतरावर आहे. ह्या ठिकाणी देखील वनखात्याने पर्यटकांच्या रहाण्यासाठी सोयी केलेल्या आहेत. ऑक्टोबर ते एप्रिल पर्यंत ह्या ठिकाणी अतिशय सुंदर, मनमोहक पक्षी पहावयास मिळतात.

तानसाचे अभयारण्य

ठाणे जिल्ह्यामध्ये तानसाचे अभयारण्य आहे. त्याचे क्षेत्रफळ २१६·७५ चौ.कि.मी. आहे. ह्या ठिकाणी उष्ण दमट हवामान असून पानझडी वृक्षांचे अरण्य दिसून येते. त्यामध्ये साग, ऐन, धावडा, नाना, हलदू, कदंब, बीजा, साल, काकड इत्यादी वृक्ष दिसतात. येथे बिबळ्या वाघ, चौशींगा, सांबर, ठिपकेवाली हरणे व रानडुक्कर असे प्राणी दिसून येतात. ह्या अभयारण्यात जर जास्त काळजी घेऊन संपूर्ण भाग अतिसुरक्षित अरण्य म्हणून जपला गेला तर तेथे केवळ आहेत तेच पशूपक्षी टिकून राहतील असे नाही तर इतरही नवीन प्राणी जोपासता येतील व त्यांचे पुनरुत्पादन करता येईल असे वनखात्याचे मत आहे. येथे देखील म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनचे गेस्ट हाऊस आहे. नोव्हेंबर ते मे च्या दरम्यान ह्या अभयारण्यात वन्य पशू जास्त प्रमाणात दिसतात.

अनुक्रमणिका

नागझीरा अभयारण्य

हे भंडारा जिल्ह्यात आहे. ह्या ठिकाणी ऐन, धावडा, बीजा, गरारी, तेंडू सूर्या इ. मोठे वृक्ष दिसून येतात. तसेच येथे बांबूची बने फार मोठ्या प्रमाणात आहेत. ह्या अभयारण्यात वाघ, बिबळे, गवे, अस्वल, सांबर, नीलगाय, चौशींगा, भेकरे, ठिपकेवाली हरणे असे प्राणी दिसून येतात. पक्षी देखील मोठ्या प्रमाणावर दिसतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने मोर, राखी जंगली कोंबड्या व झुंजीच्या नख्यावाल्या कोंबड्या आढळतात.

बोर अभयारण्य

हे वर्धा जिल्ह्यात आहे. ह्या ठिकाणी आपल्याला बिबळे, अस्वले, सांबर, नीलगाय, हरणे, भेकरे, रानडुक्करे असे प्राणी पाहावयाला मिळतात. ह्या अभयारण्याचा विस्तार ६१·१० चौ.कि.मी. इतका आहे. येथे पक्षी देखील मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात.

ह्या निसर्गरम्य ठिकाणी प्रवाशांना उतरण्याची चांगली सोय आहे व पशुपक्ष्यांना पहाण्याकरिता खास मचाणांची सोय आहे. मार्च ते जून पर्यंत ह्या अभयारण्यास भेट देण्याची चांगली वेळ आहे.

किनवटचे अभयारण्य

हे यवतमाळ व नांदेड ह्या दोन वनविभागांमध्ये येते. पैनगंगा नदी ह्या भागातून वाहत जाते. तेथे साग, सालई, हलदू, कुलु, सावरी, मोईन, ऐन हे वृक्ष दाटीने दिसून येतात. ह्या अभयारण्यात बरेच वन्य प्राणी दिसतात. मार्च ते जून पर्यंतचा वेळ ह्या अभयारण्यास भेट द्यावयास चांगला आहे.

अशी ही अभयारण्ये व उपवने महाराष्ट्र सरकारने आता राज्यांत सर्वत्र तयार केली आहेत व त्यामुळे आपल्या वन्य पशूंना पुष्कळसे संरक्षण मिळाले आहे. अशा स्थळांना पर्यटकही खूप मोठ्या संख्येने हौशीने भेटी देतात.

***

अनुक्रमणिका

१३ वनसंपत्तीचे संरक्षण

वन्यप्राण्यांना संरक्षण मिळावे म्हणून अलिकडे अनेक उपवने व अभयारण्ये स्थापीत करण्यात आली त्याचा परामर्ष आपण मागील प्रकरणात घेतला. संपूर्ण देशात अशा प्रकारे अनेक अभयारण्ये तयार करून वन्य प्राण्यांना संरक्षण देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्याचा नंबर यात खूपच वर लागेल असे मानता येईल. यामुळे वन्य प्राण्यांना संरक्षण मिळून त्यांची देखभालही होऊ लागली आहे. 'प्रोजेक्ट टायगर' तसेच 'दुर्मिळ होत चाललेल्या वन्यप्राण्यांच्या जातींचा विशेष अभ्यासही होऊ लागला आहे. पर्यटकही अशा स्थळांना हौशीने भेटी देऊ लागले आहेत. तरीही आपली वने उपवने सुरक्षित ठेवण्यासाठी सर्व थरांतील घटकांमध्ये जागृती झाल्याशिवाय वनसंपत्तीला खरेखुरे रक्षण मिळणार नाही. ह्या संदर्भात बिश्नोईंची गोष्ट डोळ्यात अंजन घालणारी ठरेल.

जवळजवळ पाच शतकांपूर्वी घडलेली ही घटना! जोधपूरच्या ईशान्येकडे २५ कि.मी. अंतरावर खेजदाली नावाचे गाव होते. तेथील ३६३ बायकामाणसांनी तसेच मुलांनी आपल्या गावातील झाडांच्या संरक्षणार्थ आपल्या प्राणांचे बलिदान केले. निसर्गसंक्षणांचे महत्त्व सांगणारी ही घटना आजही प्रेरणादायी ठरावी.

महाराजा अभयसिंह यांनी आजूबाजूला मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असलेल्या लाल दगडाचा सुंदरसा राजमहाल बांधावयाचे ठरविले होते; परंतु तो दगड भाजून घ्यावा लागत असे. त्यासाठी पुष्कळसे सरपण लागणार होते. राजस्थानसारख्या वाळवंटी प्रदेशात एवढे सरपण मिळवणे फारच कठीण काम होते. परंतु येथे 'बिश्नोई लोकांचे खेजदाली' गाव जवळच होते. बिश्नोई लोकांनी वाळवंटी जमिनीत लावून जोपासलेली बाभळीची शेकडो झाडे तेथे होती. बिश्नोई लोकांचा देव आहे. जांबेश्वर (जांबाजी या नावाने सामान्यतः ओळखला जाणारा) त्याने दिलेल्या २९ आज्ञा ते पाळत असल्याने त्यांना बिश्नोई असे नांव मिळाले आहे. ह्या आज्ञा बहुधा झाडांच्या व वन्यप्राण्यांच्या संरक्षणासंबंधीच्या आहेत. त्यातील दोन प्रमुख आज्ञा अशा आहेत की कोणतेही हिरवे झाड निर्दयपणे पाडले किंवा तोडले जाऊ नये आणि कुठलाही प्राणी ठार मारला जाऊ नये.

पिपासार खेड्यातील ठाकूर लोहार व हमसादेवी यांना १४५१ मध्ये पुत्ररत्नाचा लाभ झाला. त्याचे नाव जांबाजी. हा जांबाजीच पुढे बिश्नोईंचा देव झाला. लहानपणी जांबाजी त्याच्या घरची गाईगुरे चरावयास घेऊन जाई व ती चरत असताना बाभळीच्या सावलीत पडून सुंदरशा काळवीटांचे कळप तासन्तास पहात राही. १५ व्या शतकाच्या शेवटी या भागात मोठा दुष्काळ पडला. एक नव्हे, दोन नव्हे तर मोजून आठ वर्षे फारच कष्टाची गेली. पहिल्या वर्षी लोकांनी साठवून ठेवलेल्या अन्नावर आणि गुरांसाठी साठविलेल्या गंजीवर उदरनिर्वाह केला. परंतु दुसरे वर्ष फारच कष्टाचे गेले. तेथे गवताचे एकही पाते दिसत नव्हते. लोकांनी बाभळीच्या शेंगा अन् बोरांच्या बिया खाल्या. गावेच्या गावे ओसाड दिसू लागली. लोकांनी हजारो काळवीट मारून खाल्ले.

परंतु असा दुष्काळ राजस्थानातील लोकांना अगदीच नवखा नव्हता. सुमारे पन्नास वर्षापूर्वीही एकदा असाच जबरदस्त दुष्काळाचा तडाखा लोकांना बसला होतो. परंतु तेव्हा माणसांना तसेच प्राण्यांनाही त्यामानाने कमी हाल सोसावे लागले होते. कारण गवत जरी संपले होते तरी बाभळीची पुष्कळ झाडे तेथे होती. त्याच्या हिरव्यागार पालवीने सहा वर्षे गुरांचा सांभाळ केला होता आणि बाभळीच्या शेंगांनी

अनुक्रमणिका

माणसांची उपासमार वाचविली होती. परंतु नंतरच्या वर्षांत निसर्गाचा हा साठा हळूहळू कमी होत गेला व यावेळच्या दुष्काळात तर जवळजवळ नाहीसाच झाला.

माणसांचे हाल व प्राण्यांची कत्तल पाहून जांबाजीला फारच दुःख झाले. आजूबाजूची परिस्थिती पाहून त्याने कित्येक रात्री जागून काढल्या शेवटी तो झाडाखाली ध्यानमग्न होऊन बसला; तेव्हा त्याला निश्चित मार्ग सापडला. या वैराण जमिनीवर पुन्हा एकदा जीवन फुलवायचे असेल तर माणसाला केवळ त्याच्या आनंदासाठी आणि गरजांसाठी निसर्ग संपूर्णपणे नष्ट करता येणार नाही. त्याने विचारपूर्वक वागले पाहिजे. जांबाजीला तेथे पुन्हा एकदा बाभळी, बोरी, खैर, शेंद्री अशा वेगवेगळ्या झाडांनी सृष्टी भरून गेलेली पहावयाची होती. तसेच त्याला तेथे पुन्हा एकदा काळवीटांचे कळप बागडत असताना पहावयाचे होते.

जांबाजीचे विचार सर्वांना मान्य होण्यासारखेच होते. पुढे आपल्या हयातीत त्याने त्याच्या राज्यातील परिसर झाडे लावून हिरवागार करावयाचे कार्य केले. परंतु बिश्नोईंच्या हद्दीपलीकडे मात्र सर्व पूर्वी सारखेच चालू होते. वाळवंट पसरत चालले होते. अभयसिंह महाराजांनी त्यांच्या ठेकेदारांना आणि अधिकाऱ्यांना खेजदाली परिसरातील झाडे तोडण्याचा हुकूम केला. महाराजांची माणसे तेथे झाडे कापण्यासाठी आली तेव्हा बिश्नोई लोकांनी त्यांना खूप विरोध केला. परंतु महाराजांच्या माणसांनी त्यांच्या शांततापूर्ण विरोधाला दाद न देता मजूरांना झाडे कापण्याचा हुकूम केला. बिश्नोईंनी देखील तेवढ्याच जिद्दीने त्या झाडांचे संरक्षण करावयाचे ठरविले. त्याच्यामध्ये अमृता नावाची एक शूर महिला होती. तिने मजूर कापत असलेल्या झाडाला विळखा घातला. मजूरांनी तिच्यावर देखील कुऱ्हाड चालविली. त्यानंतर तिच्या तीन मुलींनीही तिचे अनुकरण केले. झाले, आंदोलन चिघळले. कित्येक बायका-पुरुषांनी आणि मुलांनी देखील झाडांना पटापट विळखे घालावयास सुरूवात केली. त्या दिवशी आपली हिरवी संपत्ती वाचविण्याच्या प्रयत्नात ३६३ बिश्नोईंनी आपल्या जिवाचे बलिदान केले. नंतर मात्र महाराजांची माणसे घाबरून गेली. त्यांनी महाराजांना सर्व हकिकत निवेदन केली. राजा स्वतः त्यांच्या गावात ह्या कत्तलीबद्दल खेद प्रदर्शित करावयास गेला. त्याने बिश्नोईंना वचन दिले की यापुढे त्यांच्या हद्दीतील कोणतेही झाड पाडण्यात येणार नाही; किंवा प्राण्यांची हत्याही करण्यात येणार नाही. कोणत्याही बिश्नोईंला. कुणीही हिरवे झाड कापत असल्यास वा प्राणी मारत असल्या त्याला अटकाव करण्याचा अधिकार आहे असे राजाने जाहीर केले. त्यांना अनेक प्रकारच्या करांतूनही सवलती दिल्या.

आज बिश्नोईंनी घालून दिलेल्या ह्या उदाहरणाचे अनुकरण आपण सर्वांनी केले पाहिजे. तरच जागतिक वनदिनाचे महत्त्व वाढेल. आज राजा अभयसिंह नाही पण बदलत्या काळानुसार पेपर कारखाने, ठेकेदार, कंत्राटदार आणि इतर गोष्टीसाठी लाकूड-तोड करणारे उद्याचा विचार न करता फक्त स्वार्थासाठी झाडे कापून जंगले नष्ट करीतच आहेत. निसर्गातून आपली गरज भागविल्यास निसर्ग नाही म्हणत नाही. परंतु आपण जर भांडवलालाच हात घातला तर आज ना उद्या ते सर्वच नष्ट होईल आणि त्याचे विपरीत परिणाम आपल्याला भोगावयास लागतील.

आपण आपली जंगले राखल्यास वन्यप्राण्यांचे जीवनही सुखदायक व सुलभ होईल आणि आपल्या वननसंपत्तीचे रक्षण होण्यास मदत होईल.

***

अनुक्रमणिका

१४ महाराष्ट्रातून नाहिसे झालेले जनावर—चित्ता

आपण आतापर्यंत कित्येक प्राणी आपल्या देशांतून कमी का झाले व कित्येक नष्ट कसे झाले ते पाहिले. आता आपण आपल्या येथून अजिबात नष्ट झालेल्या प्राण्याबद्दल थोडीफार माहिती पाहू.

महाराष्ट्रातूनच काय पण अखिल भारतांतून नष्ट झालेले एक उमदे जनावर म्हणजे चित्ता होय. एके काळी हा प्राणी उत्तर आणि मध्य भारताच्या मैदानात आणि टेकडी पायथ्यापाशी, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र व अगदी म्हैसूरपर्यंत सर्वत्र आढळत असे. आज हे उमदे जनावर शिकाऱ्याच्या बंदुकीला बळी पडून पडून अजिबात नाहीसे झाले आहे. प्राणीसंग्रहालयात तेवढा चित्ता पहावयास मिळतो. याची कातडी अतिशय सुंदर असून तिला फारच मागणी असल्याकारणाने शिकारी लोक यावर अमानुषपणे बंदूक चालवीत.

जगातील सर्वांत वेगवान प्राणी आणि उत्कृष्ट शिकारी म्हणून हे जनावर नावाजलेले आहे. चित्ता जेथे जंगल आहे तेथे कोठेही आढळत असे. खुरटी झुडूपे असलेल्या जंगलांपासून तो घनदाट जंगलापर्यंत आणि अतिशय कोरड्या हवेच्या भागापासून तो अतिशय पावसाच्या भागापर्यंत सर्वत्र आढळत असे. चिंकारा, हरणे, छोटे प्राणी व पक्षी, काही वेळा हल्ले करून मिळविलेले बकरे व शेळ्या ही त्याची भक्ष्ये होती. चित्ता जोडीने फिरत असे. विलक्षण वेगाने भक्ष्यावर झडप घालून तितक्याच किंवा कधीकधी ताशी ७० कि.मी. इतक्या वेगाने तो भक्ष्यासह परत फिरू शकतो.

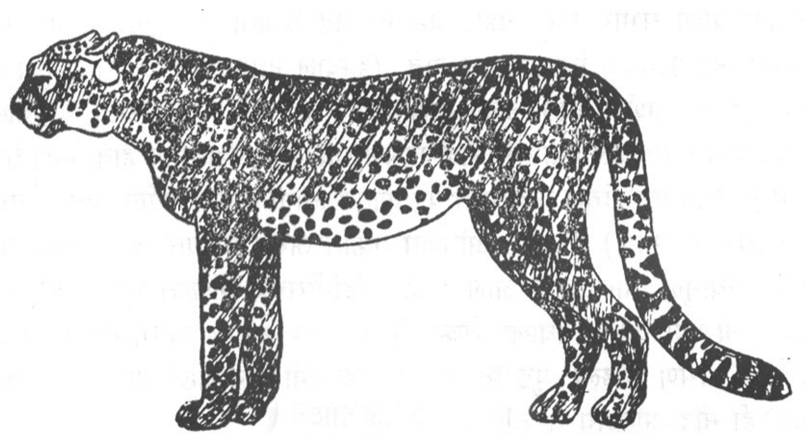

आ. क्र. ८ : **चित्ता**

चित्ता हा ढाण्या वाघापासून वेगळा काढला पाहिजे. त्याला आपले पंजे मागे ओढून घेता येत नाहीत. बिबळ्याप्रमाणे त्याच्या अंगावर पट्टे नसून भरीव ठिपके असतात. (पहा आ. ८). त्याची अंगकाठी बारीक असून पाय अधिक चपळ व लांब असतात. डोके लहान गोलाकार असते. शेपूट केसाळ असून केस पिंगट राखाडी असतात. त्याला शिक्षण देऊन त्याच्या गळ्यात पट्टा बांधून त्याचा कुत्र्याप्रमाणे शिकारीसाठी उपयोग करून घेतात. हरीणासारख्या जमिनीवरून वेगाने धावणाऱ्या प्राण्यावरही विलक्षण वेगाने हल्ला करून त्याच्यावर चित्ता कशी झडप घालतो हे पहाणे अगदी मनोवेधक असते.

चित्ता झाडावर चढण्यात पटाईत असतो. त्याच्या शरीरावर अंगभर काळे ठिपके असतात. शरीराच्या वरच्या भागावर पिवळ्या किंवा नारींगी पिवळ्या रंगाची गडद छटा असते. नर सुमारे २१० सें.मी. (सात फूट) व मादी सुमारे १८० सें.मी. (सहा फूट) लांब भरते. नराचे वजन साधारणतः ५० किलो (११५

अनुक्रमणिका

पौंड) व मादीचे ३० किलो (६५ पौंड) भरते. पैदाशीच्या हंगामात नर चित्ता एकामागून एक अशा डरकाळ्यां फोडत रहातो. या डरकाळीचा आवाज करवतीने लाकडाचा ओंडका कापताना येतो तसा असतो. त्याच्या प्रजोत्पादनाबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाही. परंतु इ.स. १६१३ मध्ये जहांगीराने आपल्याकडे पाळलेल्या चित्यांमधील एक मादी गाभण राहिल्याचे नमूद केले असल्याचे आढळते. 'ही नोंद अतिशय महत्त्वाची आहे', असे प्रसिध्द ग्रंथकर्ता 'ब्लॅन्फोर्ड' म्हणतो. कारण, चित्ते बंदीवासात पाळलेले असताना चुकूनही कधी एकत्र येत नाहीत. त्यामुळे नरमादी यांचा संभोग होत नाही. जहांगीर पुढे म्हणतो की, 'माझ्या वडिलांनी (अकबराने) १,००० चित्ते पाळले होते. (इक्बाल नामा-पान ७०-ह्यामध्ये ही नोंद ९००० अशी आहे) अकबराला चित्त्यांचा भारी शौक होता व त्याला पाळलेल्या चित्यांमधील एक तरी मादी गाभण राहिल्याचे पहावयाचे होते. त्याकरीता तो मधूनमधून चित्त्यांच्या गळ्यातले पट्टे काढून त्यांना मोकळे बागेत सोडत असे'. परंतु चित्ते (नरमादी) जंगलात अतिशय एकांत असल्याशिवाय कधी एकत्र येत नाहीत. त्यामुळे त्याला यश आले नाही. जहांगीराच्या काळात एका चित्त्याच्या गळ्यातला पट्टा चुकून निघाला. तेव्हा तो मादीकडे गेला व त्यांचा संभोग होऊन ती मादी गाभण राहिली. पुढे तिला २ ॥ महिन्यांनी तीन बछडे झाले अशी नोंद आहे. ही नोंद अतिशय महत्त्वाची समजली जाते.

राजाबीरसिंग देव नावाच्या माणसाने 'जहांगीर' आग्रा येथे असताना त्याला पांढरा चित्ता आणून नजर केल्याची देखील नोंद आढळते.

***

अनुक्रमणिका

१५ पांढरे वाघ

आपल्या वन्यजीवनाशी ज्यांची साधारण तरी ओळख आहे. त्यांना ‘पांढरा वाघ’ म्हटल्यावर रेवाचे जंगल डोळ्यासमोर हमखास दिसेल. आज जगात सर्वत्र असलेल्या पांढऱ्या वाघांच्या प्रजोत्पादनाचे मूळ रेवाच्या जंगलात आहे. ‘मोहन’ हा त्यांचा पूर्वज. परंतु ह्या मोहनविषयी किंवा इतर पांढऱ्या वाघांविषयी पहाण्यापूर्वी पांढरा वाघ का ? व कसा ? हे पहाणे जास्त योग्य होईल.

पांढऱ्या वाघांबद्दल अनेकांना कुतुहल वाटते. कित्येक लोक ती एक वेगळीच जात आहे असे मानतात. परंतु तो समज चुकीचा आहे. काहीजण त्याला ‘अल्बिनो’ (रंगहीन) समजतात तर काहीजण हे ‘म्युटेशन’ म्हणजे उत्परीवर्तनाचे उदाहरण असे समजतात. “म्युटेशन” चा अर्थ आहे अचानक वेगळेपण.

ईशान्य भारतातील कूच-बिहार येथे संपूर्णपणे आल्बिनो वाघ दिसून आल्याच्या नोंदी आहेत. “आल्बिनो” जनावरे संपूर्णपणे पांढरी असतात. मनुष्यजातीतही आपण असे “आल्बिनो” चे उदाहरण कित्येकदा पहातो. अशा जनावरात किंवा मनुष्यप्राण्यात “मेलॅनीन” नावाच्या द्रव्याचा अभाव असतो. हे द्रव्यच कातडीला रंग प्राप्त करुन देत असते. या द्रव्याच्या अभावामुळे कातडी रंगहीन (पांढरीशुभ्र) झालेली दिसून येते. भुवयांचे व पापणीचे केसही पांढरे व तळवे जास्त गुलाबी दिसतात. डोळ्यांच्या कडादेखील गुलाबी दिसतात. अशी जनावरे उन्हाचा जास्त कडाका फारसा सहन करु शकत नाहीत. दिसावयालाही ती फारशी उमदी दिसत नाहीत. ह्याला इंग्रजीत “अल्बिनिझम” (Albinism) असे म्हणतात. याच्याउलट Melanism म्हणजे त्यात हे द्रव्य फारच मोठ्या प्रमाणावर असल्याने कातडी काळी कुळकुळीत दिसते. (सर्कशीच्या जाहीरातीतील “Black Panther” हे याचे उदाहरण आहे. ही देखील वेगळी जात नाही तर केवळ Melanism मुळे असे जनावर दिसून येते.)

आता आपण रेवाचे ‘पांढरे वाघ’ पाहू. हे पांढरे वाघ उत्परीवर्तनाचे (म्यूटेशन) उदाहरण आहे. ह्यामध्ये वाघाच्या कातडीचा मूळ रंग पांढरा किंवा थोडा राखी असून त्यावरील पट्टे मात्र मातकट रंगाचे असतात. नाकपुडी व ओठ गुलबट असून डोळे निळसर असतात. हे वाघ फारच रुबाबदार व ताकदवान वाटतात. त्यांचे हाडपेर भक्कम असून ते मजबूत बांध्याचे असतात. अशा पांढऱ्या वाघांच्या नोंदी ब्रम्हदेश, जैंतीया टेकड्या व मेघालयातूनही असलेल्या आढळल्या आहेत. १८९२ ते १९२२ च्या दरम्यान उ. आसाम, ओरीसा, विलासपूर, कूच-बिहार आणि अगदी पुण्यातूनही पांढच्या वाघांच्या शिकारी केल्याच्या विश्वसनीय नोंदी आहेत. एकट्या बिहारमधून अशा १५ नोंदी आढळतात. कलकत्ता प्राणी संग्रहालयात त्यांची पेंढा भरलेली कातडीही दिसून येतात.

परंतु ही उदाहरणे सोडली तर त्यांना पकडून त्यांची बंदीस्त अवस्थेत प्रजोत्पत्ती करण्याची जबाबदारी मात्र रेवाच्या महाराजांशिवाय इतर कुणीही उचललेली आढळत नाही. अर्थात हे काम दिल्ली प्राणी संग्रहालयाने मोठ्या नेटाने केले पण त्यात पुढाकार रेवाच्या महाराजांचाच होता.

रेवा हे संस्थान मध्यप्रदेशात आहे. १९१५ च्या डिसेंबरात स्वर्गीय महाराज गुलाबसिंग यांनी सोहागपूरला दोन वर्षाचे एक वाघाचे पिलू पकडले. हे पांढरेशुभ्र होते. ते त्यांनी गोवींदगड येथील त्यांच्या राजवाड्यात पाळले होते. ५ वर्षानंतर ते मेले तेंव्हा त्यात पेंढा भरुन पाचवे राजे किंग पंचम जार्ज यांना भेट देण्यात आले. १९५८ च्या सुमारास आणखी आठ पांढरे वाघ बिहारमध्ये मारण्यात आले. सर्वात प्रसिध्द

अनुक्रमणिका

पावलेला ‘मोहन’ हा पांढरा वाघ १९५१ मध्ये रेवामधील ‘देवा’ या गावी पकडण्यात आला होता. विंध्यपर्वतरांगामध्ये देवा हे गाव रेवापासून ११२ कि.मी. वर आहे. मार्तांडसिंग नावाच्या महाराजांनी आपल्या काही खास पाहुण्यांसाठी शिकार योजली होती. तेंव्हा एक वाघीण ४ बच्च्यांसह हाकरण्यात आली. ती वाघीण व तिचे दोन साध्या रंगाचे बच्चे मारले गेले. तिचा एक पांढरा बच्चा त्यांनी मुद्दाम मारला नाही; व एक साधा बच्चा पळून गेला. तो पांढरा बच्चा त्यांनी पकडावयाचा असे ठरविले. तोच मोहन! हा केवळ तहानेने व्याकूळ झाल्यामुळे पिंजऱ्यात पकडला गेला. नंतर त्याला गोवींदगड राजवाड्यातील खोलीत ठेवण्यात आले. दोनच दिवसात तो राजवाड्यातून पळून गेला. पुन्हा त्याला पकडण्यासाठी महाराजांनी माणसे पाठविली. त्याला पकडत असताना एका शिकाऱ्याला ह्या बच्च्याने चांगलेच जखमी केले. तेंव्हा दुसऱ्या शिकाऱ्याच्या हातात गदा होती तीच त्याने त्याच्या डोक्यात हाणली. ताबडतोब तो बच्चा बेशुध्द होऊन निपचीत पडला. त्याला पकडून पिंजऱ्यात घातले व राजवाड्यात आणण्यात आले. घाबरुन लोकांनी देवाला तो बच्चा वाचावा म्हणून पुष्कळ नवस केले. शेवटी एकदाचा तो शुध्दीवर आला. हा मोहन पांढऱ्या वाघांचा पूर्वज अशा प्रकारे तीनदा मरणाच्या दाढेतून वाचला. नंतर मात्र तो राजवाड्यात राजपुत्रासारखा वाढला.

भरपूर सकस आहार अन काहीच काम नाही. महाराजांना त्याच्यापासून पांढऱ्या वाघांची उत्पत्ती करावयाची होती. तो वयात आला तेंव्हा बेगम नावाच्या साधारण त्याच्या वयाच्या नेहमीच्या रंगाच्या वाघीणीशी त्याचा समागम झाला. ७ सप्टेंबर ५३ मध्ये तिने दोन साध्या रंगाच्या बच्च्यांना जन्म दिला. पुन्हा १९५४ व १९५८ मध्ये तिने आणखी २/२ बच्च्यांना जन्म दिला. सर्वच नेहमीच्या रंगाचे होते. शेवटी कंटाळून महाराजांनी बेगमला अहमदाबाद प्राणी संग्रहालयाला विकून टाकले. बेगमपासून झालेल्या दुसऱ्या वेळच्या छाव्यातील एक मादी राधा जेंव्हा ४ वर्षांची झाली तेंव्हा तिचा व मोहनचा समागम घडवून आणला. २० ऑक्टोबर १९५८ रोजी राधाने ४ बच्च्यांना जन्म दिला. राजा, राणी, सुकेशी व मोहिनी हे चारही बच्चे मोहनसारखेच पूर्ण पांढरे होते. अनुवंशशास्त्राच्या नियमानुसार त्यांची गुणसुत्रे बरोबर जुळून आली होती. त्यापैकी राजा व राणी दिल्ली प्राणी संग्रहालयाला दिले गेले. सुकेशी मोहनची साथीदारीण म्हणून ठेवली गेली. मोहन गेल्यावर तिला दिल्लीला देण्यात आले. ती १९७४ मध्ये मेली. मोहिनी वॉशींग्टन येथील प्राणी संग्रहालयात होती ती १९७९ मध्ये वयाच्या २० व्या वर्षी मेली. १९६० मध्ये पुन्हा एकदा राधाने १ साध्या रंगाची (मालीनी) व २ पांढऱ्या रंगाच्या बच्च्यांना (हेमाद्री व निलाद्री) जन्म दिला. हे दोन्ही पांढरे बच्चे कलकत्त्यातील अलीपूर झुऑलॉजीकल गार्डनने विकत घेतले. मालीनी व निलाद्रीने ‘रावी’ नावाच्या पांढऱ्या वाघीणीला १९६५ मध्ये जन्म दिला. नंतरच्या दोन वेळेस मालिनीने सर्वसाधारण रंगाच्या बच्च्यांना जन्म दिला. परंतु पुन्हा ६९ मध्ये तिला निलाद्रीपासून ४ पांढरे बच्चे झाले. अरुण, वरुण, किरणमाला व एक निनावी नर बच्चा. मालिनी आणखी तीनदा व्याली पण त्यातून दोनच पांढरे बच्चे निपजले. रुपा कलकत्त्यात व सुभाष गौहत्तीत गेला. पुढे सुभाष मेला.

हेमाद्री ‘चांदनी’ नावाच्या साध्या रंगाच्या वाघीणीचा जोडीदार होता. चांदनी ६ वेळा व्याली. तिला एकंदर २० बच्चे झाले. ते सर्व पांढरे होते. परंतु पहिले सहा नीट काळजी न घेतली गेल्यामुळे मेले. पुढच्या वेळच्या चारातील तीन होता होताच मेले व चौथा एक वर्षानंतर मेला. तिचे फक्त ४ पांढरे बच्चे जिवंत आहेत. शेफाली, तारा, हिरा व हेमाद्री ज्युनीयर ही त्यांची नावे १९६२ मध्ये पुन्हा मोहन व राधा यांना ४ पांढरे बच्चे झाले. राधाला एकंदर १३ पांढरे बच्चे व ९ साधारण रंगाचे बच्चे मोहनपासून झाले. ती २ मे ७४ मध्ये मेली. सर्व जगात पांढरे बच्चे होण्याचा उच्चांक राधाने केला.

अनुक्रमणिका

आता आपण थोडे त्यांच्या प्रजोत्पत्तीच्या मुळाकडे पाहू. पांढऱ्या वाघात अलिंग अप्रभावी (ऑटोसोमल रिसिसिव्ह) गणसुत्रे W हे एकच दिसते. सर्वसाधारण रंगाच्या वाघाच्या कातडीचा, डोळ्याचा व नाकाचा रंग ठरविणारे गणसुत्र W असे असते. सर्व पांढऱ्या वाघात (उत्परीवर्तीत) W W ह्या प्रकारची गुणसूत्रे दिसतात. तर साधारण वाघात ती W W किंवा W w असतात. W w नर व w w मादी यांच्या समागमातून सर्व पांढरेच बच्चे येतील. सुकेशी व मोहन; राणी व राजा; चमेली व चंपक ह्यांनी अशा वाघांना जन्म दिला. W W व W w ह्यांचा समागम झाल्यास पांढरे व सर्वसाधारण बच्चे जन्मास येतील. अर्थात फलीभवन झाल्यावर जशी गुणसूत्रे सुटी होतील त्यावर हे अवलंबून राहिल. कदाचित यामध्ये सर्व पांढरे बच्चेही होऊ शकतील; असे मोहन व राधा यांच्या पहिल्या दोन विणींमध्ये झाले. परंतु हे प्रमाण ४०/४० टक्केही राहू शकेल.

जेंव्हा एक पालक W w व दुसरा W W असेल तेंव्हा एकही पांढरा बच्चा पैदा होणार नाही. परंतु साधारण रंगाचे व W w x W w असे पालक असतील तर पांढऱ्या बच्च्यांचे प्रमाण साधारणतः ४:१ राहिल. परंतु अशा प्रकारे कुटुंबातल्या कुटुंबातच समागम होत राहिल्याने कित्येक बच्चे जन्मतःच किंवा कित्येक जन्मानंतर थोड्याच दिवसात मरुन जातात असे आढळले आहे. याचे मूळ कारण आंतर्निपज हे आहे.

१९७६ च्या सुमारास एकंदर ३० पांढरे वाघ वेगवेगळ्या प्राणी संग्रहालयातून जिवंत होते. त्यातील ७ दिल्लीत, ७ कलकत्त्यात, १ गौहत्ती, १ लखनौ, १ हैद्राबाद, ८ ब्रिस्टल व ५ वॉशिंग्टन येथे होते. साधारण १९८० पर्यंत रेवाच्या पांढऱ्या वाघांची उत्पत्ती करण्यासाठी ५८ वेळा प्रयत्न झाले. त्या सर्व वेळा ११४ पांढरे बच्चे व ५६ साधारण रंगांचे वाघ जन्मले आणि ह्या सर्वांचा मूळ वंशज "मोहन" होता. १८ डिसेंबर १९६९ मध्ये मोहन मेला. त्याचा २० वा वाढदिवस मे १९७० मध्ये मोठ्या थाटाने करावयाचे ठरले होते परंतु त्यापूर्वीच त्याचे निधन झाले. परंतु मोहनची पिढी चालू राहिल अशी आपण आशा धरु या !

***

अनुक्रमणिका

१६ प्राण्यांच्या गर्भधारणेचा काळ, पिलांची संख्या व आयुर्मर्यादा

सस्तन प्राण्यांचे १/२ अपवाद सोडले तर सर्वच प्राण्यांच्या पिलांची वाढ मादीच्या पोटात होऊन ती जन्माला येतात. खाली काही प्राण्यांच्या गर्भधारणेचा काळ दिला आहे; यावरुन पिलू किती काळ मादीच्या पोटात रहाते ते समजून येईल. तसेच प्राण्यांच्या आयुर्मर्यादेचा काळही दिला आहे.

प्राणी	गर्भधारणेचा काळ	पिलांची संख्या	आयुर्मर्यादा
लाल तोंडाचे माकड	६ महिने	१ क्वचित २	१२ ते १५ वर्षे
कोल्हा	६० ते ६३ दिवस	४/५	१२ वर्षे
जंगली कुत्रा	७० दिवस	४/६	८ ते १० वर्षे
लोमरी/कोकरी (इंडियन फॉक्स)	५१ ते ५३ दिवस		
अस्वल	७ ते ८ महिने	२/३	४० ते ५० वर्षे
राटेल (हनी बॅजर)	६ महिने	२	
जावडी मांजर (स्मॉल इंडियन सिव्हेट)		४/५	
उद् मांजर (टॉडी कॅट)		३/४	
मुंगूस	२ महिने	३/४	७ ते ८ वर्षे
तरस		३/४	१२ ते १४ वर्षे
बिबळ्या वाघ	१३ आठवडे	२/४	२२ ते २५ वर्षे
वाघ	३ ३/४ ते ४ महिने	२/३ क्वचित ४ ते ६	अंदाजे ३० वर्षे
चित्ता	३ महिने	२/४	
सायाळ		२/४	
ससा (इंडियन हेअर)	१ महिना		
चौशिंगा	८ ते ८ १/२ महिने	१/२	
नीलगाय	८ ते ९ महिने	२/३	
सांबर	७ ते ८ महिने	१/२ क्वचित ३	
ठिपकेवाले हरीण	८ महिने	१	

अनुक्रमणिका

भेकर (बार्कींग डीअर)	६ महिने	१/२	
पिसोरी	४ महिने	२	
रानडुक्कर	४ महिने	४/६	२० ते २५ वर्षे
खवले मांजर (पँगोलीन)		१ क्वचित २	
डॉलफीन	८ ते ९ महिने	१	

***

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट

महाराष्ट्रातील सर्व जातींच्या सध्या उपलब्ध असलेल्या वन्य प्राण्यांची यादी

	मराठी नाव	इंग्रजी नाव	शास्त्रीय नाव
गट-**मर्कट** (प्रायमेट्स) माकडे, वानरे इत्यादी			
१.	लाल तोंडाचे माकड	बॉनेट मंकी	*Macaca radiate*
२.	उत्तरी माकड	ऱ्हिसस मॅकाक्	*Macaca radiate*
३.	हनुमान वानर	कॉमन लंगूर	*Presbytis entellus*
४.	तेवांग	स्लेंडर लॉरीस्	*Nycticebus coucang*
गट—**मांसाहारी प्राणी** (कार्नीव्होरा) कुत्रा, मांजर, अस्वल इत्यादी			
१.	लांडगा	वुल्फ	*canis lupus*
२.	कोल्हा	जॅकॉल	*canis aureus*
३.	कोकरी	बेंगॉल फॉक्स	*Vulpes bengalensis*
४.	ढोल, जंगली कुत्रा	इंडियन वाईल्ड डॉग	*cuon alpinus*
५.	अस्वल	स्लोथ बेअर	*melursus ursinus*
६.	राटेल	राटेल किंवा हनी बॅजर	*mellivora capensis*
७.	जल मांजर	स्मूथ कोटेड इंडियन ओट्टर	*lutra perspicillata*
८.	जावडी मांजर	स्मॉल इंडियन सिव्हेट	*viverricula indica*
९.	उद्-मांजर	कॉमन पाम सिव्हेट	*Paradoxurus hermaphroditus*
१०.	छोटे मुंगूस	इंडियन ग्रे मुंगूस	*Herpests edwardsi*
११.	मुंगूस	रुडी मुंगूस	*Herpestes smithi*
१२.	तरस	स्ट्राईप्ड हायना	*Hyaena hyaena*
१३.	वाळवंटातील मांजरे	डेझर्ट कॅट	*Felis libyca*
१४.	रान मांजर किंवा बोगा	जंगल कॅट	*Felis chaus*
१५.	वाघाटी	लेपर्ड कॅट	*Felis bengalensis*

अनुक्रमणिका

१६.	तांबड्या ठिपक्यांचे मांजर	रस्टी स्पॉटेड कॅट	*Felis rubiginosa*
१७.	बिबळ्या वाघ	लेपर्ड	*panthera pardus*
१८.	पट्टाईत वाघ	टायगर	*panthera tigris*

	मराठी नाव	इंग्रजी नाव	शास्त्रीय नाव
गट—**कीटकहारी प्राणी** (इन्सक्टीव्होरा)			
१.	झाडावरील खारुंदर	मद्रास ट्री श्रू	*Anathana ellioti*
२.	कुंपण डुक्कर	इंडियन हेडज्हॉग्ज	*Paraechinus micropus*
३.	चिचुंदरी	हाऊस श्रू	*suncus murinus*
४.	चिचुंदरी	अँडरसन्स श्रू	*suncus stoliczkanus*
गट—**उडणारे सस्तन प्राणी** (काईरोप्टोरा) वटवाघुळे			
१.	फळे खाणारी वटवाघुळे	फुल्व्हस फ्रुट बॅट	*Rousettus Leschenaulti*
२.	फळे खाणारी वटवाघुळे	फ्लाईंग फॉक्स	*Pteropus giganteus*
३.	फळे खाणारी वटवाघुळे	शॉर्ट नोज्ड् फ्रुट बॅट	*Cynopterus sphinx*
४.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	लार्जर रॅट-टेल्ड् बॅट	*Rhinopoma microphyllum*
५.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	लेसर रॅट-टेल्ड् बॅट	*Rhinopoma hardwickei*
६.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	ब्लॅक बिअर्डेड टॉम्ब बॅट	*Taphozous melanopogon*
७.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	लॉंग आर्मड् टॉम्ब बॅट	*Taphozous longimanus*
८.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	पाऊच बेअरींग बॅट	*Taphozous saccolaimus*
९.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	टॉम्ब बॅट	*Taphozous kachhensis*
१०.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	मलाया फॉल्स व्हॅमपायर	*Megaderma spasma*
११.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	इंडियन फॉल्स व्हॅम्पायर	*Megaderma lyra*
१२.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	राऊक्स हॉर्स शू बॅट	*Rhinolophus rouxi*
१३.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	राऊक्स हॉर्स शू बॅट	*Rhinolophus lepidus*
१४.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	ग्रेट ईस्टर्न हॉर्स शू बॅट	*Rhinolophus luctus*
१५.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	लीफ नोज्ड बॅट	*Hipposideros speoris*

अनुक्रमणिका

१६.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	बायकलर्ड लीफ नोज्ड बॅट	*Hipposideros bicolor*
१७.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	कॅन्टर्स लीफ नोज्ड बॅट	*Hipposideros galeritus*
१८.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	रींकल लीप्ड बॅट	*Tadarida aegyptiaca*
१९.	कीटक खाणारी वटवाघुळे	पेशवा बॅट	*Myotis peshwa*

[पेशवा बॅट ही जात फक्त महाराष्ट्रातच (त्यातही पुण्यामध्येच) आढळते.]

२०.	कीटकहारी वटवाघुळे	इंडियन पिपिस्ट्रेल	*Pipistrellus coromandra*
२१.	कीटकहारी वटवाघुळे	इंडियन पिग्मी पिपिस्ट्रेल	*Pipistrellus mimus*
२२.	कीटकहारी वटवाघुळे	केलार्टस् पिपिस्ट्रेल	*Pipistrellus ceylonicus*
२३.	कीटकहारी वटवाघुळे	डॉर्मर्स बॅट	*Pipistrellus dormeri*
२४.	कीटकहारी वटवाघुळे	टिकेल्स बॅट	*Hesperoptenus tickelli*
२५.	कीटकहारी वटवाघुळे	लेसर यलो बॅट	*Scotophilus temmincki*
२६.	कीटकहारी वटवाघुळे	ग्रेटर यलो बॅट	*Scotophilus heathi*
२७.	कीटकहारी वटवाघुळे	लॉंग वींग्ड बॅट	*Miniopterus schretharsi*
२८.	कीटकहारी वटवाघुळे	पेंटेड बॅट	*Kerivoula picta*

गट— **शशांक** (लॅगोमॉर्फा) ससा

१.	ससा	इंडियन हेअर	*Lepus nigricollis*

गट— **कुरतडणारे प्राणी** (रोडेंशीया) खारी, उंदीर, सायाळी इत्यादी.

१.	उडती खार किंवा खोटी खार	जायंट फ्लाईंग स्क्विरल	*Petaurista petaurista*
२.	तीन पट्ट्यांची खार किंवा खादी खार	थ्री स्ट्राईप्ड स्क्विरल	*Funambulus Palmarum*
३.	पाच पट्ट्यांची खार, खादी खार	फाईव्ह स्ट्राईप्ड स्क्विरल	*Funambulus pennanti*
४.	झनी	जंगल स्ट्राईप्ड स्क्विरल	*Funambulus tristriatus*
५.	शेक्रा, राक्षसी खार	इंडियन जायंट स्क्विरल	*Ratufa indica*
६.	सायाळ, साळू, साळींदर	इंडियन पोर्क्युपाईन	*Hystrix indica*

अनुक्रमणिका

७.	झाडावरचा लहान उंदीर	इंडियन लाँगटेल्ड ट्री माऊस	*Vandeleuria oleracea*
८.	शेतातील लहान उंदीर	सॉफ्ट फर्ड फिल्ड माऊस	*Millardia meltada*
९.	घरगुती उंदीर	ब्लँडफोर्डस् रॅट	*Rattus blanfordi*
१०.	घरगुती उंदीर	हाऊस रॅट	*Rattus rattus*
११.	छोटे उंदीर	हाऊस माऊस	*Mus musculus*
१२.	छोटे उंदीर	लिटिल् इंडियन फिल्ड माऊस	*Mus booduga*
१३.	छोटे उंदीर	फॅान कलर्ड माऊस	*Mus cervicolor*
१४.	छोटे उंदीर	इंडियन ब्राऊन स्पायनी माऊस	*Mus platythrix*
१५.	छोटे उंदीर	इंडियन बुश रॅट	*Golunda ellioti*
१६.	घुशी	लेसर बँडीकोट रॅट	*Bandicota bengalensis*
१७.	घुशी	लार्ज बँडीकोट रॅट	*Bandicota indica*
१८.	घुशी	इंडियन जेरबील	*Tatera indica*

गट—**खूरवाले प्राणी** (अंगूलेटस्) रानरेडा, हरणे वगैरे.

१.	गवा	गौर	*Bos gaurus*
२.	जंगली म्हैस	इंडियन वाईल्ड बफेलो	*Bubalus bubalis*
३.	नीलगाय	नीलगाय	*Boselaphus tragocamelus*
४.	चौशिंगा	फोर हॅार्नड् अँटीलोप	*Tetracerus quadricornis*
५.	काळवीट	ब्लॅकबक	*Antelope cervicapra*
६.	चिंकारा	चिंकारा	*Gazella gazella*
७.	पिसोरी, येडा	माऊस डीअर	*Tragulus meminna*
८.	भेकड	बार्कींग डीअर	*Muntiacus muntjak*
९.	ठिपकेवाले हरीण	स्पॅाटेड डीअर	*Axis axis*
१०.	सांबर	सांबर	*Cervus unicolor*
११.	रानडुक्कर	वाईल्ड बोअर	*Sus scrofa*

अनुक्रमणिका

गट—**खवलेधारी प्राणी** (फोलीडोटा) मुंग्याखाऊ

१.	खवले मांजर, मुंग्याखाऊ	पँगोलीन	*Manis crassicaudata*

गट—**जलचर सस्तन** (सिटेशीया)

१.	देवमासा	कॉमन रॅारकल्	*Balaenoptera physalus*
२.	देवमासा	ग्रेट ब्लू व्हेल	*Balaenoptera musculus*
३.	देवमासा	फिनलेस पॅारपज्	*Neomeris Phocaenoides*

चित्रांची यादी

क्रमांक	प्राण्यांची नावे		पृष्ठ
रंगीत चित्र १	१. उत्तरी माकड	२. लाल तोंडाचे माकड	१८ नंतर
३. हनुमान वानर	४. तेवांग		
रंगीत चित्र २	१. लांडगा	२. कोल्हा	
३. कोकरी	४. जंगली कुत्रा		
रंगीत चित्र ३	१. तरस	२. अस्वल	४० नंतर
३. मुंगूस	४. राटेल		
रंगीत चित्र ४	१. उद्मांजर	२. जावडी मांजर	
३. जल मांजर			
रंगीत चित्र ५	१. पट्टेवाला वाघ	२. बिबळ्या वाघ	६२ नंतर
३. वाघाटी	४. रानमांजर		
फोटोग्राफ १	१. पट्टेवाला वाघ		
रंगीत चित्र ६	१. ससा	२. उडती खार	१०४ नंतर
३. पट्टेवाली खार	४. मोठी खार किंवा शेक्रा		
५. सायाळ			
रंगीत चित्र ७	१. झाडावरील उंदीर	२. घूस	
३. छोटा उंदीर	४.घरगुती उंदीर		

अनुक्रमणिका

५. जेरबील

रंगीत चित्र ८	१. गवा	२. जंगली म्हैस	१३२ नंतर
३. नीलगाय मादी	४. नर		
रंगीत चित्र ९	१. चौशींगा	२. चिंकारा	
३. काळवीट मादी	४. नर		
फोटोग्राफ	२. गवा	३. ठिपकेवाले हरीण	
२, ३, ४, ५	५. रानडुक्कर		
रंगीत चित्र १०	१. ठिपकेवाले हरीण	२. सांबर	१५० नंतर
३. पिसोरी	४. रानडुक्कर		
रंगीत चित्र ११	१. कॉमन रॅारकल	२. ग्रेट ब्लू व्हेल	
३. कॉमन पॅारपज			

पारिभाषिक शब्दांची सूची

Albino	त्वचेत रंगीत द्रव्य नसलेला
Alpine forest	डोंगराळ राने
Annual ring	वार्षिक वळ्या
Antitragus	कानाचे उपपाळे
Artiodactyla	समसखी खूर असलेले प्राणी
Beasts of Prey	हल्ला करुन भक्ष्य मिळविणारे प्राणी
Carnivora	मांसाहारी, मांसभक्षक
Chiroes (ग्रीक शब्द)	हात
Civet	एक प्रकारची मांजरे
Classification	वर्गीकरण
Claws	नख्या
Domestic dog	पाळीव कुत्रा
Duckbilled Platypus	बदकचोऱ्या
Enamal	दातांवरील आवरण
Fathom	समुद्रमैल
Family	कुल

अनुक्रमणिका

Genus	गोत्र
Giant Squirrel	राक्षसी खार
Hedgehogs	कुंपण डुक्कर
Hibernation	शीतनिष्क्रयता, शीतनीद्रा
Horse Shoe	घोड्याच्या नालाचा आकार
Littoral and Tidal Swamp forest	समुद्रकाठची भरती ओहोटीची जंगले
Mammals	सस्तन प्राणी
Mangroove	सुंद्री
Megachiroptera	मोठे पंख (हात) वाली वटवाघुळे
Melanin	त्वचेला रंग देणारे एक रासायनिक द्रव्य
Microchiroptera	लहान पंख (हात) वाली वटवाघुळे
Noctornal	निशाचर
Nose Leaf	नाकावरील पातळ पडदा
Orchid	आर्किड
Order	गण
Perissodactyla	विषमसंखी खूर असलेले प्राणी
Pinna	बाह्यकर्ण
Planketon	एक प्रकारचे पाण्यातील सूक्ष्म जीव
Plegue	उंदरांवरील पिसवांमुळे होणारा रोग
Primates	मर्कटे
Pteron (ग्रीक शब्द)	पंख
Rabit	सशाची एक जात
Rat bite fever	उंदीर चावल्यामुळे येणारा एक प्रकारचा ताप
Rodent	कुरतडणारे प्राणी
Ruminent	चार कप्प्यांचे पोट
Salt licks	क्षार चाटणे
Sense of hearing	श्रवणशक्ति
Sense of smell	गंधज्ञान
Sheath tailed bat	शेपटी संपूर्ण झाकलेली वटवाघुळे
Southern tropical dry Decidious forest	उष्ण प्रदेशांतील शुष्क प्रवातीमिश्र वने

Species	जाती
Spiny ant-eater	मुंग्याखाऊ
Stink gland	घाणेरड्या वासाची ग्रंथी
Subspecies	उपजाती
Supersonic waves	श्रवणशक्तिच्या पलिकडे असलेल्या वायुलहरी
Tahr	थार, एकप्रकारचा गव्यासारखा शक्तिशाली प्राणी
Tragus	कानाचे पापुद्र्यासारखे पातळ पाळे
Tree Shrew	झाडावरील खारुंदर
True ruminents	पोटाला चार कप्पे असलेले प्राणी
Upper arm	बाहु
Ungulates	खूरधारी प्राणी
Vampires	रक्तहारी वटवाघुळे
Vertebrate	कशेरू, पाठीचा कणा असलेले
Weasal	एक प्रकारचा प्राणी

***

संदर्भ ग्रंथ

1. Allen, G. M. : Bats
2. Ellerman, J. R. Morrison-Scot, T. C.S. : Checklist of Palaearetic & Indian Mammals.
3. Pocock, R. I : The fauna of British India, Ceylon and Burma.
4. Prater, S. H. : The Book of Indian Animals.
5. Gazetteer of India, Maharashtra State, Fauna.
6. Journal of the Bombay Natural History Society Vol. 30, 31.
7. National Parks and wild life Sanctuaries in Maharashtra State.

८. अबुल फजल : आयने अकबरी.

९. डॉ. आपटे, म. वि. : प्राणीसृष्टी भाग दुसरा.

१०. हसमुख धीरजलाल सांकलीया, म. श्री. माटे : महाराष्ट्रातील पुरातत्त्व.

अनुक्रमणिका

मुद्रणस्थळ : शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे-१.

अनुक्रमणिका